

Всеукраїнське товариство “Просвіта” ім. Т.Шевченка

Професор І.П.Ющук

УРОКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

(підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання)

Київ - 2009

Зміст

ВСТУП	4
<i>Урок 1. Мова — найбільше багатство людини й народу</i>	5
ФОНЕТИКА І ПРАВОПИС	12
<i>Урок 2. Букви і звуки</i>	12
<i>Урок 3. Правопис приголосних</i>	17
<i>Урок 4. Зміни приголосних</i>	20
<i>Урок 5. Властивості голосних</i>	26
<i>Урок 6. Правопис голосних</i>	28
<i>Урок 7. Голосні в словах іншомовного походження</i>	32
<i>Урок 8. Вживання великої букви</i>	35
ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ	39
<i>Урок 9. Лексика нашої мови за її походженням</i>	39
<i>Урок 10. Лексика нашої мови за її складом</i>	45
<i>Урок 11. Лексика нашої мови за її вживанням</i>	49
<i>Урок 12. Фразеологія</i>	52
МОРФОЛОГІЯ І ПРАВОПИС	58
<i>Урок 13. Будова слова</i>	58
<i>Урок 14. Творення слів</i>	61
<i>Урок 15. Правопис складних, складноскорочених і скорочених слів</i>	63
<i>Урок 16. Частини мови. Загальна характеристика їх</i>	66
<i>Урок 17. Загальна характеристика іменника</i>	67
<i>Урок 18. Поділ іменників на відміни і групи</i>	70
<i>Урок 19. Відмінювання іменників I, III і IV відмін</i>	75
<i>Урок 20. Відмінювання іменників II відміни</i>	78
<i>Урок 21. Множинні іменники. Імена по батькові та прізвища. Написання не з іменниками</i>	83
<i>Урок 22. Прикметник, його розряди</i>	86
<i>Урок 23. Правопис прикметників</i>	89
<i>Урок 24. Загальна характеристика числівника</i>	91
<i>Урок 25. Відмінювання числівників</i>	94
<i>Урок 26. Займенник</i>	96
<i>Урок 27. Загальна характеристика дієслова</i>	100
<i>Урок 28. Дійсний спосіб</i>	103
<i>Урок 29. Майбутній і минулий часи. Умовний і наказовий способи</i>	108
<i>Урок 30. Дієприкметник і форма на –но, -то</i>	111
<i>Урок 31. Дієприслівник. Написання не з дієсловами</i>	115
<i>Урок 32. Прислівник</i>	118
<i>Урок 33. Прийменник</i>	123
<i>Урок 34. Сполучник</i>	126
<i>Урок 35. Частка. Вигук</i>	130

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ	137
Урок 36. Словосполучення	137
Урок 37. Речення	140
Урок 38. Головні члени речення	144
Урок 39. Двоскладні і односкладні речення	149
Урок 40. Другорядні члени речення	153
Урок 41. Однорідні члени речення	158
Урок 42. Відокремлені члени речення	162
Урок 43. Внесення	166
Урок 44. Складні речення	172
Урок 45. Види підрядних речень	175
Урок 46. Складні безсполучникові речення та складні синтаксичні конструкції	180
Урок 47. Чуже мовлення	183
Урок 48. Складне синтаксичне ціле	186
Урок 49. Власне висловлювання на запропоновану тему	189

ВСТУП

1. Структура тесту незалежного оцінювання з української мови. 2. Як готуватися до зовнішнього тестування з української мови? 3. Література.

1. Структура тесту незалежного оцінювання з української мови

Зовнішнє оцінювання з української мови проводиться в письмовій формі. Тест містить 54 завдання. Тестування триває 3 години.

В екзаменаційному тестовому зошиті є 43 завдання, які стосуються фонетики й правопису, лексикології, будови слова й словотвору, морфології й правопису, синтаксису й пунктуації, стилістики — відповідно до програми з української мови для середньої загальноосвітньої школи.

Окрему підгрупу становлять 10 завдань, відповіді на які мають виявити рівень розуміння самостійно прочитаного тексту обсягом 600—800 слів. У них, цих завданнях, передбачено визначення основної думки поданого тексту та способу її вираження, будови тексту, логічних зв'язків між його частинами, його комунікативного призначення й можливого впливу на читача, стилю мовлення, ролі окремих стилістичних засобів для розкриття теми, прямого й переносного значення слів.

Останнім є завдання написати твір-роздум обсягом 200—250 слів на задану тему. При цьому ставиться вимога навести два-три приклади із життя чи літератури на підтвердження висловлених думок, процитувати висловлювання з художнього твору чи творів, правильно побудувати текст.

2. Як готуватися до зовнішнього тестування з української мови?

По-перше, слід скласти план підготовки, розписавши весь матеріал за темами на кожен тиждень, і намагатися максимально дотримуватись складеного плану.

По-друге, читаючи ті чи інші правила, обов'язково аналізувати приклади, подані до них. Правила забуваються, приклади залишаються в пам'яті. Основне не правило само по собі, а суть того чи іншого мовного явища. Для закріплення теоретичного матеріалу й самоперевірки його засвоєння слід виконувати пропонувані вправи і кожного разу звірятися з відповідями, які є в посібнику. Помилки докладно з'ясовувати.

По-третє, готуючись до зовнішнього тестування, потрібно прочитати художні твори з української літератури, вивчення яких передбачено шкільною програмою, у спілкування з рідними й друзями перейти виключно на українську мову. Це сприятиме збагаченню словникового запасу, правильному розумінню лексичного значення багатьох слів та стійких зворотів, виробленню мовного чуття.

Щоб успішно вивчати рідну мову — мову свого народу й своєї землі, треба розуміти, що це потрібно для розвитку власного мислення, власного

інтелекту. У мові, її структурі закладено життєвий досвід сотень попередніх поколінь, який у процесі вивчення рідної мови підсвідомо передається й кожному з нас.

“Усі основні європейські мови, — писав великий французький філософ Вольтер, — можна вивчити за шість років, свою ж рідну треба вчити ціле життя”.

3. Література

Для підготовки до зовнішнього незалежного тестування потрібно обрати два-три посібники, які висвітлюють більш-менш повно питання граматики й правопису української мови (у межах шкільної програми). Найоптимальніші з-поміж них:

1. Українська мова. Збірник тестових завдань для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання: 11 клас // В.І.Новосьолова, Л.В.Скурагівський, Л.В.Плетньова. — К.: Генеза, 2008. — 104 с. Посібник дає повне уявлення про зміст тестів для незалежного оцінювання знань випускників середньої школи. До всіх завдань є відповіді.

2. Українська мова. Тести. 5—12 класи: Посібник / За ред. Н.В.Гуйванюк. — К.: Видавничий центр “Академія”, 2007. — 376 с. Посібник охоплює всі питання фонетики, лексики, граматики, правопису та стилістики української мови, які вивчаються в середній школі. До всіх завдань є відповіді.

3. Ющук І.П. Практикум з правопису української мови. — К.: Освіта (будь-який рік видання). — 254 с. У посібнику лаконічно й дохідливо викладено правила правопису української мови, докладно проілюстровано їх і для закріплення теоретичного матеріалу пропонується 290 вправ з ключами й відповідями до них. Крім того, даються поради, як легше запам’ятати те чи інше правописне правило.

4. Ющук І.П. Українська мова: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Либідь (будь-який рік видання). — 640 с. У підручнику ґрунтовно викладено відомості, що стосуються фонетики, лексики, граматики, правопису та функціонування української мови. Вправ нема.

Урок 1. Мова — найбільше багатство людини й народу

1. Функції мови. 2. Наша мова в доісторичні часи. 3. Українська мова в часи Київської Русі. 4. Утвердження єдиної української літературної мови. 5. Структура мови як системи.

1. Функції мови

Мова — найважливіше надбання кожної окремої людини і найбільша суспільна цінність. Основні її функції — **оформлення думок** і **обслуговування міжлюдського спілкування**.

Спільна мова об'єднує людей, створює в них відчуття групової єдності і, отже, сприяє перетворенню населення у високоорганізоване суспільство. З мови починається нація, а відтак і держава. Мова є засобом пізнання й освоєння навколишнього світу й поширення набутих знань серед членів суспільства. Навчання відбувається головним чином через мову. Тож мову треба знати досконало.

В Україні, відповідно до статті 10 Конституції України, українська мова є державною. Їй, як це зазначено в рішенні Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року, “надано правовий статус обов’язкового спілкування у публічних сферах суспільного життя” на всій території України.

2. Наша мова в доісторичні часи

Українська мова виникла не відразу. Вона, виділившись у прадавні часи з якогось індоєвропейського діалекту, формувалася протягом тисячоліть. Багато елементів, що вирізняють нашу мову з-поміж інших (розрізнення *г* і *г*, чергування *у* і *в*, роди іменників, кличний відмінок, дієвідмінювання дієслів тощо), спостерігаються вже в архаїчній латині (V—I ст до н.е.), яка теж належить до індоєвропейських мов. Чимало прадавніх слів спільні для української і латинської мов. Діти латинян так само зверталися до батьків *tatma*, *tata*, як і сучасні українські, на хліб казали *rara*, забите місце називали *vava*, ховаючись, промовляли *kuku*.

Ще переконливіші аргументи про давність української мови дає сербська мова. Серби на Балкани переселилися з території сучасної України в VI—VII ст. н.е. І хоч за тринадцять-чотирнадцять століть в українській та сербській мовах сталися чималі зміни, проте й тепер дуже відчутна їхня близькість. Зокрема, в сербській мові перед звуками *е* та *и* приголосні вимовляються так само твердо, як і в українській: *весели*, *тихи*. Багато спільного є у відмінюванні іменників, які в обох мовах однаково діляться на чотири відміни. З усіх слов’янських мов лише в українській і сербській та ще в словенській дієслова в першій особі множини мають закінчення —*мо*: *оремо*, *стојимо*. Майже однаково в обох мовах змінюються дієслова в наказовому способі: *чекај*, *чекајмо*, *чекајте*. Чимало слів, які, здавалося б, є специфічно українськими, вживаються також у сербській мові в майже однаковому звучанні і з тим самим значенням: *гај*, *вабити*, *вир*, *каљужа*, *крок*, *кут*, *куњати*, *снага*, *треба* тощо.

Нема сумніву, що й записані візантійським істориком Пріском Панійським 448 р. в таборі гунського вождя Аттіли слова *мед* і *страва* — це вже українські слова.

3. Українська мова в часи Київської Русі

З прийняттям християнства 988 року літературною мовою в Київській Русі стає старослов’янська, тобто мова давніх болгар, якою було на той час перекладено богослужбові книги. Нею складають державні документи, літописи, проповіді, твори. Цією мовою написано і “Повість врем’яних літ”, і

“Слово о законі і благодаті”, і “Руську правду”, і “Слово о полку Ігоревім”, і багато інших творів давньоукраїнської літератури. Останній в Україні нею писав Г.Сковорода.

Проте простий люд в Київській Русі і, безперечно, ще Володимир Великий та Ярослав Мудрий разом зі своїми боярами розмовляли українською мовою. Про це свідчать ті безумовно українські форми слів, слова, вислови, що то тут, то там проскакують крізь старослов’янщину в тодішніх текстах.

Важливим найдавнішим свідченням про мову Київської Русі є графіті (видряпані написи) на стінах Київської Софії. Походять вони з XI — XIV ст. Графіті написані старослов’янською мовою. Але майже всі чоловічі імена в давальному відмінку мають закінчення **–ові, –еві**: *Петрови, Дмитрови, Василеви, Борисови, Иванови, попови Ивану*. У звертаннях послідовно вживається кличний відмінок: *святый Фоко, свята Софіє и святый Онуфріє, Андрониче, небоже*. Вживаються чоловічі імена на **–о**: *Марко, Дмитро, Гаврило*. Двічі наводиться ім’я *Володимиръ* саме в такому написанні.

Чимало свідчень про українську мову XII ст. знаходимо в “Слові о полку Ігоревім”. Поема, як вважають вчені, складена в 1185 — 1187 рр., а відомий список її зроблено, можливо, в XV — XVI ст., коли в текстах посилено виправлялися відхилення від старослов’янської мови. “Слово о полку Ігоревім” теж, очевидно, виправлене. Бо, наприклад, в усьому тексті послідовно вжито старослов’янську форму імені *Владимиръ*, але один раз пропущено *Володимиръ*, скрізь — *храбрый*, і раптом *хороброє гніздо*; п’ять разів слова *девица, дева* подані через букву “ять” , а шостий — через **и**: *красною дивичею*; через “ять” написані слова *полетети, разумети*, але через **и**: *помолодити*. Отже, буква “ять” уже тоді читалася як **і**, а не як **є**, як це є в російській мові. Дев’ятнадцять разів ужито в родовому відмінку однини прикметників старослов’янське закінчення **–аго** (*старого, великаго*), а двадцятий раз проскакує **–ого**: *поганого Кощея* тощо. Зовсім не старослов’янські й такі вислови, слова та форми слів, як *лисици брешуть на щиты, другаго дни велми рано, уже княже туга умъ полонила, заступивъ королеви путь, загородите полю ворота, оксамиты, кожухы, стягъ* тощо.

Деякі відомості про мову Київської Русі є в іноземних авторів. Єврейський теолог Соломон Іцхакі в XI ст., говорячи про мову євреїв, що жили тоді в Київській Русі, записує запозичене ними слово *сніг* — саме зі звуками *і* та *г*, як і тепер, через майже тисячу років, ми кажемо. Інший єврейський теолог Ісаак бен-Моїсей у середині XIII ст. записав слово *пліт*, у якому вже маємо чергування **о** з **і**, як і в сучасній українській мові.

Найкраще відбили мову давньої Русі українські народні пісні. Наприклад, у записаній на Івано-Франківщині купальській пісні:

*Гей, око Лада, Леле Ладове,
Гей, око Ладове, ніч пропадає,
Бо око Лада з води виходить,
Ладове свято нам приносить.*

*Гей, Ладю! А ти, Перуне,
Дай дочекати Ладі Купала—*

і особливий ритм, й імена язичницьких божеств, й уявлення про природу — усе старовинне, тільки не мова.

Можливо, ще давніші погляди наших предків відбиває веснянка, записана на Волині:

*Ой ти, соловейку, ти ранній пташку,
Ой чого так рано із вир'їчка вийшов?
— Не сам же я вийшов, Дажбог мене вислав,
З правої ручейки й ключики видав,
З правої ручейки — літо відмикати,
З лівої ручейки — зиму замикати.*

У цій пісні, як і в попередній, відбилося світобачення наших далеких прашурів у всій своїй первозданності: і переконання, що на зиму пташки ховаються під річку, а не відлітають кудись далеко, і поділ року на три пори: зиму, літо, осінь, і віра в багатьох богів. Давність цієї пісні безперечна. А мова її — природна, жива, ніби ця пісня недавно складена.

Отже, населення Київської Русі розмовляло діалектами української мови. Не можна тут не згадати й думки відомого російського історика XIX ст. В.Ключевського, що її цитує Н.Полонська-Василенко в своїй “Історії України”: “Уявіть собі, що Київ не був би взятий і зруйнований татарами... Київ залишився б столицею першої великої руської держави... Офіційною мовою стала б не суміш старослов'янської та фінської мов, а слов'янсько-українська”.

4. Утвердження єдиної української літературної мови.

Вирішальну роль у формуванні єдиної української мови, такої, яка вона є сьогодні, відіграла Запорізька Січ. На Запорізьку Січ сходилися люди з усієї України, з усіх діалектних середовищ і приносили сюди свої слова, тут у розмовах вони уніфікували граматику, нормували фонетичну систему української мови. Потім нерідко ці авторитетні в Україні люди, відкозакувавши, вертались у свої села, містечка і несли туди козацьку мову — розвинену, багату, струнку, відточену. Поширювали єдину українську мову в Україні також мандрівні кобзарі та лірники. Тому, коли Іван Котляревський писав “Енеїду” й “Наталку Полтавку”, Тарас Шевченко — геніальну поезію, вони вже мали в своєму розпорядженні лексично багату й фонетично та граматично уніфіковану мову.

Як бачимо, мова нашого народу протягом багатьох століть розвивалася, збагачувалася, відкидала випадкове й закріплювала закономірне, розширювала свої виражальні й пізнавальні можливості. Українська мова, передаючись від покоління до покоління, акумулювала в собі життєвий досвід найвіддаленіших наших предків, і, отже, тим вона полегшує нам орієнтацію в міжлюдських стосунках, у природних умовах своєї землі і взагалі в цьому світі.

Така мова якнайкраще пристосована до психологічних особливостей народу — творця мови, його способу мислення, менталітету, природного середовища і, отже, якнайкраще сприяє всебічному виявленню його творчих духовних сил.

Рідна мова, мова рідного народу посилює інтелект людини, помножує її творчі можливості. Тарас Шевченко з п'ятнадцяти років опинився в російськомовному оточенні: пан Енгельгардт, Петербург, солдатчина, знову Петербург (“в неволі виріс між чужими” — казав він про себе), навіть писати починав російською мовою. Але **геніальним став саме тому, що творив мовою свого народу й своєї землі.**

Панас Мирний в силу тогочасних умов мусив змалку користуватися чужою, російською мовою. Навіть свій щоденник у неповні шістнадцять років почав писати російською мовою. Та вже третього дня задумався: “Какое несчастье Украине, этой бедной вдове; народ подавлен, воспитание на родном языке запрещено... Несчастливая Украина!.. Не начать ли дневника писать на украинском языке? С завтрашнего дня же бросаю московский и берусь за свой”. І справді, наступного дня в щоденнику він записує вже рідною, українською мовою: “Я тільки знаю, що я дурень, та й превеликий, що не вчивсь нашої мови”.

У російськомовному середовищі починали своє життя й такі відомі письменники, як Борис Грінченко, Олександр Олесь, Володимир Сосюра, та й хіба тільки вони? Але повернулися до рідної прабатьківської мови й стали видатними діячами української культури. Володимир Сосюра пізніше згадував: “Один мені казав: — Зачем ты сменил королевскую флейту на сопилку? Я горяче відповів: “Сопілка” мені дорожча від тисяч королівських флейт”.

І тому, що наш народ, його кращі представники зберегли українську мову, ми залишилися українцями й маємо тепер свою українську державу.

Українська мова зараз одна з найбагатших і найрозвиненіших мов світу. Нашою мовою перекладено більшість шедеврів світової літератури. Нею однаково чудово звучать Біблія і поеми Гомера, “Декамерон” Дж.Бокаччіо і “Дон-Кіхот” М.Сервантеса, твори В.Шекспіра і А.Міцкевича, поезії Дж.Байрона і О.Пушкіна. До речі, перша в світі “Енциклопедія кібернетики” (два томи, 1158 сторінок) була видана 1973 року українською мовою. І слів, і термінів, і спеціальних виразів для цього завжди в ній, у нашій багатій і співучій мові, вистачало й вистачає. Треба лише досконало знати її.

5. Структура мови як системи

Щоб відчувати мову, потрібно усвідомити структуру мови як системи, збагнути її закони, **внутрішню логіку**. Це досягається вивченням закономірностей її фонетичного ладу, будови слова, словотвору, побудови словосполучень і речень, формування тексту. Українська мова **завдяки своєму тривалому розвитку** має вироблену струнку звукову й чітку граматичну

системи, достатньо впорядковані виражальні засоби, і ці закономірності в ній легко простежуються, зокрема в її літературному варіанті.

Наша мова, як і будь-яка високорозвинена мова, складається з трьох основних компонентів: фонетики (звуковий склад), лексики (сукупність слів) і граматики (набір правил та засобів для реалізації їх). Кожен з цих складників виконує свою специфічну роль.

Фонетика являє собою матеріальну оболонку мови. Завдяки звукам, тобто різним коливанням повітря, які діють на барабанні перетинки наших вух, мова набуває відчутної форми: ми чуємо свого співбесідника, і співбесідник чує нас.

За допомогою **лексики** ми членуємо світ на окремі елементи й присвоюємо їм певні назви — слова. І коли ми спілкуємося, коли передаємо іншій людині чи людям певну інформацію, то замість предметів і явищ ми як символи їх використовуємо відповідні слова.

Грамматика виражає зв'язки між предметами та явищами й деякі найважливіші властивості буття. За допомогою її засобів ми з окремих слів монтуємо моделі подій, явищ, станів тощо, тобто творимо осмислені речення і таким чином передаємо потрібну інформацію.

Кожен з названих вище основних функціонально-структурних компонентів мови має свою, певним чином організовану систему засобів, потрібних для виконання мовою своїх функцій.

Коли йдеться про побудову висловлювань для передачі певного змісту, то в цьому разі виділяються ієрархічні (від найнижчого до найвищого) рівні вираження.

Найнижчий рівень — **фонемний**. Фонеми (окремі типові звуки) самі по собі змісту не виражають: **а, б, в**. Але з них будуються всі вищі рівні мовлення.

Наступний рівень, який виражає поки що лише найзагальніші елементи змісту — **морфемний**. Морфеми (значущі частини слова) — стандартизований, наділений певним значенням будівельний матеріал для слів. Вони існують лише в складі слів. З трьох звуків **б, з, е** можемо скласти префікс **без-**, його можемо додати до кореня, приєднати ще певний суфікс та закінчення. Але самі по собі ні префікс, ні корінь, ні суфікс, ні закінчення не передають ніякого конкретного змісту.

Рівень **слова** передає вже конкретні елементи змісту, наприклад, з префікса **без-**, кореня **-хмар-**, суфікса **-н-** і закінчення **-ий** утворимо слово *безхмарний*, що має вже певне лексичне значення. Але саме по собі слово, якщо воно не в реченні, змісту не виражає. А щоб увійти до складу конкретного речення слово має набути певної форми, тобто стати **словомформою**, скажімо: *безхмарне*.

Рівень **словосполучення** уточнює значення окремих слів як виражальних засобів, готує їх до вираження конкретного змісту в реченні: *безхмарне дитинство*. Тут значення слова *безхмарне* не те саме, що, скажімо, в словосполученні *безхмарне небо*. У словосполученні всі значення слова,

непотрібні для вираження певного змісту, відсікаються, залишається лише актуальне значення.

Зміст виражається **реченням**: *Минуло безхмарне дитинство*. Але часто одного речення буває недостатньо для вираження певної інформації. Тоді речення входить у **текст** як його складова частина, пов'язуючись певним чином з іншими реченнями: *Школу закінчено. Минуло безхмарне дитинство. Потрібно обирати професію, щоб потім працювати, не бути зайвим у житті*.

Така ієрархічна організація виражальних засобів (**фонема — морфема — слово — словоформа — словосполучення — речення — текст**) забезпечує економне й досить точне вираження змісту.

Отже, вивчати українську мову — це означає збагнути її внутрішню логіку і якнайповніше оволодіти її виражальними засобами. Для цього потрібно не лише розуміти правила, а й читати багато літератури українською мовою, постійно розмовляти нею.

ФОНЕТИКА І ПРАВОПИС

Фонетика — це звуки мови. **Звуки** ми вимовляємо й чуємо. На письмі звуки позначаємо за допомогою умовних знаків — букв. **Букви** ми пишемо й бачимо. Розділ науки про мову, який вивчає звуки мови, також називають фонетикою.

Урок 2. Букви і звуки

1. Український алфавіт. 2. Звукове значення деяких букв. 3. Принципи українського правопису. 4. Система звуків української мови. Творення приголосних. 5. Творення голосних.

1. Український алфавіт

Усі букви, розташовані **в певному порядку**, називаються алфавітом (абеткою, азбукою).

У сучасному українському алфавіті 33 букви. Вони розташовані в такому порядку і мають такі назви:

Аа — (а)	Іі — (і)	Тт — (те)
Бб — (бе)	Її — (йі)	Уу — (у)
Вв — (ве)	Йй — (й)	Фф — (еф)
Гг — (ге)	Кк — (ка)	Хх — (ха)
Ґґ — (ґе)	Лл — (ел)	Цц — (це)
Дд — (де)	Мм — (ем)	Чч — (че)
Ее — (е)	Нн — (ен)	Шш — (ша)
Єє — (йе)	Оо — (о)	Щщ — (ща)
Жж — (же)	Пп — (пе)	Ьь — (м'який знак)
Зз — (зе)	Рр — (ер)	Юю — (йу)
Ии — (и)	Сс — (ес)	Яя — (йа)

Розташування букв в алфавіті традиційне, ніякої закономірності в ньому немає. Його треба запам'ятати механічно. Щоб полегшити його запам'ятовування, алфавіт слід розбити на кілька груп. Спочатку запам'ятовуємо перші шість букв: **а, б, в, г, ґ, д**; потім ще п'ять: **е, є, ж, з, и**. Далі складаємо ніби сполучення слів: 1) *і йй коло мене*; 2) *о прости*; 3) *уф — ха, це чаша*. І останні чотири букви знову запам'ятовуємо: **щ, ь, ю, я**.

За алфавітом, щоб легко знаходити їх, розміщують слова в словниках, довідниках, енциклопедіях, картотеках, складають списки людей, різні каталоги тощо. Розташовуючи слова за алфавітом, враховують не тільки їхні перші букви, а й усі наступні. Апостроф (') і дефіс (-) при розташуванні слів за алфавітом не враховуються.

Перевірте себе. Подані слова розташуйте строго за алфавітом.

Угорі, інтерв'ю, удвох, віраж, вислуга, узимку, виріб, віха, сніп, кокс, кенгуру.

Ключ. З останніх букв виписаних слів має скластися вислів.

2. Звукове значення деяких букв

Більшість букв точно відповідають окремим звукам. Але є частина букв (**я, ю, є, ї, щ, ь, дж, дз**), які мають свої особливості в позначенні звуків.

Буква **ь** сама по собі ніякого звука не позначає. Вона вживається лише для позначення м'якості приголосних: *день* [ден'], *льон* [л'он], *каньйон* [кан'йон], *порт'єра* [порт'йєра].

Букви **ї** та **щ** завжди позначають два звуки: перша — **йі**, друга — **шч**: *їжак* [йіжак], *поїзд* [пойїзд], *з'їзд* [зйїзд], *щит* [шчит], *плащ* [плашч].

Букви **я, ю, є** мають двояке значення:

1) безпосередньо після приголосного вони позначають м'якість попереднього приголосного (як і м'який знак) і відповідно голосні звуки **а, у, е**: *нянька* [н'ан'ка], *лялька* [л'ал'ка], *нюанс* [н'уанс], *тютюн* [т'ут'ун], *синє* [син'є];

2) в інших позиціях (на початку слова, після голосного, після апострофа й м'якого знака) вони позначають відповідно два звуки **йа, йу, йе**: *яма* [йама], *пояс* [пойас], *зв'язок* [звйязок], *альянс* [ал'йанс], *юрба* [йурба], *в'юн* [вйун], *поєдинок* [пойєдинок]

Буквосполучення **дж** і **дз** мають також двояке значення:

1) на межі префікса і кореня вони позначають відповідно два звуки **д+ж** і **д+з**: *підживлення*, *переджнивний*, *надзвичайний*, *відзнака*;

2) в інших позиціях вони позначають відповідно один звук — **дж** і **дз**: *джерело*, *джунглі*, *погоджений*, *затверджений*, *дзвінок*, *кукурудза*.

Перевірте себе. Слова запишіть підряд у три колонки: 1) звуків менше, ніж букв; 2) звуків і букв порівну; 3) звуків більше, ніж букв.

Стернище, зв'язківець, дядько, каюта, очерет, якір, кип'ятильня, клямка, окунь, з'ясуєте, збуджений, okazія, стоїчно, шифон'єр, сиджу, юрба, щепи, квітень, остюк, зброя, кар'єра, ньютон, видзвонити.

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися початок вислову Т.Шевченка: "...то й мудрість би була своя".

3. Принципи українського правопису

В українському правописі застосовуються такі принципи написання слів:

1) фонетичний — пишемо, як чуємо: *товариство, чесний, каньйон*;

2) морфологічний — ту саму морфему пишемо завжди однаково незалежно від її звучання: *брат* — *братство* [бра́цтво], *вчиш* — *вчишся* [ў́чйіс':а], *стежка* — *на стежці* [стє́з'ц'і];

3) розрізнявальний — слова, які звучать однаково, але мають різне значення, пишемо по-різному: *кривий ріг* — *Кривий Ріг, роман* — *Роман*;

4) традиційний — за традицією вживаємо букви **я, ю, є, ї, щ**, хоч би краще було кожен звук, що позначають ці букви, позначати окремо.

4. Система звуків української мови. Творення приголосних.

Фонетика української мови — це чітко зорганізована система звуків, підпорядкована певним фонетичним законам. Основних звуків (фонем), за допомогою яких ми творимо й упізнаємо слова, в українській мові є 38.

Кожен звук являє собою поєднання чотирьох одночасних мовленнєвих дій.

Перша дія полягає в участі у творенні звука таких двох складників: **тону**, який виникає внаслідок коливання голосових зв'язок, й **шуму**, який утворюється внаслідок подолання різних перепон на шляху видихуваного повітря.

При цьому можливі чотири комбінації:

1) у творенні звука бере участь лише **чистий тон** — виникають голосні **а, о, у, е, и, і**, яких їх є 6;

2) **тон переважає** над шумом — виникають сонорні **м, в, н, л, р, й**, яких є 6, не рахуючи трьох м'яких **н', л', р'** (запам'ятати їх можна у вислові: *ми винили рій*);

3) **шум переважає** над тоном — виникають дзвінки: **б, д, з, ж, г, г + д̑з, д̑ж**, яких є 8, не рахуючи трьох м'яких **д', з', д̑з'** (запам'ятати їх можна у вислові: *буде гоже гедзю у д̑жазі*);

4) чується **тільки шум** (голосові зв'язки не дрижать) — виникають глухі: **п, т, с, ш, к, х + ц, ч + ф**, яких є 9, не рахуючи трьох м'яких **т', с', ц'** (запам'ятати їх можна у вислові: *усе це кафе “Птах і чаша”*).

У шкільних підручниках сонорні зараховують до дзвінких. Тим часом їхні властивості зовсім різні. Сонорні ніколи не оглушуються (*кількаповерховий*), глухі перед ними не стають дзвінкими (*слово, твір*). Справді дзвінки можуть оглушуватися (*легко*), глухі перед ними звучать дзвінко (*просьба, боротьба*).

Творення приголосних далі відбувається так.

Друга дія передбачає чотири можливі розташування перепони на шляху видихуваного повітря:

1) **на губах** — виникають губні **м, в, п, б, ф** (запам'ятати їх можна у вислові: *мавна Буф*);

2) **на зубах** — виникають зубні **д, т, з, д̑з, с, ц, л, н** (запам'ятати їх можна у вислові: *де ти з'їси ці лини*);

3) **на піднебінні** — виникають передньопіднебінні **р, й, ш, ч, ж, д̑ж** (запам'ятати їх можна у вислові: *Рой, ще їжджу*);

4) у **задній частині** ротової порожнини — виникають задньоротові **г, к, х, г** (запам'ятати їх можна у вислові: *хуга гука*).

Третя дія має на увазі три можливі способи подолання перепони:

1) видихуване повітря **прориває** перепону — виникають зімкнені **б, г, к** і под.;

2) повітря проходить **крізь щілину** — виникають щілинні **з, с, х** і под.;

3) повітря **спочатку прориває** перепону, **а потім** проходить **крізь щілину** — виникають зімкнено-щілинні **д̂з, д̂ж, ц, ч**.

Четверта дія полягає:

1) у непіднятті спинки язика — виникають тверді **л, д, с** і под.;

2) у піднятті спинки язика — виникають м'які **л', д', с'** і под.

Отже, якщо водночас поєднуються такі чотири дії, за яких: 1) шум переважає над тоном; 2) перепона виникає на зубах; 3) повітря прориває перепону; 4) спинка язика не піднята, — то ми сприймемо це як звук **д**. Якщо ж: 1) тон переважає над шумом; 2) перепона виникає на піднебінні; 3) повітря проходить крізь щілину; 4) спинка язика піднята, — то ми чуємо м'який звук **й**.

Система приголосних має такий вигляд — поки що без м'яких приголосних, які дублюють відповідні тверді зубні (**з**. — зімкнені; **щ.** — щілинні; **з.-щ.** — зімкнено-щілинні):

За участю тону й шуму	За місцем і способом творення								
	губні		зубні			піднебінні		задньоротові	
	з.	щ.	з.	з.-щ.	щ.	з.-щ.	щ.	з.	щ.
сонорні	м	в	н	—	л	р	й	—	—
дзвінкі	б	—	д	д̂з	з	д̂ж	ж	г	г
глухі	п	ф	т	ц	с	ч	ш	к	х

За характерним шумом виділяємо ще шиплячі **ш, ч, ж, д̂ж** (запам'ятати їх можна у вислові: **ще їжджу**) та свистячі **с, с', ц, ц', з, з', д̂з, д̂з'** (запам'ятати їх можна у дитячій вимові: **сце їдзу**).

Перевірте себе 1. Слова запишіть у три колонки, залежно від того, яким приголосним починається слово: 1) сонорним; 2) дзвінким; 3) глухим.

Заспів, коралі, цап, йогурт, рів, блукач, лото, желе, фото, дзвін, вепр, лови, поле, щит, джинси, набат, таксі, мить, горіх, сплав.

Ключ. З останніх букв виписаних слів має скластися закінчення вислову А.Франса: *“Допитливість...”*

Перевірте себе 2. Слова запишіть у чотири колонки, залежно від того, яким приголосним починається слово: 1) губним; 2) зубним; 3) піднебінним; 4) задньоротовим.

Буришин, човен, кріп, поле, гроно, ласоці, хірург, тин, гирлига, мандрівник, журі, ціле, річ, номер, джерело, талатан, фарба, зерно, дзьоб, шланг, хутро, вітраж, круг, вершки, ймовірно, діти, гасло.

Ключ. З останніх букв виписаних слів має скластися закінчення вислову давньогрецького філософа Демокріта: *“Якщо ти навіть сам із собою...”*

Перевірте себе 3. Слова запишіть у дві колонки, залежно від того, яким приголосним починається слово: 1) шиплячим; 2) свистячим. Інших слів не виписуйте.

Галузь, чін, зяб, спрожогу, жар, джерело, хліб, цвіт, шум, дзвін, гамір, чота, шалений, фінал, синє.

Ключ. З останніх букв мають скластися два пропущені слова у вислові англійського письменника Дж.Голсуорсі: “Якщо ви не думаєте ..., то й не матимете його”.

5. Творення голосних.

Творення голосних відбувається так.

Перша дія — **увімкнення голосових зв’язок**, за допомогою яких утворюється чистий **тон**.

Друга дія полягає в **напруженні частини язика**:

1) **передньої** — виникають голосні переднього ряду **е, и, і**;

2) **задньої** — виникають голосні заднього ряду **а, о, у**.

Третя дія передбачає **піднесення** напруженої частини язика в три положення:

1) **найнижче** — виникають голосні **е, а**;

2) **середнє** — виникають голосні **и, о**;

3) **найвище** — голосні **і, у**.

Четверта дія — це:

1) **підсилення** голосом — наголошений голосний;

2) **непідсилення** — ненаголошений голосний.

Отже, якщо водночас поєднуються такі чотири дії, за яких: 1) виникає чистий тон; 2) напружується задня частина язика; 3) ця частина язика підноситься середньо; 4) звук не підсилюється, — то ми сприймемо це як звук **о** в слові *обід*. Якщо ж: 1) так само чується чистий тон; 2) напружується передня частина язика; 3) ця частина язика підноситься найвище; 4) звук підсилюється, — то ми сприймемо це як звук **і** в цьому самому слові. А якщо підсилимо не другий, а перший голосний, то почуємо вже слово *обід*.

Система голосних має такий вигляд:

Піднесення	Ряд	
	передній	задній
високе	і	у
середнє	и	о
низьке	е	а

Перевірте себе. Слово складається з п’яти звуків. Прочитайте його за поданими ознаками звуків.

1) *чистий тон, задній ряд, високе піднесення, ненаголошений*; 2) *глухий, зубний, зімкнений, м’який*; 3) *чистий тон, передній ряд, високе піднесення, наголошений*; 4) *глухий, задньоротовий, щільний, твердий*; 5) *чистий тон, задній ряд, низьке піднесення, ненаголошений*.

Урок 3. Правопис приголосних

1. Правопис сонорних, дзвінких і глухих приголосних. 2. Тверді, м'які і пом'якшені приголосні. 3. Вживання м'якого знака. 4. Вживання апострофа.

1. Правопис сонорних, дзвінких і глухих приголосних

Сонорні (*ми винили рій*) завжди вимовляються чітко. Ні до дзвінких, ні до глухих вони не уподібнюються. І, до речі, звук **в** ніколи не переходить у глухий **ф**, а навпаки, перед приголосними та наприкінці слова наближається до короткого голосного **у**: *лавка* [ла'ўка], *ківш* [к'і'ўш], *казав* [каза'ў].

Дзвінкі й глухі, крім запозиченого звука **ф**, становлять пари (див. таблицю приголосних) і можуть за певних умов переходити один в одного.

Дзвінкі в українській мові завжди вимовляються дзвінко: *гриб*, *плід*, *мимохідь*, *казка*, *везти*. Оглушується перед глухими дзвінкий **г** лише в словах *легко*, *вогко*, *нігті*, *кігті*, *дігтяр* і похідних. В інших словах **г** вимовляється чітко: *могти*, *берегти*, *мигтіти*, *мигцем*. Крім того, оглушується дзвінкий **д** у словах *жердка*, *шотландка*, *голландка*, *зеландка* і подібних, проте в них пишемо букву **д**, як і в словах *жердина*, *Шотландія* тощо. Але в словах *зітхати*, *натхнення* пишемо букву **т**, хоч вони й походять від слів *дихати*, *надихати*.

У префіксах **роз-**, **без-** кінцевий дзвінкий **з** може зазнавати різних змін, так чи інакше уподібнюючись до наступного приголосного залежно від його характеру. У словах *розсада* [роса'да] і *розсіл* [рос'іл] його й зовсім не чути. Проте в цих префіксах завжди пишемо букву **з**: *розклад* [ро'зклад], *безпека* [бе'зпéка], *розжєврїти* [рож:є'вр'їти], *безшумно* [бе'жшумно]..

Префікс **з-** перед глухими оглушується, але перед свистячими й шиплячими пишемо все-таки **з**, оскільки перед цими приголосними можлива й дзвінка вимова цього префікса: *зсунути*, *зцілити*, *зчорнити*, *зишити*. Перед іншими глухими (*кафе "Птах"*) пишемо відповідно до вимови **с**: *казати*, *сформувати*, *спитати*, *стиснути*, *схвалити*.

Глухі приголосні перед дзвінками (але не перед сонорними) уподібнюються до парних їм дзвінких. Проте таких випадків в українській мові небагато. Це відбувається приблизно в одинадцяти незапозичених словах (*боротьба*, *молотьба*, *клятьба*, *просьба*, *лічба*, *Великдень*, *повсякденний*, *якби*, *аякже*, *отже*, *осьде*) та в кількох запозичених (*вокзал*, *екзамен*, *рюкзак*, *анекдот*, *футбол*, *айсберг*). Їх можна запам'ятати. (Слова "косьба", яке часом наводять тут як приклад, в українській мові немає, є *косовиця*.)

Перевірте себе 1. Випишіть у дві колонки слова з вставленими буквами, що позначають: 1) дзвінкі приголосні; 2) глухі приголосні.

Вхі(д, т)чини, во(г, х)ко, стов(б, п), про(з, с)ьба, сте(ж, ш)ка, Вели(г, к)день, обгор(д, т)ка, кі(г, х)ті, стере(г, х)ти, тихохі(д, т), мабу(д, т)ь, удво(г, х), (з, с)ідити, ле(г, х)ко, лі(дж, ч)ба, змо(г, х)ти, на(д, т)хмарний, ая(г, к)же, сту(б, п)ка, бли(з, с)кий, ло(ж, ш)ка, ри(з, с)ка.

Ключ. З других букв повинен скластися вислів Й.В.Гете.

Перевірте себе 2. Випишіть у дві колонки слова зі вставленими в префікси: 1) буквою з; 2) буквою с.

Ро..тяг, бе..коштовно, ..кін, ро..сіл, не..кінченне, ..хрон, бе..сумнівно, не..промога, ..сув, ..кат, не..тихаюче, ..шивка.

Ключ. З останніх букв повинен скластися початок прислів'я: "... щоб тільки кашкет носити".

2. Тверді, м'які і пом'якшені приголосні

М'якими в будь-якій позиції можуть бути лише зубні приголосні: *вочевидь, різьба, сіль, тінь*. Зубні приголосні вимовляються, як правило, м'яко перед зубними м'якими та губними пом'якшеними, хоч на письмі їхня м'якість і не позначається: *дні* [д'н'і], *кузня* [куз'н'а], *сніг* [с'н'іг], *свято* [с'в'ато], *цвіт* [ц'в'іт], *дзвякнути* [дз'в'акнути].

Приголосний **р** м'яким буває лише перед голосними: *буря, грюк, ларьок*. Перед приголосними й у кінці слова він завжди твердий: *чимало бур, ларки*. І слово *Горький* слід вимовляти з твердим **р**, незважаючи на його написання: [г'оркий].

Приголосний **й** постійно м'який: *ясний* [йасний].

Інші приголосні (губні, шиплячі, задньоротові) лише пом'якшуються — перед голосним **і**: *місто, вітер, пізно, шість, чітко, гірка, хід*. Перед іншими голосними пом'якшуються губні після м'якого свистячого: *свято* [с'в'ато], *дзвяк* [дз'в'ак], а також подовжені шиплячі: *подружжя* [подр'уж:'а], *затишшя* [зат'иш:'а], *ніччю* [н'іч:'у].

У словах іншомовного походження губні та задньоротові можуть вимовлятися як з пом'якшенням (що, зрештою, не відповідає законам української мови), так і зі звуком **й**: *бюро* [б'урó] і [бйурó], *кювет* [к'увéт] і [кйувéт], *гяур* [г'аур] і [гйаур], *бязь* [б'аз'] і [бйаз']. Шиплячі вимовляються лише твердо: *жури, парашут, Жюль Верн, Чурльоніс, Шауляй*.

Перевірте себе. Випишіть у дві колонки слова з приголосними: 1) пом'якшеними; 2) м'якими.

Прозайк, півкроку, шків, уміти, яблуко, сумнів, таксі, відкуп, щілина, ліс, перехід, гніт, честь.

Ключ. З останніх букв має скластися закінчення афоризму "Переможці не вірять...".

3. Вживання м'якого знака

М'який знак може ставиться лише після букв, що позначають зубні приголосні (*де ти з'їси ці лини*), та після **р** тільки перед **о** (виняток: *Горький*).

Наприкінці слова, перед твердими приголосними та перед **о** м'який знак ставимо відповідно до вимови (чуємо і пишемо): *мідь, мить, сталь, міць, день; нянька, призьба, ницьма, цьвохнути; польовий, тьохкати, сьомий, трьох*.

Перед м'якими, пом'якшеними й шиплячими м'який знак звичайно не ставиться: *лазня* [ла́з'н'а], *цвях* [ц'в'ах], *уманський* [у́ман'с'кий], *Уманщина* [у́ман'щина], *корінчик*, *безбатченко*, *менше*.

Перед м'якими, пом'якшеними й шиплячими м'який знак вживається лише в таких випадках:

1) для позначення м'якого л': *гуцульський*, *ковальський*, *читальня*, *більше*;

2) у непрямих відмінках та в присвійних прикметниках, якщо м'який знак є в початковій формі: у *скриньці* (бо *скринька*), у *бруньці* (бо *брунька*), але у *хатинці* (бо *хатинка*), у *лунці* (бо *лунка*); *Вутаньці*, *Вутаньчин* (бо *Вутанька*), але *Устинці*, *Устинчин* (бо *Устинка*);

3) у дієсловах перед -ся (-сь), якщо м'який знак є у формі без -ся: *вчитьс'я*, *збираютьс'я*, *підводьс'я*, *розгляньс'я*, *станьс'я*;

4) як виняток у словах *тьмяний*, *різьбяр*, *няньчити*, *бриньчати*.

Ті ж правила вживання м'якого знака діють і в написанні іншомовних слів. Єдина особливість їх полягає в тому, що м'який знак тут може ставитися також перед й, я, ю, є, ї (у незапозичених словах такого не буває): *павільйон*, *каньйон*, *пасьянс*, *Дьяконов*, *Нью-Йорк*, *ательє*, *Ананьїн*, *Танганьїка*. Апостроф після букв, що позначають зубні, не ставиться.

Перевірте себе. Слова запишіть у дві колонки: 1) у які вставили м'який знак; 2) у які не треба вставляти м'якого знака.

Зненац..ка, цар..ок, уйгурс..кий, дз..вякати, знад..ність, (в) авос..ці, цар..ки, (на) стеблин..ці, (у) мис..ці, винос..ся (наказовий спосіб), уціл..нення, ус..мішка, камін..чик, Тан..чин, (у) жмен..ці, путивл..ський, уман..ський, розріс..ся, вгомониш..ся, ідал..ня, брин..чати, (в) колис..ці, освіт..ній, велетен..ський, різ..бяр, осмілят..ся, ател..є, (багато) облич.., безбат..ченко, т..мянний.

Ключ. З других букв (слів, що в дужках, не враховувати) повинен скластися вислів Галілео Галілея.

4. Вживання апострофа

Апостроф ставиться перед я, ю, є, ї і вказує, що ці букви позначають відповідно два звуки *йя*, *йу*, *йє*, *йї* після твердого приголосного.

У незапозичених словах апостроф ставимо перед я, ю, є, ї після губних (*мавна Буф*), якщо губний стоїть на початку кореня, після голосного або після р: *розв'язок*, *зм'яклий*, *здоров'я*, *черв'як*, *арф'яр*. В інших випадках апостроф не ставиться: *св'ято*, *різдвяний*, *духмянний*, *морквяний*, *мавпячий*. Винятків нема.

Після р перед я, ю, є, ї апостроф ставимо, якщо в літературній вимові далі чується звук й: *сузір'я* [сузі'рія], *бур'ян* [бурі'ан], але: *буря* [бур'а], *гарячий* [гар'ачий].

Апостроф ставимо перед я, ю, є, ї після префіксів та словотвірних частин, які закінчуються на будь-який приголосний: *з'єднаний*, *під'юдити*, *між'ярусний*, *дит'ясла*, *Мін'юст*, *пів'ящика*. (Слів “двох'ярусний”,

“трьох’ярусний”, які часом наводять тут як приклади, в українській мові немає, є *двоярусний, триярусний*, у яких апостроф ставити не треба.)

В іншомовних словах апостроф перед **я, ю, є, ї** може ставитися після губних, піднебінних і задньоротових: *комп’ютер, інтерв’ю, миш’як, Руж’є, Григор’єв, Лук’ян, Х’юстон, Монтеск’є*. Але в деяких словах, переважно запозичених з французької мови, апостроф у цій позиції не ставлять, хоч це й не відповідає фонетичним законам української мови: *бюджет, бюро, бюст, гравюра, гюрза, кюрі, манікюр, пюпітр, пюре, фюзеляж, Гюйгенс, Мюллер, Бядуля, бязь*.

У кількох іншомовних словах апостроф ставимо після зубних приголосних, оскільки ними закінчуються іншомовні префікси: *ад’ютант, ін’єкція, кон’юнктивіт, кон’юнктура, пан’європейський*.

Перевірте себе. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленим апострофом; 2) без апострофа.

Св..ятковий, різдв..яний, острів..янин, духм..яний, сурм..яний, медв..яний, зм..який, присв..ята, слов..яни, тьм..яний, дзв..якнути, цв..ях, пір..я, рутв..яний, знічев..я, ін..єкція, моркв..яний, мавп..ячий, з..ясувати, різьб..яр, ім..я.

Ключ. З других букв першої колонки повинно скластися слово, яким закінчується вислів Іммануїла Канта: “Закон, що живе в нас, називається...”

Урок 4. Зміни приголосних

1. Подовження приголосних і подвоєння букв. 2. Спрощення в групах приголосних. 3. Чергування приголосних. 4. Зміни приголосних при додаванні суфіксів *-ський, -ство*. 5. Уподібнення приголосних.

1. Подовження приголосних і подвоєння букв

Подовження приголосних у незапозичених словах (на письмі подвоєння букв) відбувається в основному з двох причин: внаслідок збігу однакових звуків на межі значущих частин слова (*віддати, денний, піднісся, юннат*) та внаслідок уподібнення приголосних (*колосья, сіллю, козаччина*).

Префікси в українській мові закінчуються на приголосні **д** (*від-, під-, над-, перед-*), **з** (*з-, роз-, без-*), **в** (*в-, пів-*) та **б** (*об-*): *віддаль, піддовбати, наддєрти, переддєнь, ззовні, роззброїти, беззвучний, ввечері, піввідра, оббілити*. Отже, лише ці приголосні й можуть тут подовжуватися.

На межі попередньої частини і суфікса подовжується лише приголосний **н**, якщо твірна основа (корінь чи суфікс) закінчується на **н**: *законний, пісенний, вершинний, буденний, буденність*. У словах *буквений, пореформений, казармений, шалений, скажений, жаданий, дерев’яний* і под. такого збігу приголосних нема, оскільки твірна основа в них закінчується не на **н**.

Крім того, приголосний **н** подовжується в наголошених суфіксах *-є́нний, -а́нний*:

1) якщо прикметник вказує на збільшену міру якості: *здорове́нний*, *страше́нний*, *височе́нний*, *числе́нний* (але нема подовження в словах *шалений*, *скажений*, *жаданий* і под., бо вони вказують на звичайну міру якості);

2) якщо прикметник вказує на повну неможливість ознаки, зумовленої певною дією: *нездійсне́нний*, *недоторка́нний*, *нездола́нний*;

3) якщо це старослов'янізм: *священний*, *огненний*, *блаженний*, *окаянний*.

Приголосний **н** подовжується з різних причин також у словах *останній*, *старанний*, *притаманний*, *захланний*.

У кількох дієсловах з основою на **с** при додаванні постфікса **-ся** подовжується м'який **с'**: *підні́сся*, *розрі́сся*, *пасся*.

Подовження приголосних внаслідок уподібнення відбувається в двох випадках: через уподібнення звуку **й** до попереднього м'якого приголосного і через інші зміни звуків.

Колись в іменниках *колосо́я*, *житт́я*, *статт́я*, *затиш́шя* і подібних, як ще й тепер у словах *подві́р'я* [подв'і́р'я], *сузі́р'я* [суз'і́р'я], був суфікс **й**. Тоді було [коло́с'йа], [жит'йа], [стат'йа], [затиш'йа]. Але суфікс **й**, як м'який, уподібнився до попереднього м'якого і став звучати так само — відбулося подовження м'якого приголосного. Проте якщо між попереднім м'яким і звуком **й** було вставлено голосний **е**, то такого уподібнення, а отже, й подовження м'якого звука не відбулося: *багато́ статей*, *постате́йний*, *житте́йський*.

Таке саме уподібнення **й** до попереднього м'якого сталося і в закінченні **-ю** в орудному відмінку однини іменників III відміни: *сі́ллю*, *рі́ччю*. Колись було [с'і́л'йу], [р'і́ч'йу]), як і тепер ще є в словах *кров'ю* [кро́й'ю], *маті́р'ю* [мат'і́р'ю].

Подовжилися лише м'які зубні й шиплячі (тоді вони були теж м'які). Губні, приголосний **р** та задньоротові подовжитися не могли, бо вони не були м'якими. Якщо ж твірна основа закінчувалася двома приголосними, то останній приголосний не подовжився ("третій зайвий") і відповідно не подвоюються букви: *лист* — *ли́стя*, *місто* — *передмі́стя*, *раді́сть* — *раді́стю*, *жовч* — *жовчю*. Тому й правило звучить: подовжуються м'які зубні (де ти з'іси ці лини) та шиплячі (*ще їжджу*) **між голосними**.

Можуть уподібнюватися між собою й інші звуки. Так, у слові *лля́ний* наступний **н'** (льня́ний) уподібнився до попереднього **л'**; у слові *останній* попередній **т'** (*остатній* — таку форму цього слова вживали Т.Шевченко, Леся Українка, М.Коцюбинський) уподібнився до наступного **н'**.

Найпоширенішим є подовження шиплячого **ч** унаслідок зміни суфікса **-цьк-** при додаванні суфікса **-ин(а)**: *козацький* — *козаччина*, *донецький* — *Донеччина*, *турецький* — *Туреччина*. Тут спочатку звук **к** змінився на шиплячий **ч** (як у слові *рука* — *ручи́ще*), а потім попередній свистячий **ц'** уподібнився до наступного шиплячого і теж став шиплячим.

Щодо подвоєння букв в іншомовних загальних назвах не на межі значущих частин, то в Українському правописі названо 17 таких слів: *аннали*,

бонна, брутто, ванна, мадонна, манна, мотто, нетто, панно, пенні, тонна, білль, булла, вілла, мулла, дурра, мірра. Майже в половині з них приголосний, позначений подвоєними буквами, у вимові не подовжується: [анáли], [бру́то], [не́то], [то́на], [б'і́л'] тощо. Але в словах, у яких є збіг приголосних на межі префікса й кореня, такі приголосні вимовляються з подовженням: *імміграція, інновація, ірреальний, контрреволюція, сюрреалізм* тощо.

У власних назвах іншомовного походження подвоєні букви читаються звичайно як неподовжений звук: *Бонн* [бон], *Голландія* [гола́нд'і́йа], *Руссо* [русо́] тощо. Така вимова відповідає фонетичним законам української мови.

Перевірте себе 1. Випишіть слова у дві колонки: 1) без подвоєння букв; 2) з подвоєнням букв.

І. Ю(н)ий, дерев'я(н)ий, зв'яза(н)ий, (с)авець, глиби(н)ий, поні(с)я, піща(н)ий, (в)ечері, удава(н)ий, гайдама(ч)ина, твари(н)ий, удови(н)ий, пі(в)ідра, о(д)ати, вівся(н)ий, олов'я(н)ий, одното(н)ий, рядня(н)ий, зйомоч(н)ий, Вінни(ч)ина, (л)яний, змії(н)ий, голуби(н)ий, зако(н)ий.

ІІ. Тума(н)ість, бджоли(н)ий, букве(н)ий, здорове(н)ий, росли(н)ицтво, умотивова(н)ість, скаже(н)ий, обмі(н)ий, притама(н)ий, вихова(н)ість, рва(н)ий, видума(н)ий, віко(н)иця, свяще(н)ий, ознайомле(н)ий, очище(н)я, широче(н)ий, орли(н)ий, післяреформе(н)ий, знаме(н)ий, людя(н)ий, окая(н)ий, стурбова(н)ісь, числе́(н)ий, тьмя(н)о.

Ключ. З других букв повинні скластися: 1) вислів М.Коцюбинського; 2) закінчення вислову Л.Толстого “Думай добре, і...”

Перевірте себе 2. Випишіть слова у дві колонки: 1) без подвоєння букв; 2) з подвоєнням букв. Слова, позначені зірочкою, вжито в орудному відмінку однини.

Змужні(н)я, снас(т)ю, радіс(т)ю*, осер(д)я, зати(ш)я, (л)ється, свіжис(т)ю*, жи(т)євий, входже(н)я, значе(н)я, навма(н)я, віс(т)ю*, старіс(т)ю*, білче(н)я, приві(л)я, попідти(н)ю, зненавис(т)ю*, перехрес(т)я, здоби(ч)ю*, підні(ж)я, сміливіс(т)ю*, зап'яс(т)я, свідче(н)я.*

Ключ. З других букв повинен скластися вислів В.Гюго.

2. Спрощення в групах приголосних

Українська мова уникає збігу трьох, іноді й двох близьких за творенням приголосних — зубних, зімкнених. Якщо під час словотворення чи словозміни виникає такий збіг приголосних, то один з них, переважно середній, випадає.

Найчастіше трапляється збіг трьох приголосних **стн** і **стл**. Усі вони однаково зубні, тому середній **т** випадає, що й позначається на письмі: *честь* — *чесний*, *користь* — *корисний*, *щастя* — *щасливий*, *лестити* — *улєсливий*.

У числівниках *шістнадцять* [ш'існа́ц'ат'], *шістдесят* [ш'ізде́с'ат'], *шістсот* [ш'ісо́т], *п'ятдесят* [п'я́дедес'ат'] у вимові середній **т** випадає, але це на письмі не позначається.

Проте в словах *пестливий, кістлявий, хвастливий, зап'ястний* у вимові, а отже, й на письмі середній **т** зберігається з тим, щоб при сприйманні цих слів

не виникало небажаних асоціацій (*пес, кислий* тощо) і не спотворювалося їхнє лексичне значення.

Спрощення в групі приголосних **здн** у сучасній українській мові відбувається лише в словах із коренем *-їзд-*: *проїзний, виїзний, наїзник* і под.; спрощення в групі **ждн** відбувається тільки у відмінкових формах слова *тиждень* (*тижня, тижню* і т.д.) та в похідному прикметнику *тижневий*.

Крім того, відбувається спрощення в словах *серце* (при формі *сердець*), *скатерть* — *скатерка, чернець* — *ченця*.

Спрощення в групах приголосних **скн, зкн, шчк** (випадіння середнього приголосного) відбувається в обмеженій кількості слів: *блиск* — *блиснути, писк* — *писнути* (і *пискнути*), *тиск* — *тиснути*, *ляск* — *ляснути*, *луск* — *луснути*, *плюск* — *плюснути*, *хруск* — *хруснути*, *хряск* — *хряснути*, *вереск* — *вереснути*; *брязк* — *брязнути*; *горщок* — *горшка*, *дощок* — *дошка*, *зморщок* — *зморшка*, *спрощений* — *навпрошки, прошкувати*.

Сюди належить і випадіння зімкнених **д, т** перед зімкненим **н** (у дієсловах при додаванні суфікса *-ну-*): *холод* — *холоннути*, *погляд* — *поглянути*, *кидати* — *кинути*, *розвиток* — *розвинути*, *вертати* — *вернути*, *пригортати* — *пригорнути*, *глитати* — *поглинути*.

У вимові відбувається спрощення у словоформах на зразок *невістці* [не"в'іс'ц'і], *невістчин* [не"в'ішчин]. На письмі це спрощення не позначається, щоб зберегти тотожність слова в усіх його формах.

Не відбувається спрощення на письмі, хоч у вимові воно, як правило, є, в прикметниках та іменниках, утворених від іншомовних слів на **ст, нт**: *контрастний, компостний, баластний, туристський, студентський, гігантський, студентство, агентство*.

Перевірте себе. Вставте, де треба, пропущені букви **д, т**. Слова запишіть у дві колонки: 1) ті, у які не вставляли букв; 2) ті, у які вставили букви.

Звіс..но, скатер..ка, асистен..ський, влас..ний, хвас..ливий, кореспонден..ський, аген..ство, радіс..ний, зліс..ний, заїз..ний, контрас..ний, учас..ник, їж..жу, дириген..ський, щас..ливий, ус..ний, страс..ний, щотиж..невий, студен..ський, студен..ство, очис..ний, якіс..ний, буревіс..ник, п'я..десят.

Ключ. З других букв повинно скластися закінчення вислову В.Сухомлинського "Дорожить людина тим, у що вона..."

3. Чергування приголосних

Чергування приголосних виникає внаслідок переміщення перепони на шляху видихуваного повітря. Якщо, скажімо, приголосний **г** дзвінкий щілинний задньоротовий, то він переходить теж у дзвінкий щілинний, але вже піднебінний **ж** або теж у дзвінкий щілинний, але зубний **з**.

Є два види чергування приголосних: переміщення перепони від задньої частини ротової порожнини до передньої і навпаки.

Щодо першого виду чергування приголосних (перехід задньоротових у піднебінні і зубні), то чотири задньоротові можуть зазнавати таких перетворень:

г→з→ж (нога — нозі — ніженька) — тобто г може переходити в з і ж, а з лише в ж;

к→ц→ч (рука — руці — рученька);

х→с→ш (вухо — у вусі — вушенько);

г→д̂з→д̂ж (герлига — герлидзі — герлидженька).

(Найлегше запам'ятати ці чергування у прикладах, поданих до правил: нога, рука, вухо, герлига.)

Але в кількох словах перед зімкненим н замість очікуваного зімкнено-щільного ч, що закономірно виникає на місці к або ц, маємо щільний ш: рушник, рушниця, дворушник (від рука), мірошник (від мірка), торішний (від торік), соняшник (від сонце), сердешний “бідолашний” (від серце). Таким чином мова уникла збігу двох зімкнених приголосних.

Чергування приголосних з переміщенням перепони від передньої до задньої частини ротової порожнини (перехід зубних у шиплячі) спостерігається в дієслівних формах, а саме:

д→д̂ж (садити — саджу, посаджений);

зд→жд̂ж (їздити — їжджу, в'їжджений);

т→ч (молотити — молочу, змолочений);

ст→щ [шч] (виросити — вирощу, вирощений).

В інших частинах мови чергується д — ж (а не д — д̂ж, як у дієсловах): уродити — уроджу — урожай, огородити — огороджу — огорожа, переходити — переходжу — перехожий, правда — справджується — справжній; а також у двох дієсловах: завадити — заважати, привидітися — увижатися.

Перевірте себе. 1. Запишіть підряд лише ті слова, у які треба вставити букву ч (не ш).

Істори..ний, зару..ник, ру..ник, сма..ний, торі..ний, моло..ний, вчора..ній, міро..ник, огіро..ник, соня..ний, соня..ник, остато..ний, пересі..ний, яблу..ний, безпе..ний.

Ключ. З других букв повинно скластися закінчення вислову давньогрецького вченого Фалеса Мілетського “Пізнай ...!”

Перевірте себе. 2. Запишіть підряд лише ті слова, у які треба вставити буквосполучення дж (не ж).

Перехо..ий, омоло..ений, пого..ений, зава..ає, блу..у, холо..у, огоро..а, одгоро..ений, підса..у, осу..ений, уви..ається, ствер..ують.

Ключ. З других букв повинно скластися слово (до нього в кінці треба дописати м'який знак), пропущене у вислові Й.В.Гете “... — вада, яка швидко минає”.

4. Зміни приголосних при додаванні суфіксів **-ський, -ство**

Початковий звук **с** суфіксів **-ський** і **-ство** взаємодіє з усіма дзвінками й глухими приголосними, крім губних.

З приголосними, які становлять ряди чергувань задньоротовий — піднебінний — зубний, звук **с** зливається (це позначається й на письмі):

г, з, ж + с = з: *Прага* — *празький*, *Кавказ* — *кавказький*, *Збараж* — *збаразький*, *убогий* — *убозтво*;

к, ц, ч + с = ц: *козак* — *козацький*, *купець* — *купецький*, *Бахмач* — *бахмацький*, *ткач* — *ткацтво*.

х, с, ш + с = с: *чех* — *чеський*, *Одеса* — *одеський*, *Сиваш* — *сиваський*, *товариш* — *товариство*.

г, дз, дж + с = дз: *Лодзь* — *лодзький*, *Добруджа* — *добрудзький*.

Винятки, принаймні на письмі, становлять прикметники, утворені від іншомовних власних назв: *баскський*, *ла-маніський*, *меккський*. Це робиться для того, щоб легше було впізнати в прикметникові іншомовну, незвичну для нас власну назву.

З зубними приголосними **д** і **т** звук **с** у вимові так само зливається, набуваючи деяких їхніх ознак, але на письмі це не позначаємо:

д + с = [дз]: *завод* — *заводський* [заводз'кий], *люди* — *людство* [л'удзтво];

т + с = [ц]: *солдат* — *солдатський* [солдац'кий], *брат* — *братство* [брацтво].

Якщо твірна основа закінчується на **к** після приголосного, то при додаванні суфікса **-ський** цей звук випадає — відбувається спрощення в групі приголосних (це відбивається й на письмі): *П'ятихатки* — *п'ятихатський*, *Знам'янка* — *знам'янський*, *Чукотка* — *чукотський*.

Перевірте себе. Утворіть за допомогою суфікса **-ський** прикметники і запишіть їх у три колонки: 1) на **-зький**; 2) на **-цький**; 3) на **-ський** після голосного. Прикметників, у яких **-ський** стоїть після приголосного, не виписуйте.

Стужиця, Здвиж, печеніг, Бахмач, Свеса, Калуш, Карпати, Смига, Омельник, Звенигород, Агадес, Волноваха, Запоріжжя, Клуз, Овруч, Камчатка, Аवास, Сиваш, Токмак, Воронеж, Устилуг, Чукотка, Атлас, Ялпуг, Гнилиця, Підбуж, Світязь, Вільнюс, дивак.

Ключ. З других букв має скластися вислів В.Шекспіра.

5. Уподібнення приголосних

Якщо свистячий (*с*це їзду) і шиплячий (*щ*е їжджу), зубний **д** або **т** і свистячий, зубний **д** або **т** і шиплячий опиняються поряд, то наступний звук уподібнює собі попередній.

Свистячий перед шиплячим переходить у відповідний йому шиплячий, і це позначається на письмі: *брызк + ати* = “брызчати” → *брызчати*; *київськ + ина* = “київсьчина” → *Київщина*; *козацьк + ина* = “козацьчина” → *козаччина*.

Проте на письмі це уподібнення не відображається в присвійних прикметниках (*Парасчин* [пара́шчин]), у префіксах **роз-**, **без-**, **з-** (*розчин* [ро́жчин], *безжальний* [бе^нж:а́л'ний]) та в дієприслівниках (*виріши* [вір'іш:и]).

Шиплячий перед свистячим переходить у відповідний йому свистячий, але на письмі це не позначається: *книжка* — у *книжці* [кніз'ц'і], *грушка* — на *грушці* [грус'ц'і], *тичка* — на *тичці* [тиц'і], *вчишся* [ўчіс':а].

Зубні **д**, **т** якщо не випадають у вимові, то перед свистячими переходять у свистячі **дз'**, **ц'**, перед шиплячими — у шиплячі **дж**, **ч** (але на письмі це не відображається): *сусідка* — *сусідці* [сус'ідз'ц'і], *сусідчин* [сус'іджчин]; *тітка* — *тітці* [т'іц'і], *тітчин* [т'іч:ин].

Перевірте себе. Слова запишіть у дві колонки: 1) ті, у яких транскрибовані звуки позначаються за фонетичним принципом (пишемо, як чуємо); 2) ті, у яких транскрибовані звуки позначаються за морфологічним принципом (пишемо завжди однаково незалежно від звучання).

Турецький — *Туре[ч]чина*; *доріжка* — (на) *дорі[з']ці*; *очевидець* — *очеви[дз']ця*; *літає* — *льо[ч]чик*; *юшка* — (в) *ю[с']ці*; *дудка* — *ду[дж]частий*; *оснастити* — *осна[шч]ений*; *ляск* — *ля[шч]ати*; *юнак+ський* — *юна[ц']кий*; *електричка* — (в) *електри[ц']ці*; *брязк* — *бря[ж]чати*; *об'їзд* — *об'ї[ж]джати*; *йдуть* — *йде[ц']ся*; *вереск* — *вере[шч]ати*.

Ключ. З перших букв має скластися закінчення вислову В.Сухомлинського “Найпрекрасніше почуття — ...”

Урок 5. Властивості голосних

1. Вимова голосних. Наголос. 2. Складоподіл і перенос частин слова. 3. Чергування голосних.

1. Вимова голосних. Наголос

Голосні звуки можуть бути наголошені й ненаголошені.

Наголос в українській мові вільний і рухомий, тобто може випадати на будь-який склад і під час змінювання слова пересуватися з одного складу на інший: *голо́ва* — *го́лови* — *голі́в*, *пишу́* — *пи́шеш*.

У багатоскладових словах, крім основного, є ще побічні наголоси, які чуються через один або два склади від основного: *ву́лиця*, *ву́лицею*, *ро́зповідіа́ємо*, *пе́режива́єте*. Побічні наголоси надають українській мові співучості, плавності.

Наголошені голосні (*вели́кий*, *ве́лич*) і голосні в абсолютному кінці слова (*ся́ючи* — *ся́оче*, *п'ятна́дцяти* — *п'ятна́дцятье*) завжди звучать чітко. Можливе сплутування лише таких чотирьох пар ненаголошених голосних, які творяться поруч: найчастіше **е—и**, **и—і**, рідко **а—о**, **о—у**.

Перевірте себе. Подані слова запишіть у дві колонки: 1) ті, у яких побічний наголос чується через один склад від основного; 2) ті, у яких побічний наголос чується через два склади від основного.

Освітлений, оцупкуватий, переписати, пліснява, квапитися, соловей, оспівувати, світлячок, переоцінка, всеукраїнський, знахідка, зволожуваний, винахід, літературний, скрижанілий, стронцієвий.

Ключ. З других букв має скластися початок вислову Вольтера: "... в алфавітному порядку".

2. Складоподіл і перенос частин слова

У слові стільки складів, скільки є голосних звуків: *ру-ка, до-ро-га.*

Якщо збігаються підряд два або більше приголосних, то їх розділяємо так, щоб до попереднього складу відходив звук, у якому є більше голосу, ніж у наступному: *книж-ка, сон-це, вер-ба.* Якщо збігаються підряд два зімкнені, то їх, як правило, відносимо до різних складів: *рід-ний, ко-рот-ко, річ-ка.* В іншому випадку всі приголосні відходять до наступного складу: *се-стра, ви-шня, му-жність.*

Слова з рядка в рядок переносимо так, як ділимо їх на склади. Але не можна:

1) залишати й переносити одну букву; тому не можна поділити для переносу такі слова, як *юнак, явір, око, олія, Азія* тощо;

2) розривати **дз, дж**, якщо вони позначають один звук: *хо-джу, ра-джу, по-дзвін, кукуру-дза*; і навпаки, розриваємо їх, якщо вони позначають два звуки на межі префікса і кореня: *від-жити, під-жива, від-знака*;

3) у складному слові відривати від другої частини букву, якщо вона не становить складу: не можна переносити "однод-нівка", треба *одно-днівка*; не можна "землет-рус", треба *земле-трус* тощо;

4) розривати буквені й звукові аббревіатури: *НАТО, УНІАН, ЧАЕС, МЕГАТЕ*;

5) відривати скорочення від слів, яких вони стосуються: *2007 р., 10 км, п.Петренко, Т.Г.Шевченко.*

Інших заборон для переносу слів немає.

Перевірте себе. Випишіть слова в три колонки: 1) ті, яких не можна розривати для переносу; 2) ті, при переносі яких у першому рядку можна залишати дві перші букви; 3) ті, при переносі яких у першому рядку можна залишати три перші букви.

Армія, орел, умію, одуд, гудзик, приступ, іти, село, обмию, оазис, крісло, згин, яма, раджусь, ящик, об'єм, збуджене, око, саджанці, околот, вздовж, отвір, ясно, дзвін, оса, зумію.

Ключ. З останніх букв виписаних слів має скластися вислів М.Рильського.

3. Чергування голосних

Найпоширеніше в українській мові чергування **о, е** з **і**. Звук **і** замість **о, е** з'являється:

1) у закритому складі: *школа — шкiл, воля — вiльний, моя — мiй, хмелю — хмiль, шестеро — шiсть, перо — пiр'я, Києва — Київ*;

2) перед подовженими приголосними (у колишньому закритому складі): *солі — сiллю, роки — сторiччя, дорога — роздорiжжя, веселий — весiлля, селитися — новосiлля*;

3) у відкритому складі перед складом із суфіксом -ок або -ець: *мостити — мiсток, возити — вiзок, дзвонити — дзвiнок, олово — олiвець, паперу — папiрець, променя — промiнець*;

4) після приставного **в** на початку слова: *овець — вiвця, овес — вiвсяний, отець — вiтчизна, гострий — вiстря, око — вiчко*;

5) у словах: *прозвати — прiзвище, прiзвисько; прорвати — прiрва*.

Але не чергуються **о, е** з **і**, якщо вони випадають (*сон — сну, день — дня*), в іншомовних словах (*бетон, шофер, толь, партер, кортеж*) та в деяких інших випадках.

У дієсловах **перед складом із суфіксом -а- або -ува-**:

1) голосні **о, е** чергуються з **і**: *летіти — лiтати, волокни — зволiкати, мести — замiтати, пекти — випiкати, полоскати — прополiскувати, чекати — очiкувати, шептати — нашіптувати*;

2) голосний **о** чергується з **а**: *допомогти — допомагати, гонити — ганяти, вклонитися — кланятися, ломити — ламати, розламувати; кроїти — краяти, розкраювати* (від наголосу це чергування не залежить);

3) голосний **е (ер)** чергується з **и (ир)**: *беру — збирати, визбирувати; завмерти — завмирати, терти — стирати*.

Після шиплячих та **й** голосний **е** чергуються з **о**. Причому **е**, як правило, виступає, якщо за ним іде теперішній або колишній м'який приголосний, в інших випадках — маємо **о**: *вечера — вечорниці, шести — шостий, четвертий — чотири, копiєчка — копiюк*.

Перевірте себе. Випишіть підряд лише ті слова, де звук **і** виник внаслідок чергування з **о** або **е**.

Ліс, сузір'я, вітер, пісок, узвіз, очікувати, робітник, білий, місяць, схід, прізвисько, свідчення, корінчик, діло, горіх, випікати, зачіпає, річка, рів, сіно, щічка, сніг, невід, радісно, спів, Харків, місто, пішки, прізвище, рід, звір, пірце.

Ключ. З останніх букв виписаних слів має скластися відома українська приказка.

Урок 6. Правопис голосних

1. Розрізнення *е* та *и*. 2. Розрізнення *и* та *і* в незапозичених словах. 3. Розрізнення *а* та *о*. 4. Розрізнення *о* та *у*. 5. Зміни голосних як дія закону милозвучності української мови.

1. Розрізнення *е* та *и*

Ненаголошені **е** та **и** у вимові звучать майже однаково, оскільки під час вимовляння їх язик зміщується вверх-униз на незначну відстань.

Такі звуки стають чіткими, коли на них падає наголос: *де́ре"во* — *де"ре́ва*, *зе"ле́ний* — *зе́ле"нь*, *те"рно́вий* — *те́ре"н*, *зи́мо́вий* — *взі́мку*, *непри́ми́ренний* — *ми́р*.

Звук **е** у певних випадках випадає, звук **и** за кількома винятками не випадає: *траве́нь* — *травня*, *віте́р* — *вітру*, *справедливи́й* — *пра́вда*; *поди́х* — *поди́ху*, *ключи́к* — *ключи́ка*. Звук **и** випадає лише в дієсловах *зги́нати* — *зі́гну*, *відти́нати* — *віді́гну*, *напи́нати* — *на́пну*, *почи́нати* — *почну*, *розми́нати* — *розі́мну*, *заси́нати* — *засну*, *вми́кати* — *уви́мкну*, *прори́вати* — *прорву*, *зажси́нати* — *жну*.

Звук **е** може чергуватися з **і**: *променисти́й* — *проми́нь*, *суте́ніти* — *сути́нь*, *лебеди́ний* — *лебі́дь*. Звук **и** чергується з **і** лише в словах *ди́тина* — *ді́ти*, *сиді́ти* — *сі́дати*, *висі́ти* — *підві́сити*, *липкий* — *лі́пити*.

Звук **е** регулярно виступає в групах **-ере-**, **-еле-**: *бере́за*, *о́желедь*.

Є цілий ряд суфіксів, у яких пишемо **е**: зокрема в суфіксах іменників — **-енн-** (*оголоше́ння*, *ріше́ння*, *значе́ння*), **-ен-** (*коше́ня*, *цу́чення*), **-енк-** (*Опана́сенко*, *безба́тченко*), **-еньк-**, **-ечк-** (*ніче́нька*, *сте́жечка*), **-тель** (*вихова́тель*, *учите́ль*), прикметників **-есеньк-** (*ріднесе́нький*, *дрі́бнесе́нький*), дієприкметників **-ен-** (*зачине́ний*, *обгово́рений*), числівників **-ер-** (*п'яте́ро*, *дев'яте́ро*).

Звук **и** регулярно виступає в іменникових суфіксах **-ин-**, **-ищ-**, **-иськ-** (*звиви́на*, *двори́ще*, *збіговисько́*), у суфіксі **-ив-** (*печи́во*, *вари́во*; виняток: *ма́рево*), у відкритих складах **-ри-**, **-ли-** (*три́вога*, *дри́жати*, *кри́шити*, *стри́мити*, *три́вати*, *бри́нити*, *гри́мити*, *чорнобри́вий*, *гли́тати*).

Розрізняємо префікси:

1) **пре-** з буквою **е**, який має значення “дуже”: *пре́мудрий* (дуже мудрий), *предо́брий* (дуже добрий), *препо́гано* (дуже погано); а також у словах: *прези́рство*, *прези́рливий*, *престо́л*, *препо́добний*;

2) **при-** з буквою **и**, який вживається в усіх інших значеннях: *при́вертати*, *при́власнювати*, *при́скорити*, *при́значити*, *при́вокзальний*, *при́старкуватий*, *при́буток*, *при́чал*, *при́міщення*.

Перевірте себе. Вставте пропущені букви **и** або **е**. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **е**.

Оз..мина, вст..гати, уд..в'ятьох, с..реда, мороз..во, зб..рати, зчищ..ний, попр..їжджати, тютюнн..к, зв..кати, потр..вожити, жн..ва, понош..ний, оголош..ння, вар..во, жовт..нь, св..круха, мар..во, пр..зирство, звел..чання, ож..вити, неприм..ренний, втомл..ний, тан..ць.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову англійського поета Роберта Броунінга: “Коли людина бореться сама...”

2. Розрізнення **и** та **і** в незапозичених словах

Якщо сумнівний звук чергується з **о**, **е**, пишемо **і**: *щі́лина*, бо *ущели́на*; *проми́ння*, бо *проме́ні*; *суши́ння*, бо *суше́ний*. Це правило не стосується відкритих

складів **-ри-**, **-ли-** в словах *бриніти* (*бренькати*), *гриміти* (*гровиця*), *дрижати* (*дрож*), *кривавий* (*кров*), *чорнобривий* (*брова*), *глитати* (*глотка*).

Постійно **і** виступає у суфіксах **-інь**, **-іш(ий)**, **-ісіньк(ий)**: *теплінь*, *широчінь*, *височінь*, *глибінь*, *стрункіший*, *сухіший*, *гарячіший*, *свіжісінький*.

На початку слова завжди, відповідно до правил чинного правопису, пишемо букву **і**: *ім'я*, *іскра*, *ікра*, *іти*, *іграшка*, *іній*, *інколи*, *інший*, *іржа*.

В інших випадках орієнтуємося на вимову: приголосні перед **и** вимовляються твердо (*тихий*), перед **і** — м'яко або пом'якшено (*втіха*, *хід*).

Іноді в написанні окремих слів треба вдаватися до аналогії. Коли вагаємося, яку букву писати — **и** чи **і** — у таких словах, як *сушіння*, *кришіння*, *служіння*, *збайдужіння*, *точіння*, пригадуємо аналогічне за будовою слово *ходіння*, у якому чітко звучить **і**. Так само за аналогією до *картоплиння* пишемо *бурячіння*, *лопушіння*, *маковіння* тощо.

В абсолютному кінці слова:

1) після задньоротових **г**, **к**, **х**, **г** виступає звичайно **и**: *дороги*, *шляхи*, *руки*, *дзиги*, *тільки*, *залюбки*, *навкруги*, *трохи*, *по-батьківськи*; але виступає **і**: а) у словах, що відповідають на питання які? (у прикметниках та займенниках): *довгі*, *далекі*, *сухі*, *такі*, *всякі*; б) у незмінюваних іншомовних словах: *Гельсінкі*, *хакі*;

2) після шиплячих **ш**, **ч**, **ж**, **дж** виступає звичайно **і**: *межі*, *ключі*, *гроші*, *ласощі*, *дріжджі*, *тричі*; але виступає **и**: а) у дієсловах у наказовому способі та в дієприслівниках: *бережи*, *мовчи*, *пиши*, *положи*; *розмірковуючи*, *виконавши*; б) у прислівниках типу *по-вовчи*, *по-ведмежи*; в) у прийменнику *межи* (*межи очі*) та сполучнику *чи*.

Перевірте себе 1. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **і**.

Спок..й, пог..дний, ож..вати, ш..шка, стр..вожений, одв..чний, ж..ночий, стр..жень, няньч..ти, збайдуж..ння, глуш..на, гнучк..сть, перех..д, однор..дний, дюж..на, ноч..вля, узгол..в'я, одгр..міти, усяч..на, льодов..к, найструнк..ший, глибоч..нь, к..готь, ск..нути, узг..р'я, далеч..нь, ненав..сть.

Ключ. З других букв повинно скластися перше речення з вислову давньоримського письменника Катона Старшого: "... Якщо використовувати його для діла, воно стирається; якщо не використовувати — іржа з'їдає".

Перевірте себе 2. В кінці слів треба вставити букву **и** або **і**. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **і**.

Трич.., птах.., трох.., депеш.., хащ.., чепіг.., площ.., оберег.., навкруг.., міраж.., озеленювач.., ящик.., реп'ях.., сух.., зв'язавш.., двіч.., калош.., стелаж.., сич.., смітник.., усяк.., тільки.., лемеш.., обруч.., створююч.., випиш.., вернісаж..

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися закінчення афоризму: "Не досить знати собі ціну — "

3. Розрізнення *а* та *о*

Голосні *а* та *о* вимовляються завжди чітко, не змішуючись. Проте в деяких словах трапляються вагання у вживанні цих голосних. Це зумовлене тим, що в давнину в нашій мові нерідко голосний *а* замінювався на *о* (*Александр* — *Олександр*, *раб* — *робота*) і рідше — навпаки.

У сучасній мові після задньоротових *г, к, х* перед наступним складом з *а* (він може бути й ненаголошений) виступає звук *а*: *гарячий*, *гарячка*, *гарячкувати*, *гаразд*, *гараздувати*, *качан*, *качаністий*, *калач*, *кажан*, *хазяїн*, *халява*, а також *багатий*, *богатир* (*багач*). В іншому разі вживаємо голосний *о*: *борсук*, *комиш*, *монастир*, *отаман*, *поганий*, *погон*, *пором*, *слов'яни*, *солдат*, а також *козак*, *богатир* (*силач*).

Про чергування *о* з *а* див. урок 5-й, п. 3.

Перевірте себе. Слова запишіть у дві колонки: 1) із вставленою буквою *а*; 2) із вставленою буквою *о*.

Б..рсук, допом..гав, б..гач, к..зацтво, п..сол, г..няти, гр..ніт, сл..в'яни, ..таман, л..мати, зл..млене, ..брикос, б..гатослівність, см..лоскип, скр..єні, м..роз, х..зяїн, п..гон, п..гано, г..рячі.

Ключ. З останніх букв виписаних слів має скластися прислів'я.

4. Розрізнення *о* та *у*

Голосний *о* перед складом з наголошеним *у* або *і* (обидва голосні високого піднесення) у вимові наближається до *у* (тобто напружена задня частина язика підноситься трохи вище, ніж потрібно): *го^улубка*, *зо^узуля*, *ко^ужух*, *мо^уріг*. Сумнівний голосний звучить виразно, якщо на нього падає наголос — основний або побічний: *го^улуб*, *зо^узулястий*, *ко^ужушина*, *мо^уріжок*.

Суфікс *-ова-* (переважно в дієсловах), якщо він втрачає наголос, переходить в *-ува-*: *нагодо^уваний* — *нагодувати*, *друко^уваний* — *друкувати*, *ришто^ування* — *риштування*. *стовбо^уватий* — *стовбуватий*.

У незапозичених словах виступає префікс *су-* (*сусід*, *сузір'я*, *сутінки*, *супроводити*), у запозичених із старослов'янської — *со-* (*союз*, *собор*).

Букву *у* пишемо у словах *будяк*, *ворушити*, *мармур*, *парубок*, *пурхати*, *яблуко*, *яблуна*.

Перевірте себе. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою *у*; 2) зі вставленою буквою *о*.

Спрост..вання, угруп..вання, коротк..ватий, озвуч..вати, ябл..ко, л..пух, марм..р, пл..дючість, звор..шити, гл..хнути, рят..вати, к..зуля, з'єдн..вати, змарн..вати, ос..ружний, солодк..ватий, оснащ..вати, дяк..вати, сух..путний.

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову: "Проголосувавши на виборах, ми потім..."

5. Зміни голосних як дія закону милозвучності української мови

Українська мова уникає насамперед збігів голосних, а потім збігів приголосних. Це один з основних законів милозвучності української мови.

Цьому служить передусім чергування **у—в, і—й**: *був у мене — була в мене, він і вона — вона й він*.

За допомогою цього чергування українська мова усуває насамперед збіг голосних: *вірю в справедливість, острів в океані* (а не: “у океані”), *був в Умані* (а не: “у Умані”), *наші вчителі, море й степ, дощ не йде*. Потім вона усуває збіг приголосних: *вірять у справедливість, острів у морі, був у Житомирі, наш учитель, степ і море, дощ іде*. Причому пауза (навіть не позначена розділовим знаком) сприймається як приголосний: *війна і мир, життя і смерть, у гурті і вовк не страшний* (у цих висловах перед **і** відповідно до їхнього змісту робиться невелика пауза).

Проте допускається збіг голосних, якщо може виникнути збіг двох однакових приголосних (не подовження): *прийду у вівторок, Петро і Йосип*.

Крім того українська мова використовує ще такі засоби милозвучності:

1) вставні та приставні голосні: *вікно — вікон, весна — весен, піді мною, підібрати, іржа, імла*; префікси з кінцевим приголосним часто перед двома або більше кореневими приголосними дістають у кінці голосний **і**: *зіграти, розірвати, відіслати, надібрати, обігнати, підійти*.

2) фонетичні варіанти слів: прийменник **з**, *із і зі* (*з дому, із святом, зі школи*); частки **би, же** (після приголосних: *зробив би, прийдіть же*), **б, ж** (після голосних: *зробила б, прийди ж*); варіанти прислівників з кінцевим голосним **і** без нього (*пізніше довідався — пізніш усвідомив, знову сказав — знов обізвався*); варіанти частки **-ся і -сь** (*дивлюся на небо — дивлюсь у вікно, сталося у Києві — сталося в Україні*), варіанти префікса **від-** і **од-** (*скажу відразу — сказав одразу*) тощо.

Перевірте себе. Виправте, де треба, порушення милозвучності і словосполучення запишіть у дві колонки: 1) ті, у яких виправлень нема; 2) ті, у які внесено виправлення.

Дякував всім, книжки й зошити, сказали би нам, знали же про це, день у день, під мною, зміг увійти, раніш і тепер, учора і сьогодні, довелось взяти, згадав відразу, з'єднались усі, угадав би, зі мною, погодились прийти, пригодились усім, знову обізвався, ошатно вбраний, довго йшли, дерева і кущі, в'їхав у село, прийшов з школи, нога у ногу, умій же сказати, збираюся іти, сидять вдвох, думає вголос, скажу відверто, дивлюсь і думаю, стою у полі, дивлюсь в вікно.

Ключ. З других букв перших слів словосполучень має скластися вислів О.Герцена.

Урок 7. Голосні в словах іншомовного походження

1. Вживання **и** та **і** в іншомовних словах. 2. Вживання **и** та **і** в російських власних назвах. 3. Вживання **е** та **є** в російських власних назвах.

1. Вживання **и** та **і** в іншомовних словах

У словах іншомовного походження букви **и** та **і** пишуться по-різному в загальних назвах, у власних особових назвах і у власних географічних назвах.

Спільним у написанні **и** та **і** для всіх трьох категорій слів є таке:

1) на початку слів і в абсолютному кінці незмінюваних слів, перед голосними та **й** пишемо **і**: *інститут, шасі, журі, діаметр, адажіо, станція, Ікар, Голсуорсі, Оссіан, Дієго-Гарсія, Гельвецій, Ісландія, Сочі, Ріо-де-Жанейро;*

2) після шиплячих (*ще їжджу*) та **ц** (якщо це не в абсолютному кінці слова, не перед голосним та **й**) пишемо **и**: *шифр, чинара, джинси, цирк, Чингісхан, Шиллер, Вашингтон, Чикаго, Жиронда, Циммервальд;*

3) після губних (*мавна Буф*), задньоротових (*хуга гука*) та двох сонорних зубних **н**, **л** звичайно пишемо **і** (якщо слово не входить у винятки): *вітамін, гіпотеза, хімік, нітрати, Бісмарк, Гіппократ, Лінкольн, Бірмінгем, Гімалаї, Хібіни, Ніл.*

Окремо для кожної категорії слів іншомовного походження правила написання **и** та **і** звучать так.

У загальних назвах після “дев’ятки” **д**, **т**, **з**, **с**, **ц**, **ч**, **ш**, **ж**, **р** (*де ти з’їси цю чашу жиру*) перед наступним приголосним, крім **й**, пишемо **и**: *директор, стимул, позиція, синус, цифра, шифер, режим, бригада.*

Як виняток, букву **и** пишемо також не після “дев’ятки”:

1) у давно запозичених словах: *митрополит, єпископ, бинт, вимпел, єхидна, кипарис, лиман, лимон, миля, мирт, спирт, скипидар, графин, шпинат, шпиталь* тощо;

2) у словах, запозичених із східних мов: *башкир, калмик, киргиз, кинджал, кисет, кишмиш* тощо.

Букву **и** пишемо у давно запозичених словах також перед **й**: *християнин, дякон.*

В інших випадках у загальних назвах іншомовного походження пишемо **і**: *імідж, бізнес, гітара, пілот, кіно, архів, графік, абітурієнт, тіара.*

У власних географічних назвах (і похідних від них словах) після “дев’ятки”, крім **з**, **с** (*з’їси*), перед наступним приголосним, крім **й**, пишемо **и**: *Африка, африканці, Чилі, чилійський, Жигулі, Лейпциг, Крит, Скандинавія, Тибет, Гринвіч.*

Як виняток, букву **и** пишемо після **з**, **с**, а також після букв, що не входять до “дев’ятки”, в таких словах: *Бразилія, Сирія, Сицилія, Сиракузи, Корсика, Мексика, Колхида, Єгипет, Єрусалим, Китай, Пакистан, Киргизія, Узбекистан.*

В інших випадках у власних географічних назвах іншомовного походження пишемо **і**: *Зімбабве, Занзібар, Сідней, Сінгапур, Тбілісі, Хіросіма, Кіпр, Гіндукуш, Шіофок, Чіангмай, Трієст.*

У власних особових назвах після шиплячих (*ще їжджу*) та **ц** перед наступним приголосним, крім **й**, пишемо **и**: *Жигмонді, Абашидзе, Чиковані, Пуччині, Цицерон.*

В інших випадках у власних особових назвах іншомовного походження пишемо **і**: *Тіціан, Фрідріх, Арістотель, Тімур, Зільберт, Дідро, Леонардо да Вінчі*. Винятків нема.

Перевірте себе. 1. Вставте в загальних іншомовних назвах пропущені букви **и** або **і**. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **і**.

Інж..р, нариц..с, зеф..р, ет..кет, бат..ст, ех..нокок, окс..ген, мар..онетка, неод..м, ларинг..т, експер..мент, баз..ліка, еп..граф, уайт-спір..т, юстиц..я, лімуз..н, об'єкт..в.

Ключ. З перших букв повинно скластися закінчення вислову М.Сома: “Земля ніколи небом не була, але ж ...”

Перевірте себе. 2. Вставте у власних географічних іншомовних назвах пропущені букви **и** або **і**. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **і**.

Янг..базар, Ваш..нґтон, С..рія, Яр..лґач, Зар..а, В..нбург, Уок..ган, Кукуш..лі, Ель-Дж..з, Г..бралтар, Акх..сар, Зугд..ді, Лейтц..г, Ньючоп..нґ, Ель-Кеб..рі, Очамч..ра, Баш..

Ключ. З перших букв повинен скластися вислів Сократа, який закінчується складом “...ним”.

Перевірте себе. 3. Вставте у власних особових іншомовних назвах пропущені букви **и** або **і**. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **і**.

Гойт..соло, Пучч..ні, Б..зе, С..нх, П..фагор, Ц..ркель, Д..нкар, Тіц..ан, Ч..мароза, Ж..гмонді, Дікш..тар, Кваз..модо, Мур..льйо, Д..дро, Дж..нс, Гр..г, Ар..стотель, Ш..нкель, М..страль, Абаши..дзе, Б..дструп, Кунік..да.

Ключ. З виділених букв повинно скластися закінчення вислову Ралфа Емерсона: “Здатність бачити чудесне в звичайному — ...”

2. Вживання *и* та *і* в російських власних назвах

Російська буква **и** в основах власних назв після приголосних передається звичайно через **і**: *Гагарін, Мічурін, Нікітін, Ніколаєв. Пушкін, Бородіно, Челябінськ*.

Проте **и** пишемо:

1) після шиплячих і **ц**: *Гаршин. Пуштин, Рогожин, Чичиков; Жигалово, Тушино, Цимлянськ, Чита*;

2) у префіксі **при-** та суфіксах **-ик-, -иц-, -ич-, -ищ-**: *Привалов, Приютово, Родники, Новиков, Станюкович, Засулич, Бронниці, Радищев, Митиці* (рос. *Мытищи*);

3) там, де в спорідненому українському слові виступає **и**: *Писарев* (бо *писар*), *Титов* (бо *Тит*), *Тихомиров* (бо *тихий* і *мир*), *Кисловодськ* (бо *кислий*), *Липецьк* (бо *липа*).

З відхиленням від цих правил пишуться назви: *Калінін, Владивосток, Владимир, П'ятигорськ, Семипалатинськ, Сибір, Симбірськ*.

Перевірте себе. Запишіть власні назви російського походження в дві колонки: 1) зі вставленою буквою **і**; 2) зі вставленою буквою **и**.

Гн..лорибов, Мечн..ков, Ахшар..мов, Ощ..пкін, Старост..н, П..сарев, Коров..н, Азг..ров, Зворик..но, Кр..лов, Ч..рков, Чичер..н, Омел..ч, Яз..ков, Кіриш..н, Скряб..н, Княж..нський, Яблочк..н, Яш..н, Ж..гарево, Суббот..н, Стан..славський, Тимох..н, См..рнов, Синиц..н.

Ключ. З других букв має скластися початок вислову Франсуа де Ларошфуко: “... той врешті-решт перестає бути щирим із самим собою”.

3. Вживання *е* та *є* в російських власних назвах

Російська буква **е** в основах власних назв після приголосних (якщо вона позначає один звук **е** і м'якість попереднього приголосного) передається звичайно через **е**: *Веселовський, Денежкін, Державін, Кузнецов, Лермонтов, Некрасов, Озеров; Пенза, Нева, Онега.*

Проте пишемо **є**:

1) у суфіксах **-єв-, -єєв-**, якщо вони стоять не після шиплячих, **р** або **ц**: *Голубєв, Рилєєв, Фадєєв, Матвєєв*, але після шиплячих, **р** і **ц**: *Подьячев, Плещєєв, Лазарєв, Андреєв, Румянцев, Муромцев;*

2) там, де в спорідненому українському слові завжди виступає **і**: *Бєлінський* (бо *білий*), *Лєсков* (бо *ліс*), *Рєпін* (бо *ріпа*), *Орєхово* (бо *горіх*); але: *Лебедєв* (бо *лебідь* — *лебедя*), *Каменськ* (бо *камінь* — *каменя*).

Перевірте себе. Прізвища російського походження запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **є**; 2) зі вставленою буквою **е**.

Стол..тов, Нікола..в, Анн..нков, Ріхт..р, Скитал..ць, Одо..вський, Сл..пцов, Подьяч..в, М'ятл..в, Плещ..єв, Писар..в, Скобел..в, Ломт..в, Андр..єв, Аг..єв, Л..рмонтов, Янг..ль, Мац..єв, Кон..в, Зв..рев, Єс..нін, Ст..панов, Лість..в, Кам..нєв, Анг..ліна, Сн..гірьов, Д..ржавін.

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову: “*Чекають свого часу лише...*”

Урок 8. Вживання великої букви

1. Велика буква в оформленні тексту. 2. Велика буква у власних назвах.

1. Велика буква в оформленні тексту

В оформленні тексту велика буква вживається на початку певних його частин.

З великої букви пишеться перше слово в реченні, а також (не обов'язково) перше слово кожного рядка у віршах: *Одного разу на моє запитання, якого автора мені слід читати, щоб швидше навчитися української мови, Шевченко жваво відповів: “Марка Вовчка! Він один знає нашу мову!” (І.Тургенєв).*

Недавно я поза Уралом

*Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав (Т. Шевченко).*

Після трьох крапок, які не закінчують речення, а лише вказують на переривчатість чи схвильованість мови, перше слово пишеться з малої букви: *Ніч... а човен — як срібний птах!.. (Є.Плужник).*

Мала буква пишеться також після знака питання й знака оклику, якщо вони не закінчують речення: *О люди! люди небораки! Нащо здалися вам царі? (Т.Шевченко). В щирім серці, в чесних грудях — вірю, знаю! — квіти є! (В.Симоненко). Годинник бив — що з ним? — зовсім не ту годину (І.Жиленко).*

Якщо звертання закінчується знаком оклику, то перше слово після нього пишеться з великої букви: *Вельмиповажана пані Ольга Федорівно! Вибачайте, що відповідаю на лист, не до мене писаний (Леся Українка).*

2. Велика буква у власних назвах

У власних назвах з великої букви можуть писатися всі слова або тільки перше слово.

З великої букви пишуться всі слова (крім загальних назв типу *громадянин, добродій, пан, письменник, депутат, країна, область, місто, село, вулиця, море, планета, зірка і под.):*

1) в іменах, прізвищах, прізвиськах, псевдонімах людей: *громадянин Григорій Петрович Куценко, письменник Іван Семенович Нечуй-Левицький, Леся Українка, Каменяр (про І.Франка), князь Ярослав Мудрий; з великої букви пишуться також присвійні прикметники, утворені від власних назв людей: Шевченків “Заповіт”, Франкові “Каменярі”, Михайлова книжка, Ольжин брат;*

2) у власних назвах міфологічних істот, персонажів творів: *бог Перун, Дажбог, Зевс, Юпітер, Антей, Дід Мороз, Баба Яга Костяна Нога, Червона Шапочка, Вовк, Мальований Стопн, Мавка, Лісовик, Перелесник, Доля;*

3) у кличках тварин: *кінь Орлик, корова Ряба, собака Буян, собака Білий Бім Чорне Вухо, кіт Жовте Око;*

4) у власних астрономічних, географічних і топонімічних назвах: *сузір'я Велика Ведмедиця (народна назва: Великий Віз), галактика Молочний Шлях (народна назва: Чумацький Шлях), галактика Велика Магелланова Хмара, Полярна зірка, Море Спокою (на поверхні Місяця), Європа, Волино-Подільська височина, гори Карпати, Лиса гора, Чорне море, Причорномор'я, острів Зміїний, озеро Світязь, місцевість Пуща-Водиця, заповідник Біловезька Пуща, Голосіївський ліс;*

5) у назвах держав, територій, населених пунктів, вулиць, будівель тощо: *Україна, Українська Народна Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Польща, Російська Федерація, Далекий Схід, Зелений Клин, Київська область, Ставищенський район, місто Біла Церква, село Гостра Могила, село*

Нове Село, майдан Незалежності, Софійська площа, вулиця Ярославів Вал, вулиця Добрий Шлях, бульвар Академіка Вернадського, Кловський узвіз, житловий масив Микільська Слобідка, Золоті ворота, Андріївська церква, Маріїнський палац; у словах Батьківщина, Вітчизна, якщо ці назви рівнозначні слову Україна;

6) у назвах найвищих державних установ України та міжнародних організацій: *Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Верховний Суд України, Центральна Рада, Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки;*

7) у назвах релігійних понять та богослужбових книг: *Бог, Божя Мати, Син Божий, Святий Дух, Страшний Суд, Біблія, Євангелія, Коран.*

З великої букви пишеться тільки перше слово:

1) у назвах різних установ, закладів, громадських і політичних організацій: *Міністерство освіти і науки, Національний банк України, Національна академія наук України, Міністерство зовнішніх економічних зв'язків України, Державна телерадіомовна компанія України, Київська міська державна адміністрація, Національна спілка письменників України, Національна опера України, Київська середня школа № 189, Українська республіканська партія, Всеукраїнське товариство "Просвіта" ім. Тараса Шевченка;*

2) у назвах найвищих державних посад України та міжнародних посад: *Президент України, Голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор України, Генеральний секретар ООН; з великої букви для підкреслення поваги можуть писатися й назви інших посад: Міністр освіти і науки України, Посол Франції, Директор Інституту української мови;*

3) у назвах історичних подій, свят, знаменних дат, постів тощо: *Велика французька революція, епоха Відродження, Хмельниччина, Руїна, Семирічна війна, Друга світова війна, День незалежності України, День злуки, Великдень, Різдво, Покрова, Зелені свята, Великий піст, Спасівка, Масниця тощо;*

4) у назвах конгресів, конференцій, договорів, найважливіших документів тощо: *Акт проголошення незалежності України, Конституція України, Декларація прав людини, Версальський мир, Ялтинська конференція;*

5) у назвах, що беруться в лапки: *повість "Тіні забутих предків", кінофільм "Камінний хрест", газета "Українська газета", літопис "Повість врем'яних літ", збірник законів "Руська правда", медаль "За бойові заслуги", станція метро "Контрактова площа", готель "Золотий колос", вино "Перлина степу", цукерки "Пташине молоко", компанія "Дженерал моторс", торговий дім "Зимовий сад"; у подвійних назвах з великої букви пишеться також перше слово другої назви: *повість "Андрій Соловейко, або Вченіє світ, а невченіє — тьма", газета "Дейлі телеграф енд Морнінг пост".**

Проте з малої букви пишуться:

1) частки в прізвищах, іменах, географічних назвах іншомовного походження: *Шарль де Голль, Ульріх фон Гуттен, Нур ен Дін, Па-де-Кале, Фон-дю-Лак, Сен-е-Уаз, Франкфурт-на-Майні;*

2) імена, прізвища людей, географічні назви, що вживаються як загальні назви: *меценат, рентген, дизель, макінтош, галіфе, донжуан, йоркшир, бостон, сваява;*

3) присвійні прикметники у фразеологізмах та наукових термінах: *аріаднина нитка, ахіллесова п'ята, дамоклів меч, прокрустове ложе, архімедова спіраль, базедова хвороба, бертолетова сіль;*

4) прикметники на **-ський**, утворені від власних назв, якщо вони не входять до якоїсь іншої власної назви: *шевченківські традиції* (але: *Шевченківська премія*), *шекспірівський стиль*, *езопівська мова*, *київські вулиці* (але: *Київська область*), *петриківський розпис*, *опішнянська декоративна кераміка*.

Перевірте себе. Подані слова запишіть у дві колонки: 1) ті, що звичайно пишуться з малої букви; 2) ті, що пишуться з великої букви.

(С,с)трашний (Суд), (Г,г)носеологія (наука), (Ф,ф)ранкова (поема), (К,к)итай, (Г,г)алактика, (О,о)бласть, (А,а)нтей, (К,к)иївські (вулиці), (Б,б)іблія, (О,о)світа.

Ключ. З других букв має скластися початок вислову Д.Павличка: "... *нелегко плавають*".

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ

Усі слова, що вживаються в будь-якій мові, становлять її словниковий склад, або **лексику**. Специфічною частиною лексики є **фразеологізми** — стійкі мовні звороти. Розділ мовознавства, який вивчає словниковий склад мови, називають **лексикологією**.

Урок 9. Лексика нашої мови за її походженням

1. Загальне поняття про лексику. 2. Основні ознаки запозичених слів. 3. Запозичення зі слов'янських мов. 4. Запозичення з грецької і латинської мов. 5. Запозичення з тюркських мов. 6. Запозичення із західноєвропейських мов.

1. Загальне поняття про лексику

Словниковий склад є мовби будівельним матеріалом, який використовується для побудови речень згідно з правилами граматики.

За допомогою слів відповідно до їхнього значення ми членуємо і, таким чином, пізнаємо навколишній світ. Багата, розвинена лексика забезпечує тонше сприйняття навколишнього світу, глибше проникнення в нього і точніше мислення як для всього суспільства, так і для кожної окремої людини, що володіє цим багатством.

Лексика сучасної української мови складалася тисячоліттями. Розвиваючись, вона збагачувалася як словами власного творення, так і словами, запозиченими з інших мов. Таким чином, усі слова з погляду їхнього походження поділяються на питомі українські й запозичені.

До **питомої** української лексики належать слова, успадковані із колись спільної для предків багатьох сучасних народів **праіндоєвропейської** мови, успадковані із **спільнослов'янської** мови і **створені українським народом** після виділення його в окрему спільноту. Ці слова становлять основу української лексики. Їх абсолютна більшість.

Найбільше українська мова **запозичувала** слів зі старослов'янської (давньоболгарської), польської, грецької, латинської, німецької, французької, англійської мови, а також із тюркських мов.

2. Основні ознаки запозичених слів

Слова іншомовного походження часто відрізняються від незапозичених своєю формою. Вони на відміну від споконвічне українських слів, як правило:

1) можуть починатися на **а, е** та **і** : *адреса, актив, алея, ангел, електрика, етап, імпорт, інженер, іронія*; питомих українських слів, які б починалися на **а, е**, є лише кілька (*але, або, еге*), трохи більше є слів з початковим **і** (*іти, іржа, імла, ініший, іноді, інколи, іще* тощо);

2) в основах мають збіги голосних: *ідеал, океан, поет, радіо, вуаль*; у питомих українських словах збіги голосних можуть бути лише на межі префікса і кореня: *виорати, захопити, переукласти*;

3) мають звук **ф**: *фабрика, фініш, фарфор, графік*;

4) не знають чергування **о, е** у відкритому з **і** в закритому складі: *атом — атома, пост — поста, мішень — мішені, граніт — граніту, пік — піка* (пор. незапозичені слова: *дім — дому, піст — посту, гуркіт — гуркоту, промінь — променя, бік — боку*);

5) не мають випадних **о, е**: *артишок — артишоку, бюлетень — бюлетеня* (пор. незапозичені слова: *куток — кутка, день — дня*);

6) можуть не відмінюватися: *кенгуру, шосе, плато, таксі*;

7) виступають з невластивими для української мови префіксами **анти-, де-, ди-, ін-, інтер-, кон-, ре-, транс-**; суфіксами **-изм (-ізм), -ист (-іст), -ант, -ент, -ор, -р, -ер, -ир, -ум, -ація** тощо: *антитеза, депресія, дистанція, інстанція, контекст, реконструкція, демонстрант, студент, контролер, рекетир, мінімум, кооперація*.

Характерною ознакою слів іншомовного походження є також те, що вони не мають споріднених слів в українській мові. Тому в них рідко виділяються префікси й суфікси, слова сприймаються переважно як непохідні: *перпендикуляр, паралелепіпед, симетрія, гімнастика, чемпіон, маркетинг*.

Причому ті чи інші фонетичні й морфологічні особливості іншомовних слів залежать від того, з якої мови їх запозичено. Одні ознаки мають слова, запозичені зі слов'янських мов, інші — із тюркських, ще інші — з різних індоєвропейських мов.

Слова іншомовного походження найчастіше вживаються в літературі з питань науки, техніки й мистецтва. Вони тут виступають у ролі термінів — слів, що виражають чітко окреслені поняття. Наприклад: *префікс, суфікс, фонетика* — мовознавчі терміни; *епітет, метафора, сюжет, персонаж* — літературознавчі терміни; *гіпотенуза, бісектриса, медіана, периметр* — математичні терміни.

Перевірте себе. Слова випишіть у дві колонки: 1) незапозичені; 2) іншомовного походження.

Бюргер, узвіз, ворота, реформа, ерзац, рукав, босоніж, жалюзі, аграрії, похід, інтерес, стереоскоп, сани, трюмо, матч, киянин, прізвище, ампула, грім, комплект, графік, розсада, кенгуру, світає.

Ключ. З останніх букв виписаних слів має скластися закінчення вислову: “*Меніість...*” Між передостаннім і останнім словами слід поставити тире.

3. Запозичення зі слов'янських мов

Одні з найдавніших були **запозичення із старослов'янської мови**. З прийняттям християнства 988 року в Україну-Русь приходить тодішня болгарська мова, яка пізніше дістала назву “старослов'янська” або “церковнослов'янська”. Вона стала мовою богослужінь, богослужбових книг,

мовою навчання, тобто на довгий час, аж до появи Івана Котляревського, набула статусу літературної мови в Україні. Нею (з домішками українського елементу) написані “Повість врем’яних літ”, “Слово о полку Ігоревім”, “Руська правда”, “Слово о законі і благодаті” Іларіона, “Повчання” Володимира Мономаха тощо.

Українська мова зі старослов’янської засвоїла невелику кількість назв абстрактних понять, пов’язаних насамперед з релігією, мораллю тощо: *благодать, Господь, пророк, учитель, чудо, молитва, блуд, гріх, хреститися, воскреснути, єдиний*.

Для старослов’янізмів характерні такі фонетичні та морфологічні особливості:

1) звукосполучення **ра, ла, ре, ле** відповідно до українських **оро, оло, ере**: *враг — ворог, град — город (Новгород, Вишгород), глава — голова, глас — голос, область — володіти, плащ — полотно, древо — дерево, плевели — полова*;

2) звукосполучення **ра** на початку слова: *раб, ратай*;

3) звукосполучення **жд** на місці колишнього звука **д**: *вождь, нужда, страждати*;

4) початкові **є, ю**: *єдиний, юнак, юродивий*;

5) префікси **воз-, вос-, пре-, пред-, со-**: *возлюбити, вознесіння, воскреснути, премудрий, превелебний, предтеча, пред’явити, соратник, союз*; старослов’янський префікс **пре-** може додаватися й до незапозичених українських слів: *предобрий, пресвітлий, пресвятий*;

6) іменникові суфікси **-тель, -знь, -ств(о), -тв(а)**: *мислитель, приязнь, боязнь, словоблудство, молитва, жертва*; ці суфікси використовуються й у незапозичених словах: *гнобитель, мучитель, товариство, побратимство, гонитва*;

7) прикметникові суфікси **-ащ-, -ущ-, -им-**: *трудящий, болящий, грядущий, сущий, неопалимый, незримий*; ці суфікси використовуються й у незапозичених словах: *роботящий, невмирущий, загребущий, невловимий*.

З інших слов’янських мов **найбільше є запозичень з польської** (як і в польській з української). Ці запозичення почалися ще в доісторичні часи. Але помітними вони стали лише після 1569 року, коли внаслідок Люблінської унії більша частина території України опинилася під владою Польщі.

З польської мови в українську ввійшли такі слова, як *уряд, тесля, хлопець, в’язень, блазень, міщанин, мешкання, достаток, зброя, забавка, ковадло, залога, поєдинок, вирок, хвороба, скарга, прагнення, необачність, шаленство, дідизна, зичити, квапитися, гарцювати, шикувати, керувати, пильнувати, бавитися, обіцяти, вельможний, досконалий, прикрий, розмаїтий, кепський* тощо.

Через польську українською мовою було **засвоєно ряд чеських слів**: *влада, праця, брама, табір, бавовна, гасло, ганьба, вагатися, власний, огидний, наглий, смутний*. Таким само шляхом прийшли в українську мову й деякі

німецькі слова (щоправда, їх поширювали тут переважно євреї, переселені в XVI — XVIII ст. з Німеччини в Україну): *кушнір, бровар, слюсар, дріт, дратва, кельма, дах, верстат, стамеска, фуганок, цукор, цибуля, крам, коштувати, рахувати, друкувати, трапитися* тощо.

Українсько-російські мовні контакти стали регулярними після укладення Б.Хмельницьким 1654 року договору з Росією. Але аж до початку XIX ст. запозичення з російської мови в українську були рідкісні, оскільки Україна в культурному відношенні стояла набагато вище від Росії. На той час припадають запозичення через російську мову німецьких та голландських слів, пов'язаних з військовою справою та мореплавством: *артилерія, фельдфебель, капітан, бруствер, флот, адмірал, бот, гавань, порт, мортира, бомба*.

Вплив російської мови став помітним, починаючи з XIX ст., і особливо посилювався у 20-80-х роках XX ст. З російської мови запозичено слова *самовар, ляш, нагідки, мужик, чиновник, начальник, община, артіль, указ, завод, рудник, підрядчик, більшовик, менишовик*. Багато слів російської мови було засвоєно у вигляді калюк (поморфемних перекладів): *гучномовець* (рос. *громкоговоритель*), *овочесховище, вогнегасник, місяцехід, висуванець, відмінник, обліковець, п'ятирічка, виконком, колгосп, радгосп, виконроб*. Більшість цих слів тепер сприймаються як застарілі.

4. Запозичення з грецької і латинської мов

Частина **грецьких слів** в українську мову ввійшла ще до прийняття християнства внаслідок безпосередніх контактів між носіями обох мов. Греки, як відомо, довгий час мали свої поселення в Північному Причорномор'ї, в Криму, торгували з русичами. Тоді було запозичено такі слова, як *корабель, парус, левада, лиман, палата, вапно, корал, канат, миска, кедр, вишня, огірок, лавр, мак, м'ята, мигдаль, кит, крокодил*.

Набагато більше грецьких слів прийшло до нас через старослов'янську мову після прийняття християнства: *ангел, архангел, апостол, Біблія, Євангелія, вівтар, ікона, ладан, монах, монастир, паламар, псалом, ідол*. Тоді ж було запозичено й багато грецьких імен, наприклад: *Андрій* (мужній), *Анатолій* (східний), *Арсен* (сміливий), *Василь* (царський), *Геннадій* (благородний), *Катерина* (чиста), *Ірина* (спокій), *Олена* (сонячна), *Оксана* (гостинна), *Олександр* (захисник людей), *Галина* (тиша).

Третя хвиля грецизмів спостерігається у зв'язку з вивченням в українських школах в XVI — XVII ст. грецької мови. У цей час в українську мову входять в основному шкільні терміни: *граматика, логіка, історія, математика, філософія, лексика, морфологія, синтаксис, бібліотека, драма, театр, хор*.

Пізніші запозичення з грецької мови пов'язані з розвитком різних галузей науки, з політичним життям: *біологія, бактерія, мікроб, гормони, азот, барій, бром, гелій, йод, галактика, клімат, паралель, полюс, гіпотенуза, катет, призма, теорема, дифтонг, фонема, морфема, схема, фантазія, автономія*,

економія, анархізм. Крім того, з грецької мови запозичено чимало словотвірних елементів: **авто-, анти-, мікро-, макро-, аеро-, хроно-, фото-, топо-, сферо-, агро-, архі-, ізо-, пан-, -філ, -фоб**.

Для грецизмів характерні початкові голосні **а, е, і**, приголосний **ф**, звукосполучення **кс**, суфікси **-ік(а), ад(а), -ид(а), -ід(а)** тощо: *архів, автор, економія, етика, ідея, фантазія, лексика, психіка, панахида, піраміда, олімпіада*.

Латинські слова стали проникати в українську мову в X — XI ст.: *кесар, коляда, фортуна*.

Основна маса латинізмів приходить в українську мову, починаючи з XV — XVI ст., коли в школах України стали вивчати латину. Уже в той час в українських писемних пам'ятках зафіксовано латинізми *аматор, арешт, артикул, гонор, гумор, герб, календар, конституція, матеріал, окуляри, оренда, термін, фальш* та ін.

Тепер терміни, утворені на основі латинської мови, вживаються в усіх ділянках науки, техніки, політики, культури й мистецтва: *абітурієнт, студент, інститут, університет, факультет, декан, аудиторія, лекція* (освітня лексика); *суфікс, префікс, інфінітив* (мовознавчі терміни); *синус, косинус, квадрат, куб, конус, біном, радіус, плюс, мінус* (математичні терміни); *вірус, імунітет, інстинкт, ін'єкція, рецепт* (медичні терміни); *апаратура, генератор, індуктор, конденсатор, інструмент* (технічні терміни); *адвокат, нотаріус, прокурор, юрист* (юридичні терміни); *документ, резолюція, інструкція, циркуляр, директор, секретар* (адміністративно-ділова лексика); *нація, цивілізація, адміністрація, демонстрація, делегат, депутат, республіка, імперія, диктатура, конгрес, еміграція, конкуренція, ультиматум, прогрес* (суспільно-політична лексика); *література, фабула, класика, декламація, аплікація, капела, варіація, fuga* (лексика з різних галузей мистецтва).

З латинської мови в українську ввійшло ряд імен, наприклад: *Валерій* (здоровий), *Віктор* (переможець), *Віталій* (життєвий), *Максим* (найбільший), *Павло* (малий), *Роман* (римлянин), *Вікторія* (перемога), *Маргарита* (перлина), *Марина* (морська), *Наталія* (рідна).

Для латинізмів характерні префікси **де-, екс-, ім-, ін-, ре-**, суфікси **-альн(ий), -ат, -аці(я), -ент, -тор, -тур(а), -ум, -ус**: *депресія, експозиція, імпонувати, інкубатор, інтервал, реконструкція; універсальний, концентрат, інформація, інцидент, диктор, диктатура, мінімум, казус, радіус*.

5. Запозичення з тюркських мов

Слова з тюркських мов до української проникали ще в найдавніші часи. Більшість із тих народів, з якими наші предки в давнину вели боротьбу, торгували й просто контактували, — авари, хозари, булгари, печеніги, половці, татари, — тюркомовні.

Запозичення з тюркських мов відбувалися переважно усним шляхом. Тому ці слова здебільшого не сприймаються тепер як чужі. Це переважно:

1) назви, пов'язані з військовою справою: *отаман, осавул, гайдамака, гайдук, яничар, орда, аркан, кинджал, бунчук, кайдани, каторга*;

2) назви побутових речей: *диван, тапчан, казан, чавун, таз, кочерга, батіг, чубук, халат, шапка, башлик, бурка, каптан, ковпак, капшук, парча, килим, балик, шашлик, ковбаса, могорич, сарай, шатро, балаган, базар*;

3) назви тварин, птахів, риб, комах і пов'язаних з ними понять: *баран, кабан, бугай, борсук, ішак, байбак, беркут, чайка, баклан, сазан, судак, сарана, тарган, отара, табун, каракуль*;

4) назви рослин і плодів: *гарбуз, кавун, кизил, айва, алича*;

5) назви масті коней: *гнідий, буланый, карий*.

Однією з основних ознак тюркізмів є поєднання в слові голосних однакового ряду: *барабан, балаган, кабала, папах, сургуч, бунчук, тютюн, Саксагань, Самара*. Про тюркське походження слів свідчать також кінцівки - *лик, -ук, -ак, -ан, -ун*: *башлик, ярлик, борсук, судак, тапчан, табун, Кагарлик, Ташлик, Токмак, Кундук, Курган*.

6. Запозичення із західноєвропейських мов

Запозичення з німецької мови почалося ще з тих часів, коли готи (давні германські племена) займали південь сучасної України понад Чорним морем (III — IV ст.). Проте переважна більшість запозичень з німецької мови припадає на XVI — XVIII ст., чому сприяло переселення євреїв з Німеччини в Україну. Помітну роль у цьому відіграло також запровадження в українських містах Магдебурзького права. Потім посередником у запозиченні німецьких слів стала російська мова.

Серед запозичених з німецької мови слів є чимало складних без сполучного голосного: *бутерброд, ландшафт, бухгалтер, камертон, циферблат*. У них бувають звукосполучення **шт** на початку слова та **ей, ай** після приголосного: *штамп, штанга, штаб, штраф, клейстер, шлейф, портвейн, шайба, майстер*.

Французькі слова проникають в українську мову, починаючи з XVII ст. — не тільки через польську, пізніше через російську мову, а й завдяки українським студентам, які вчилися чи мандрували в ті часи поза кордонами. А в другій половині XVIII — XIX ст. цьому сприяло поширення політичних ідей, мистецтва, культури, батьківщиною яких була Франція.

Для запозичених з французької мови слів властиві звукосполучення **уа** (*буржуазія, ампуа, кулуари, експлуатація, тротуар, вуаль*), пом'якшення губних та **к** перед **у** (*бюро, гравюра, капюшон, фюзеляж, кюрі, кювет*), звукосполучення **ам, ан** перед приголосними (*асамблея, тампон, пансіон, авантюра, жанр*), суфікси **-аж, -ант, -анс, -ер, -йон** (*екіпаж, фураж, інтендант, реверанс, режисер, шофер, батальйон, компаньйон*), незмінювані іменники з кінцевими наголошеними голосними **-е, -і, -о** (*пенсне, турне, резюме, журі, жалюзі, метро, шапіто*).

Запозичення з англійської мови відбуваються головним чином у XIX — XX ст. Особливо побільшало їх останнім часом, коли англійська мова стала не тільки мовою міжнародного спілкування, а й основним засобом здобуття наукової та іншої інформації.

Для запозичень з англійської мови властиві звук **дж**, звукосполучення **ай**, **ей**, суфікс **-инг (-інг)**: *бюджет, джентльмен, комбайн, тролейбус, мітинг, тубінг, демпінг*.

Запозичення з італійської мови беруть початок у XVII — XVIII ст. Запозичені слова в основному стосуються музики: *адажіо, акорд, алегро, альт, бас, сопрано, тенор, апасіоната, арія, баркарола, дуєт, унісон, імпровізація, інтермецо, кантата, соната, квартет, квінтет, композитор, консерваторія, концерто, віолончель, мандоліна, піаніно*.

Урок 10. Лексика нашої мови за її складом

1. Слово і його лексичне значення. 2. Однозначні і багатозначні слова. 3. Пряме і переносне значення слова. 4. Омоніми. 5. Пароніми. 6. Синоніми. 7. Антоніми.

1. Слово і його лексичне значення

Кожне слово має одне чи більше лексичних значень. Під лексичним значенням слова розуміють історично закріплену в свідомості народу (колективу) співвіднесеність слова з певним явищем.

Наприклад, коли француз чує слово *baton*, в його уяві виникає палка, коли ж ми чуємо слово *батон*, ми уявляємо білий хліб довгастої форми.

Лексичне значення слова — це той узагальнений образ предмета (чи явища), який воно викликає в нашій уяві. А вже за тим узагальненим образом ми впізнаємо конкретні предмети (чи явища) в реальній дійсності.

Слово і називає конкретний предмет (чи явище), і узагальнює водночас. Словом *книжка* ми можемо позначити й саме цю книжку (*Подай мені книжку*), і книжку взагалі (*Книжка — джерело знань*).

2. Однозначні і багатозначні слова

Кожне слово має одне або більше значень. Слова, що мають одне значення, називаються **однозначними**.

Одне значення мають переважно назви людей за різними ознаками (*українець, киянин, слюсар, лікар, директор, родич, удівець*), назви тварин (*олень, леопард, нутрія, дельфін, окунь, краб, стриж, горобець, комар*), назви рослин (*сосна, тополя, вишня, смородина, пшениця, буряк, жоржина, ромашка, чистотіл*), назви конкретних предметів (*споруда, шафа, стілець, долото, лопата, торба, піджак, паркан*), назви місяців і днів (*січень, лютий, понеділок, вівторок*), більшість відносних прикметників (*міський, латунний, кленовий*,

морський, тутешній, вчорашній, перелітний, подвійний, дев'ятиповерховий), числівники (*два, три, десять*) тощо.

Однозначними завжди є терміни (*банкнот, вексель, інструкція, катет, аорта, меридіан, тонна, метр*).

Слово, що має кілька значень, називається **багатозначним**, а здатність слова вживатись у кількох значеннях — **багатозначністю** (полісемією).

Більшість загальноновживаних слів української мови — багатозначні. Наприклад, у “Словнику української мови” зафіксовано десять значень слова *крило*: “літальний орган птахів”, “несуча поверхня літака”, “лопать вітряка”, “дашок над колесом автомашини”, “бокова частина будівлі”, “угруповання в політичній організації” і т.д.

Кожне таке слово набуває свого конкретного значення в сполученні з іншими словами.

Багатозначність не слід сплутувати з омонімією. У багатозначному слові всі його значення так чи інакше пов'язані між собою, мають щось спільне. Наприклад, значення багатозначного слова *вогнище* — 1) “купа дров, що горить”; 2) “місце, де розкладали вогонь”; 3) “своя оселя, родина”; 4) “центр, зосередження чогось” — впливають одне з одного. Омоніми ж (як, наприклад, *луг* “угіддя для сінокошу” і *луг* “хімічна речовина певного складу”) — це зовсім різні слова, у їхніх значеннях нема нічого спільного.

Перевірте себе. Слова випишіть у дві колонки: 1) однозначні; 2) багатозначні.

Ознака, аспірин, суфікс, маска, зв'язок, очерет, латунь, осмії, їжак, ондатра, удар, висота, червень.

Ключ. З других букв має скластися початок вислову О.Довженка: “... на дорозі з минулого в майбутнє”.

3. Пряме і переносне значення слова

Слово може мати пряме й переносне значення і може вживатись в прямому й переносному значенні.

Пряме значення слова — його основне, як правило, первинне значення. Наприклад, пряме значення слова *полотно* — “ляна, конопляна, бавовняна тканина особливого переплетення”. Воно пригадується першим, коли ми чуємо це слово.

Переносне значення слова — одне із значень багатозначного слова, яке виникло й закріпилося за ним внаслідок перенесення назви з одного предмета чи явища на інший предмет чи явище за подібністю. Переносне значення завжди вторинне і пов'язане з основним, прямим значенням.

Наприклад, значення слова *полотно* “картина художника”, “проїзна частина дороги”, “плоска тонка частина інструмента (пилки, ножівки)” — переносні.

Слово, **вжите в прямому значенні**, означає звичайну назву предмета, дії чи ознаки. Наприклад, слово *полотно* у реченнях: *За зеленими вербами, на*

траві білється три шматки **полотна** (І.Нечуй-Левицький). Брюллов працював до знемоги і не міг одірватися від свого **полотна** (О.Іваненко). Незабаром велетенська швидка тінь майнула над залізничним **полотном** (О.Донченко). **Полотно** пилки завжди тримають перпендикулярно до різаної площини (З посібника) — вжито в прямому значенні. Названі тут цим словом речі саме так і називаються, не інакше.

Слово, **вжите в переносному значенні**, образно характеризує предмет, дію чи ознаку за схожістю. Переносне вживання слова за своїм змістом індивідуальне і використовується тільки в певному контексті. Наприклад, у реченні: *Зимовий вечір усе ткав і ткав над селом свої **полотна**, і вони ніжно спадали з невидимих верстатів на прихоплену морозцем землю* (М.Стельмах) — слово **полотно** набуло переносного значення “сніговий покрив”, хоч саме по собі воно такого значення не має — ні прямого, ні переносного.

Перевірте себе. Запишіть словосполучення у дві колонки залежно від того, у якому значенні виступає прикметник: 1) у прямому; 2) у переносному.

Ощадливий господар, вбивча іронія, коротка пам'ять, кривий усміх, довгий шлях, чорний день, стара історія, вдалий початок, тьмянний погляд, книжна мова, убогий розум, рясний дощ, важкий спогад.

Ключ. З других букв прикметників має скластися закінчення вислову П.Грабовського: “Не гадаймо прожити безсумно, бо життя — то ...”

4. Омоніми

Слова, однакові за звучанням, але зовсім різні за значенням, називаються **омонімами**.

Наприклад, слова: *лава* “вид меблів для сидіння”; *лава* “бойовий порядок”; *лава* “розплавлена маса, що виливається з вулканів”; *лава* “великий вибій у шахті” — це зовсім різні за значенням і походженням омоніми. Значення омонімів нічим не пов'язані між собою

Омоніми бувають повні й неповні.

Повні омоніми збігаються в усіх граматичних формах: *кран* “трубка із закривкою” і *кран* “механізм для піднімання вантажів” (обидва іменники в усіх відмінках однини й множини мають однакові форми); *моторний* “швидкий” і *моторний* “пов'язаний з мотором” (обидва прикметники однаково змінюються за родами, відмінками й числами).

Неповні омоніми збігаються лише в частині граматичних форм: *баранці* “молоді барани” (має всі форми однини й множини) і *баранці* “піна на гребенях хвиль” (має тільки форми множини); *жати* “тиснути” і *жати* “зрізувати” (у них усі інші форми, крім форм минулого й майбутнього часів та умовного способу, різні).

До омонімічних явищ у мові належать також:

1) **омофони** (тобто такі, що однаково звучать) — при однаковій вимові мають різне написання: *кленок* — *клинок*, *греби* — *гриби*, *мене* — *мине*, *Роман* — *роман*, *Мороз* — *мороз*; сюди слід віднести й синтаксичні омоніми —

однакові звукові комплекси, один з яких є словом, другий — поєднанням слів: *сонце* — *сон це*, *цеглина* — *це глина*, *доволі* — *до волі*, *потри* — *по три*, *згори* — *з гори*;

2) **омографи** (тобто такі, що однаково пишуться) — при однаковому написанні мають різну вимову (різний наголос): *за́мок* і *замо́к*, *доро́га* і *дорога́*, *обі́д* і *о́бід*;

3) **омоформи** — мають однаковий звуковий склад тільки в певній граматичній формі: *шию* від *шити* і *шию* від *шия*; *поле* “лан” і *поле* від *полоти*; *варта* “сторожа” і *варта* від *вартий*.

5. Пароніми

Пароніми — слова, дуже подібні за звучанням, нерідко — й за значенням, але не тотожні. Їх можна легко сплутати. Наприклад, небагатьма звуками різняться пароніми *адресат* “той, кому посилається” і *адресант* “той, хто посилає”; *мимохіть* “нехотючи” і *мимохідь* “проходячи мимо”; *виє* (від *вити*) і *віє* (від *віяти*); *знегоди* “злигодні” і *незгоди* “відсутність згоди” тощо.

6. Синоніми

Слова, різні за звучанням, але однакові або близькі за значенням, називаються **синонімами**.

Наприклад, однакові за значенням слова *лелека*, *чорногуз*, *бусел*, *бузько*; близькі за значенням — *гарний*, *хороший*, *красивий*, *вродливий*, *гожий*, *чудовий*, *прекрасний*.

Два або кілька синонімів утворюють **синонімічний ряд**, у якому виділяється стрижневе слово — **домінанта**. Воно є носієм основного значення, спільного для всього синонімічного ряду, стилістично нейтральне, найуживаніше і в словниках синонімів ставиться першим: *кричати*, *горлати*, *лементувати*, *галасувати*, *репетувати*, *верещати*, *волати*.

До складу синонімічних рядів можуть входити й фразеологізми: *рано*, *на світанні*, *ні світ ні зоря*, *ще й на зорю не займалося*, *ще й на світ не благословлялося*, *ще треті півні не співали*, *ще й чорти навкулачки не билися*; *здивуватися*, *зчудуватися*, *зробити великі очі*, *очі витріщити*, *скам'яніти від дива*. Синонімічними бувають і нефразеологічні словосполучення: *сумніватися* — *брати під сумнів*, *пообіцяти* — *дати обіцянку*, *помилитися* — *зробити помилку*, *допомогти* — *надати допомогу*, *скривдити* — *вчинити кривду*, *записувати* — *вести записи*.

Крім постійних, є також **контекстуальні синоніми**. Наприклад, слово *тиша* як із синонімічними означеннями може так само поєднуватися не лише із постійними синонімами *безгомінна*, *беззвучна*, *безгучна*, *безшелесна*, *німа*, а й зі словами *мертва*, *глибока*, *повна*, *цілковита*, *абсолютна*.

Близькими до контекстуальних синонімів за роллю в мові є перифрази. **Перифраза** — описовий мовний зворот, ужитий для називання предмета через якусь характерну його рису: щоб у тексті не повторювати раз за разом слово

Київ вживають перифразу *столиця України, місто Кия*; *лев* — *цар звірів*; *вугілля* — *чорне золото, тверде паливо*; *газ* — *блакитне паливо*. Перифраза часто несе в собі оцінку явища, вона може мати позитивне, схвальне або негативне, іронічне значення.

Синоніми й перифрази допомагають точніше висловити думку, уникнути повторення однакових або співзвучних слів.

Перевірте себе. Доберіть синоніми до слів: 1) *жага*; 2) *сумління*; 3) *видноколо*; 4) *хуртовина*; 5) *одуріти*; 6) *долина*; 7) *тужавіти*; 8) *залишок*; 9) *поспішати*; 10) *пазур*; 11) *криця*.

Обрій, заметіль, сталь, кіготь, спрага, остача, совість, низина, квапитися, очманіти, тверднути.

Ключ. З других букв дібраних синонімів має скластися закінчення вислову В.Сосюри: “*Яке це щастя — йти землею, де ти ...*”

7. Антоніми

Слова, протилежні за значенням, називаються **антонімами**.

Антоніми виступають парами і завжди належать до однієї якоїсь частини мови: *світло* — *темрява* (іменники), *світлий* — *темний* (прикметники), *засвічувати* — *гасити* (дієслова), *вдень* — *вночі* (прислівники).

Багатозначне слово може мати не один, а кілька різних антонімів. Це залежить від того, у сполученні з якими словами воно виступає: *старий клен* — *молодий клен*; *старий зошит* — *новий зошит*; *стара олія* — *свіжа олія*.

Антоніми бувають загальноновживані (постійні) і контекстуальні. **Загальноновживані** антоніми мають протилежне значення й поза контекстом (*сум* — *радість*); **контекстуальні** ж набувають протилежного значення лише в контексті внаслідок переносного вживання слова. Наприклад, у вислові М.Рильського *Не бійтесь заглядати у словник: це тишиний яр, а не сумне провалля* завдяки контекстові сприймаються як антоніми пари слів *тишиний* — *сумний*, *яр* — *провалля*.

Перевірте себе. Доберіть антоніми до слів: 1) *хворий*; 2) *твердий*; 3) *пасивний*; 4) *ненависть*; 5) *довгий*; 6) *невдача*.

Любов, успіх, здоровий, м'який, активний, короткий.

Ключ. З перших букв дібраних антонімів має скластися двічі пропущене слово у вислові П.Грабовського: “... *кохайтесь в освіті, ... розширюйте ум*”.

Урок 11. Лексика нашої мови за її вживанням

1. Застарілі слова й неологізми. 2. Професіоналізми. 3. Діалектизми. 4. Найважливіші словники української мови.

1. Застарілі слова й неологізми

Слова, які вийшли із загального вжитку, називаються **застарілими**. Серед застарілих слів розрізняють історизми й архаїзми.

Історизми — слова, що вийшли з активного вжитку тому, що зникли позначувані ними явища. Сюди належать назви давніх станів, посад (*смерд, кріпак, вельможа, дворянин, поміщик, князь, княгиня, боярин, воєвода, війт, жандарм, гайдук, осавула, бурмістр, урядник, становий, возний, виборний, соцький, бунчужний, хорунжий, нарком, політрук*); назви давніх установ (*ратуша, магістрат, райком, партком*); назви застарілих знарядь праці, зброї (*рало, соха, ступа, жорна, прядка, кайло, сагайдак, келеп, ратище, рогатина, мушкет, гаківниця, фальконет, пістоль*); назви старовинних грошових одиниць та одиниць мір (*дукат, червінець, гривеник, крейцер, шаг, шеляг, злотий, рубель, лікоть, аршин, сажень, верства, миля, десятина, морг, корець, гарнець, копа, пуд, фунт*) тощо.

Історизми не мають синонімів. Історизми використовують у художніх творах та наукових працях, у яких описуються події і факти минулих історичних епох.

Архаїзми — слова, які вийшли з активного вжитку тому, що їх з різних причин витіснили інші слова. Наприклад, замість давніх слів *чадо, уста, десниця, зигзиця, ректи* тепер ми вживаємо слова *дитина, губи, права рука, зозуля, сказати*.

Архаїзми мають синоніми: *чоло* — *лоб*, *перст* — *палець*, *отчий* — *батьківський*, *бран* — *полон*, *уповати* — *надіятися*, *отверзати* — *відкривати*, *вельми* — *дуже*, *всує* — *даремно*.

Серед архаїзмів розрізняють:

1) **лексичні** — повністю застарілі слова: *ланіти* (щоки), *рать* (військо), *дзигарі* (годинник), *вікторія* (перемога), *лицедій* (актор), *узріти* (побачити), *ректи* (сказати), *одесную* (праворуч), *оний* (той), *сиріч* (тобто);

2) **словотвірні** — із застарілими суфіксами та префіксами: *словеса* (слова), *рибар* (рибалка), *сіятель* (сіяч), *фортеція* (фортеця), *уrozumіти* (зrozumіти), *возсіяти* (засяяти), *женський* (жіночий);

3) **фонетичні** — із застарілим звуковим оформленням: *враг* (ворог), *глас* (голос), *зерцало* (дзеркало), *ріжниця* (різниця), *сподар* (господар), *пійт* (поет), *серебро* (срібло), *вольний* (вільний), *сей* (цей);

4) **семантичні** — із застарілим значенням: *лікоть* (міра довжини), *живіт* (життя), *колода* (вулик), *поїзд* (валка підвід).

Неологізми — нові слова в мові: *бартер, менеджмент, рекетир, факс, телетайп, конверсія, дилер, імідж, податківець, безпідцанка*.

Неологізми бувають загальнонародні й індивідуально-авторські. **Загальнонародні** неологізми, тільки-но з'явившись, набувають поширення серед більшості носіїв мови (*ваучер, бронедвері, чипси, бомж*). Вони, проте, із зміною суспільних умов, розвитком науки й техніки, можуть перейти в історизми, як це свого часу сталося зі словами типу *комнезам, колгосп, радгосп*,

трудодень, патефон, грамофон тощо. **Індивідуально-авторські** неологізми, як правило, не стають загальноновживаними, а так і залишаються в тому чи іншому творі письменника.

Перевірте себе. Випишіть лише застарілі слова.

Менеджер, граф, кольчуга, принтер, бартер, ознаймити, обсерватор, дилер, бранець, ратай, дистриб'ютер, отаман, імідж.

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися слово, пропущене у вислові П.Грабовського: “*Настане — вірю я — година: загине ... на землі*”.

2. Професіоналізми

Слова, що побутують тільки в мові людей певної професії, називаються **професіоналізмами**.

Наприклад, у мові хліборобів поширені слова *оранка, зяб, боронування, культивація, косовиця*; у мові металургів — *вагранка, шихта, мутьда, льотка, сляб, блюмінг, прокат*; у видавничій справі — *шифр, курсив, петит, верстка, вичитка, коректура*.

Для пояснення професіоналізмів існують спеціальні словники, як-от: “Словник лінгвістичних термінів”, “Словник літературознавчих термінів”, “Математичний словник”, “Фізичний словник”, “Словник фізіологічної термінології” тощо.

3. Діалектизми

Слова, що вживаються тільки жителями певної місцевості, називаються **діалектизмами**. Наприклад: *трепета* (осика), *бистрець* (потік), *тазда* (господар), *туск* (жаль), *яр* (весна), *навидіти* (любити) — у мові українців, що живуть у Карпатах; *когут* (півень), *п'ястук* (кулак), *файний* (гарний), *таний* (дешевий) — у мові представників Івано-Франківщини; *пательня* (сковорода), *хопта* (бур'ян), *рівчак* (струмок), *пантрувати* (стежити) — у мові подолян; *живець* (джерело), *мигунка* (блискавка), *пучка* (палець), *хупавий* (гарний), *куїбний* (дбайливий) — у мові вихідців з Чернігівщини; *гомоніти* (говорити), *кип'яч* (окріп), *зобува* (взуття), *гарман* (тік), *ріпа* (картопля) — у мові людей з південно-східної частини України.

4. Найважливіші словники української мови

Словниковий склад мови відображається в словниках.

З-поміж сучасних словників української мови найважливіші такі:

1. “Словник української мови” в 11 томах, виданий у 1970—1980 роках. У ньому докладно пояснено близько 135 тис. реєстрових слів і кожне значення проілюстровано цитатами з літератури.

2. “Українсько-російський словник” у 6 томах, виданий у 1953—1963 роках. Він містить близько 122 тис. українських слів, до яких подано російські

відповідники. Значення українських слів проілюстровано прикладами з художньої та іншої літератури.

3. “Російсько-український словник” у 3 томах, уперше виданий у 1970 році. Пізніше він перевидавався. У ньому вміщено українські переклади близько 120 тис. російських слів, Причому до багатьох з них подано по кілька (а часом по 10 і більше) українських відповідників.

4. “Словник синонімів української мови” в 2 томах, виданий у 1999 році. У ньому подано близько 9200 синонімічних рядів. Значення синонімів стисло пояснюються й ілюструється прикладами переважно з художньої літератури.

5. “Великий тлумачний словник сучасної української мови”(укладач і головний редактор В.Т.Бусел), виданий 2001 року. У ньому пояснено значення 170 тис. реєстрових слів, значення окремих з них проілюстровано словосполученнями.

Урок 12. Фразеологія

1. Фразеологізми. 2. Мовні кліше, штампи, складені найменування. 3. Прислів'я й приказки. 4. Крилаті вислови.

1. Фразеологізми

Стійке сполучення двох і більше слів, яке в процесі мовлення відтворюється як готова словесна формула, передає одне значення і, як правило, має певне емоційне забарвлення, називається **фразеологізмом**.

Фразеологізми своїм лексичним значенням рівнозначні окремим словам або словосполученням: *бути на сьомому небі* — почуватися щасливим; *брати за душу* — розчулювати; *робити з мухи вола* — перебільшувати; *мокрим рядом накрити* — лаяти; *права рука* — найближчий помічник; *мороз іде поза спиною* — страшно, як *сніг на голову* — зненацька. Фразеологізми в мові сприймаються і функціонують нарівні із звичайними лексемами.

За тим, як їхнє значення залежить від значення слів, з яких вони складаються, фразеологізми бувають:

1) такі, значення яких не впливає із значення окремих слів: *правити теревені* — базікати; *розбити глек* — розійтися, посваритися; *за царя Гороха* — дуже давно; *бути на сьомому небі* — бути щасливим;

2) такі, про значення яких можна догадуватися із значення окремих слів: *тримати язик за зубами* — мовчати; *виводити на чисту воду* — викривати; *п'ятами накивати* — втекти; *мало каші з'їв* — недосвідчений; *хоч греблю гати* — багато.

За тим, що вони позначають — предмет, ознаку, дію, обставину чи почуття, емоції — і якими членами речення виступають, фразеологізми бувають:

1) іменникові — називають предмет чи явище: *козацьке сонце, рятівна соломинка, наріжний камінь, сім чудес світу, лебедина пісня, біла ворона, синя*

панчоха, ласий шматок, каїнова печать, содом і гоморра, казка про білого бичка; у реченні, як і іменники, виступають підметами, додатками, обставинами, іменними частинами складених присудків тощо: *Люди, зрадивши, що минула лиха година, слалися спати (Панас Мирний). Смертний час свій я на полі битви стріну (Н.Рибак);*

2) прикметникові — називають ознаки: *не в тім'я битий, кров з молоком, не остання спиця в колесі, не з полохливого десятка, нечистий на руку, у ступі не влучиш, білими нитками шитий, одним миром мазані, купи не держиться, собака на сіні, під мухою, хоч викрути;* у реченні звичайно виступають означеннями або іменними частинами складених присудків: *А там — козак не в тім'я битий: щось та прирозуміє! (М.Пригара). Чого ти чванишся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно приндиться (М.Коцюбинський);*

3) дієслівні — називають дію або стан: *накивати п'ятами, мотати на вус, бити себе в груди, дерти носа, дибки ставати, ускочити в халепу, сидіти на двох стільцях, товкти воду в ступі, доливати оливи до вогню;* у реченні звичайно виступають у ролі присудків: *От коли б тільки мені до тебе добратися, я б тобі показав, де раки зимують (Панас Мирний);* або в ролі обставин (у формі дієприслівника): *У хаті слухали, роззявивши роти, намагаючись не пропустити жодного слова (Я.Качура);*

4) прислівникові — характеризують дію, стан чи ознаку: *з відкритим серцем, як на долоні, не чуючи землі під ногами, без керма і без вітрил, на живу нитку, кров холоде в жилах, ні в зуб ногою, хоч плач;* у реченні вони виступають у ролі різних обставин: *З важким серцем ішов Максим Беркут посеред невеличкої ватаги тухольських молодців на сповнення громадської волі (І.Франко). Докія прокидається до перших півнів (М.Стельмах);*

5) вигуківі — вказують на почуття, емоції: *от тобі й на, от тобі й раз, туди до лиха, тим-то й ба, ні пуху ні пера, хай йому грець, цур тобі, не доведи Господи, і треба ж;* у тексті вони використовуються нарівні із звичайними вигуками: *Я вже вас так буду шанувати, як нікого в світі, побий мене грім! (М.Стельмах). Ой, як приємно вернути з трудної, утомливої дороги та в теплу домівку... Хай їй абищо (П.Дорошко).*

Фразеологізми в реченні сприймається як один член речення. Наприклад, у реченні: *Мельхиседек сердито глянув на свою жінку; вона догадалась, що вже наговорила сім мішків гречаної вовни, й прикусила язика (І.Нечуй-Левицький)* — фразеологізм *сім мішків гречаної вовни* виступає в ролі додатка (дурниць), а фразеологізм *прикусила язика* — у ролі присудка (замовкла).

Значення фразеологізмів української мови докладно висвітлено в “Фразеологічному словнику української мови” в 2 томах, виданому у 1993 році. У ньому пояснено й проілюстровано цитатами з художньої та іншої літератури близько 10 тис. фразеологізмів.

2. Мовні кліше, штампи, складені найменування

Кліше — звичний зворот, регулярно повторюваний у певних умовах і контекстах для тотожного позначення адекватних ситуацій, стосунків між людьми тощо.

Наприклад, існують кліше мовного етикету: *добрий день, доброго здоров'я, радий Вас бачити, до побачення, на добраніч, будьте здорові, на все добре, будь ласка, якщо Ваша ласка, ласкаво просимо, будьте люб'язні, щиро дякую, глибоко вдячний, з повагою, шановний пане, вельмишановний добродію, з роси й води, бажаю щастя й добра Вам.*

Для позначення різних явищ суспільно-політичного життя вживають усталені звороти на зразок: *правляча верхівка, посадова особа, засоби масової інформації, сфера обслуговування, правоохоронні органи, організована злочинність, криміногенна ситуація, виборчий блок, передвиборча агітація, результати виборів, всенародне обговорення, пленарне засідання, маніпулювання громадською думкою, соціально незахищені верстви населення, розв'язання проблеми, боротьба з тероризмом, фінансова підтримка, комплексні заходи, стан довкілля.*

Штампи — це стерті від частого невмотивованого вживання вирази, які втратили свою інформативність. Штампи найчастіше трапляються в діловому мовленні, в газетних статтях: *дати пугівку в життя, біле золото (про бавовну), чорне золото (про вугілля), люди в білих халатах (про лікарів), мати велике значення, відігравати важливу роль, являти значний інтерес, приділяти значну увагу, необхідно відзначити.*

Це може бути й нагромадження зайвих слів: *проведення робіт по впорядкуванню території (замість: впорядкування території), робота по впровадженню нових методів, роботи по ремонту, працюють над здійсненням завдання поліпшення роботи транспорту, питання забезпечення виконання плану, питання проведення боротьби із злочинністю.*

Штампи затуманюють зміст висловлювання, роблять мову важкою для сприйняття, нечіткою. Штмпів слід уникати.

Складені найменування відрізняються від фразеологізмів тим, що, як і кліше, вони позбавлені емоційно-експресивного забарвлення, їхні компоненти, як правило, зберігають своє лексичне значення, проте вони сукупно позначають одне поняття чи називають одне явище і мають сталий склад: *ядерна реакція, атомна вага, електромагнітне поле; продуктивні сили, фонд заробітної плати, додана вартість, безоплатний кредит, дебіторська заборгованість; аналітична геометрія, інтегральне числення, диференціальні рівняння, теорія ймовірностей; центральна нервова система, синдром набутого імунodefіциту, вітряна віспа, запалення легень; називний відмінок, умовний спосіб, дієприкметниковий зворот; районна державна адміністрація, капітан першого рангу, надзвичайний і повноважний посол; Чорне море, Донецький кряж, Волинська область.*

Трапляються складені найменування, мотивація значень яких тою чи іншою мірою втрачена: *адамове яблуко* (борлак), *петрів батіг* (цикорій), *антонів вогонь* (гангрена), *грудна жаба* (стенокардія), *куряча сліпота* (хвороба очей), *собача кропива* звичайна, *волоський горіх*. Тим вони наближаються до фразеологізмів.

3. Прислів'я й приказки

Прислів'я — стійкий вислів у формі синтаксично завершеного речення, у якому узагальнено суспільний досвід. У прислів'ях найвищою мірою втілено народну мудрість. Вони, як правило, мають повчальний характер: *Згаяного часу і конем не доженеш. Згода будує, а незгода руйнує. Хто багато обіцяє, той рідко слова дотримує. Поганому виду нема встиду. Сила та розум — краса людини.*

Значення одних прислів'їв залежить від прямого номінативного значення його компонентів: *Друзі пізнаються в біді. Нема науки без муки. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.*

Значення інших прислів'їв сприймається як переносне, узагальнено-метафоричне: *Під лежачий камінь вода не тече* (тут, звичайно, мається на увазі не камінь як такий, а чиясь бездіяльність). *Не все те золото, що блищить* (не зовнішній вигляд визначає цінність речей). *Куй залізо, поки гаряче* (використовуй слушний момент).

Приказка — стійкий вислів у формі синтаксично завершеного речення, у якому дається образна характеристика певного явища. Приказки являють собою, як правило, принагідні зауваження з якогось приводу. Вони не мають повчального характеру: *Серце — не камінь. Набалакав — і в торбу не забереши. Часом густо, а часом і пусто.*

Приказки за значенням нерідко наближаються до фразеологізмів: *Сорока на хвості принесла* (стало відомо про щось). *Не нашого поля ягода* (інший за поглядами). Важко відрізнити приказки і від прислів'їв: *Журбою поля не перейдеш. Не святі горшки ліплять. Козак не без щастя, дівка не без долі.* Тому їх не розрізняють ні в навчальних посібниках, ні в збірниках народної творчості, а подають і розглядають разом як прислів'я та приказки.

4. Крилаті вислови

Влучні вислови видатних осіб, цитати з літературних та інших творів, назви літературних, історичних і міфологічних персонажів та реалій, які набули узагальненого значення і часто повторюються в мовленні, прийнято називати крилатими. Вони зберігають більш чи менш прозорий зв'язок із своїм першоджерелом.

Крилаті вислови можуть мати форму закінчених речень: *Усе тече, усе змінюється. Пізнай самого себе. Від великого до смішного один крок. Всякому городу нрав і права. У всякого своя доля і свій шлях широкий.* Але найчастіше вони виступають у вигляді сталих словосполучень: *ахіллесова п'ята,*

прокрустове ложе, танталові муки, перейти Рубікон, Гетсиманський сад, наріжний камінь, терновий вінок, блудний син, Хома невірний, річ у собі, шагренева шкіра, мертві душі, пропаща сила, апостол правди і науки, кайдани порвіте. Такі крилаті вислови з часом набувають усіх ознак фразеологізмів.

До крилатих відносять також окремі слова з узагальнено-метафоричним значенням. Це бувають назви населених пунктів, місцевостей, географічних об'єктів, пов'язаних з чимось знаменним, пам'ятним: *Олімп, Парнас, Едем, Голгофа, Мекка, Ельдорадо, Ватерлоо, Жовті Води, Холодний Яр, Крути.* Сюди належать також імена історичних осіб, міфологічних та літературних персонажів, з якими пов'язуються певні поняття, уявлення, символи: *Прометей, Геркулес, Герострат, Гамлет, Дон-Кіхот, Робінзон, Держиморда, Плюшкін, Кирпа-Гнучкошиєнков, Калитка, Крез, Наполеон, Рокфелер, Квіслінг.*

Джерела крилатих висловів надзвичайно різноманітні.

Найбільше крилатих висловів походить із текстів Біблії та Євангелії у перекладах як на старослов'янську, так і на сучасну українську мови: *Ноїв ковчег, всякої тварі по парі, неопалима купина, обітована земля, пісня пісень, манна небесна, ієрихонська труба, вавилонське стовпотворіння, не хлібом єдиним, вовк в овечій шкурі, тридцять срібняків* тощо.

Багато крилатих висловів потрапило в українську мову з античних джерел (це, зокрема, пов'язано й з тим, що в середні віки в Україні вивчалися грецька й латинська мови, була поширена антична література): *олімпійський спокій, гомеричний сміх, троянський кінь, яблуко незгоди, між Сциллою і Харибдою, гордіїв вузол, дамоклів меч, сізіфова праця, езопова мова* тощо.

Українською мовою перекладено найвидатніші художні, філософські, інші твори з багатьох мов, найбільше — із західноєвропейських та з російської. У процесі засвоєння надбань світової духовної культури словник української мови розширювався, поповнювався зокрема й крилатими висловами: *буря в склянці води (Ш.-Л.Монтеск'є), три мушкетери (Дюма-батько), спляча красуня (Ш.Перро), доглядати свій сад (Вольтер), на крилах пісень (Г.Гейне), іскра Божя (Ф.Шиллер), переоцінка цінностей (Ф.Ніцше), бути чи не бути (В.Шекспір), мета виправдовує засіб (Т.Гоббс), Шерлок Холмс (А.Конан-Дойль), боротися з вітряками (М.Сервантес), попів Клааса стукає в серце (Ш. де Костер), синій птах (М.Метерлінк), а король голий (Г.-К.Андерсен), останній з могікан (Ф.Купер), бравий солдат Швейк (Я.Гашек), над розбитим коритом (О.Пушкін), рильце в пушку (І.Крилов), батьки і діти (І.Тургенєв), живий труп (Л.Толстой), людина у футлярі (А.Чехов).*

Стали широковживаними й влучні вислови з української літератури як давньої, так і сучасної: *криваве вино, ламати списи, лисиці брешуть на щити, розтікатися мислю по дереву ("Слово о полку Ігоревім), мертві сорому не їмуть, іду на ви (кн. Святослав), кожному рот дере ложка суха (Г.Сковорода), мужича правда є колюча (І.Котляревський), конотопська відьма (Г.Квітка-Основ'яненко), мертві душі (М.Гоголь), апостол правди і науки, роботящі руки, славних прадідів великих правнуки погані, громадою обух сталить, незлим*

тихим словом, неситий не виоре на дні моря поле; і чужому наuczайтесь, і свого не цурайтесь; караюсь, мучуся, але... не каюсь (Т.Шевченко), а віз і нині там, а кіт ковбаску уминає, Лебідь, Рак і Щука (Л.Глібов), пропаща сила (Панас Мирний), баба Палажка і баба Параска (І.Нечуй-Левицький), лиш боротись — значить жити, лупайте сю скалу, Грицева наука (І.Франко), досвітні вогні, той, що греблі рве (Леся Українка), коні не винні (М.Коцюбинський).

Крилаті вислови суттєво збагачують виражальні засоби мови. Вони відзначаються великою образністю й асоціаціями, оскільки за кожним таким висловом постає не просто образ, а розгорнута певна ситуація, випадок, подія, описані в літературі.

Перевірте себе. Доберіть синонімічні фразеологізми й крилаті вислови до слів: 1)дружно; 2) обриднути; 3) червоніти; 4) здатися; 5) безлад; 6) замовкнути; 7) лиховісний дар; 8) самотник; 9)запущеність; 10) ганьба.

Пекти раків, скринька Пандори, Робінзон Крузо, душа в душу, вавилонське стовпотворіння, авгієві стайні, скласти зброю, язика прикусити, геростратова слава, оскому набити.

Ключ. З других букв перших слів мають скластися два пропущені слова у вислові І.Жиленко: “Хай буде в нас ...: обличчя, одяг і душа”.

МОРФОЛОГІЯ І ПРАВОПИС

Морфологія — це будова, способи творення слів, граматичні значення і форми, властиві різним частинам мови. Морфологією називають також розділ мовознавства, що вивчає будову слів, їхні граматичні значення й форми.

Урок 13. Будова слова

1. Закінчення і основа. 2. Корінь. 3. Афікси. 4. Аналіз слів за будовою.

У словах розрізняємо **основу** й **закінчення**. Основа в свою чергу може розкладатися на **корінь**, **префікс** і **суфікс**. Крім цього, у слові може бути також **постфікс**. Основа, корінь, префікс, суфікс, закінчення, постфікс — значущі частини слова (морфеми).

1. Закінчення і основа

Закінчення — це змінна частина слова, яка, утворюючи різні форми його, вказує на зв'язок між словами в реченні.

Щоб правильно визначити закінчення, треба зіставити різні форми того самого слова. Наприклад, визначаючи закінчення в слові *радісного*, змінюємо його за відмінками, родами, числами: *радісному*, *радісний*, *радісна*, *радісних*. Змінилася тільки частина **-ого**. Отже, це закінчення.

Звуки, що змінюються внаслідок чергування, до закінчення не належать: *друг*, *друг-а*, *друг-і*, *друж-е*; *ок-о*, *в оц-і*, *оч-ей*; *сидж-у*, *сид-иш*.

Визначаючи закінчення, як і будь-які значущі частини слова, треба орієнтуватися не на написання слова, а на вимову, тобто на його звуковий склад. Наприклад, у слові *сім'я* закінчення **-а**, а не **-я**. Встановлюємо це, усно відмінюючи слово: [с'імй-а], [с'імй-і], [с'імй-у], [с'імй-ейу]. Так само: [надій-а], [надій-і], [надій-у]; [земл'-а], [земл'-у].

Якщо в змінюваному слові в якійсь його формі нема закінчення, кажемо, що це слово має **нульове закінчення**: *молодь*, *край*, *зошит*, *книжок*, *сімей*, *земель*, *пісень*.

Незмінні слова і незмінні форми слів не мають закінчень: *бюро*, *кіно*, *журі*, *кенгуру*; *скоро*, *поволі*, *змалку*, *восени*; *перемігши*, *стоячи*, *відпочивати*.

Основа — це частина слова без закінчення: *сонц-е*, *сонечк-о*, *сонячн-ий*, *прац'-а*, *працюй-емо*, *працьовит-ий*, *мрій-а*, *мрій-уть*, *мрійн-ий*, *замріян-ий*.

Перевірте себе. Випишіть слова в колонки залежно від того, на який приголосний закінчується основа: 1) на твердий нешиплячий; 2) на м'який або пом'якшений; 3) на твердий шиплячий.

Хвиля, *степ*, *спориш*, *бездоріжжя*, *краса*, *праця*, *шля*, *вирій*, *дерево*, *абзац*, *скрипаль*, *паранджа*, *довір'я*, *оцінювач*, *в'їжджаю*, *палац*, *діжа*.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову М.Коцюбинського: “Щоб прийшло на землю сподіване щастя, ...”

2. Корінь

Слова, що мають спільну звукову частину і близькі за значенням, називаються спорідненими (або однокореневими): *народ, народний, народність, родина, рід (роду), рідний, рідня*.

Спільна частина споріднених слів називається **коренем**.

Наприклад, слова *ліс, лісок, перелісок, лісник, лісовий, проліски* зв’язані між собою значенням (усі вони певним чином стосуються лісу) і мають спільну звукову частину **-ліс-**. Саме ця частина і є коренем у всіх наведених тут словах.

Голосні і приголосні звуки кореня можуть чергуватися, внаслідок чого корінь видозмінюється: *рік, рок-у, у роц'-і, річ-ний, роч-ок; бр-ати, бер-у, вибир-аю, ви-бор-и, з-бір; ход-ити, ходж-у, ход'-ать, хід*.

У слові може бути один, два і більше коренів. Залежно від цього і від написання розрізняємо прості, складні і складені слова та форми слів.

Слова та форми слів, які мають у своєму складі тільки один корінь, називаються **простими**: *робітник, село, селянин, сільський, працювати, прочитаю, один, два, десять*.

Слова та форми слів, які мають у своєму складі два чи більше коренів і пишуться разом або через дефіс, називаються **складними**: *хлібороб, сільськогосподарський, робітниче-селянський, пліч-о-пліч, п'ятдесят, сімсот*.

Слова та форми слів, які пишуться двома чи більше окремими словами, називаються **складеними**: *буду писати, буду читати* (складена форма майбутнього часу дієслів); *двадцять один, сто два, тисяча дев'ятсот дев'яносто перший* (складені числівники), *під час, за допомогою, відповідно до* (складені прийменники), *так що, дарма що, для того щоб* (складені сполучники).

Перевірте себе. Випишіть слова у дві колонки: 1) ті, корінь яких складається з трьох звуків; 2) ті, корінь яких складається з чотирьох звуків.

Сім'я, уласкавити, осуджений, з'юрбитися, звезти, підсумок, стихати, общищений, розв'язати, влітку, понадсипати, звістка.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову О.Ольжича: “Тепер я скрізь, де...”

3. Афікси

Афікси — всі інші значущі частини слова, крім кореня.

Частина слова, яка стоїть перед коренем і надає слову нового значення або відтінку, називається **префіксом**.

Слова мають переважно по одному префіксу: *пере-мога, під-мога, ви-мога, з-магання, на-магання, по-магати*. Іноді в слові буває два або більше префіксів: *до-по-мога, на-по-готові, на-в-пере-йми, на-в-з-до-гін*.

Частина слова, яка стоїть між коренем і закінченням, називається **суфіксом**.

Суфікси бувають словотворчі і формотворчі.

Словотворчі суфікси надають слову нового значення або відтінку: *роб-от-а*, *роб-іт-ник*, *роб-оч-ий*, *зароб-іток*, *перероб-к-а*, *вироб-нич-ий*; *сон-ечк-о*, *гарн-есеньк-ий*.

До словотворчих суфіксів, а не до закінчень відносимо і застигли колишні закінчення в прислівниках: *радісн-о*, *згор-и*, *додом-у*, *дочист-а*, *вноч-і*, *час-ом*, *зрешт-ою*, *по-нов-ому*.

Формотворчі суфікси допомагають творити різні форми того самого слова: *зроби-ти* (неозначена форма дієслова), *зроби-в*, *зроби-л-а* (минулий час), *зробив-ши* (дієприслівник), *коліща* — *коліщ-ат-и*, *плем'я* — *плем-ен-і* (непрямі відмінки іменників IV відміни).

Постфікс — частина слова, яка ставиться після закінчення: *вчить* — *вчить-ся*, *якого* — *якого-сь*, *якого-небудь*.

4. Аналіз слів за будовою

Слова за їхньою будовою аналізуємо в такому порядку.

Насамперед з'ясовуємо, з яких звуків складаються аналізовані слова. Для цього їх промовляємо або записуємо в транскрипції, наприклад: *боєць* — [бойец'], *побойще* — [побойішче], *прибій* — [приб'ій], *б'ють* — [б'ют'], *розбили*.

Далі визначаємо їхні закінчення й основи. Для цього кожне слово змінюємо. Іменник *боєць* змінюється так: *бійця* [б'ійц'а], *бійцеві* — [б'ійцев'і] і т.д. Отже, основа в цьому слові закінчується звуком **ц'** ([бойец'-]), закінчення нульове. Змінюємо іменник *побойще*: *побойща* [побойішча], *побойщу* [побойішчу] і т.д. Доходимо таким чином висновку, що в цьому слові основа [побойішч-], закінчення **-е**. У слові *прибій* чиста основа й нульове закінчення. Дієслово *б'ють* має ще такі форми: *б'ю* [б'ю], *б'єш* [б'єш] і т.д. У ньому весь час повторюється частина [б'й] — це основа, а закінчення, отже, **-уть** (а не **-ють**). Дієслівна форма *розбили* змінюється за родами й числами: *розбила*, *розбило*; отже, тут закінчення **-и**.

Тепер знаходимо спільну частину для цих споріднених слів — вона буде неоднакова через різні чергування звуків: [-бой-], [-бой-], [-б'ій-], [-б'й-], [-би-]. Це корінь.

Усе, що перед коренем, — це префікси: у слові *побойще* префікс **по-**, у слові *прибій* префікс **при-**, у слові *розбили* префікс **роз-**. Усе, що між коренем і закінченням, — це суфікси: у слові *боєць* суфікс **-ец'**, у слові *побойще* суфікс **-ішч-**, у слові *розбили* суфікс **-л-**. У словах *прибій* і *б'ють* суфіксів немає.

Отже, аналіз наведених слів за будовою повинен мати такий вигляд:

Слово і його транскрипція	Основа			Закінчення
	префікси	корінь	суфікси	
<i>боєць</i> [бойец']	—	бой	ец'	—

<i>побоїще</i> [побойіще]	по	бой	ішч	е
<i>прибій</i> [приб'ій]	при	б'ій	—	—
<i>б'ють</i> [б'ют']	—	бй	—	ут'
<i>розбили</i>	роз	би	л	и

Перевірте себе. Самостійно проаналізуйте за будовою слова *прибій, побоїще, боєць, розбили, б'ють* і свій аналіз звірте з поданим вище.

Урок 14. Творення слів

1. Морфологічні способи творення слів. 2. Аббревіація. 3. Інші способи творення слів.

1. Морфологічні способи творення слів

Нові слова творяться від основ, а не безпосередньо від коренів.

Наприклад, слово *залізничник* утворилося не безпосередньо від слова *залізо*, а від, слова *залізничний* (працівник), яке походить від *залізниця*, а це слово — від *залізна* (колія), прикметник *залізний* — від *залізо*. Отже, названі тут слова творилися в такій послідовності: *залізо—залізний—залізниця—залізничний—залізничник*.

Основа, від якої утворюється нове слово, називається **твірною**.

Наприклад, основа **ліс-** є твірною для слова *лісний* (*ліс+н+ий*), основа **лісн-** є твірною для слова *лісник* (*лісн+ик*), а основа **лісник-** у свою чергу виступає твірною для слова *лісництво* (*лісник+ств+о*).

Основа, що складається тільки з кореня (не має ні словотворчих суфіксів, ні префіксів), є **непохідною**: *ліс, вод-а, мог-ти, пиш-е*.

Основа, утворена від іншої основи, називається **похідною**: *лісн-ий, лісник, лісництв-о, водн-ий, перемог-ти*.

Є два морфологічні способи творення нових слів: **афіксація** (прості слова) і **основоскладання** (складні слова).

Творення простих слів за допомогою афіксації полягає у:

- 1) додаванні суфіксів: *вік+н+ий* = *вічний*; *хоробр+ість* = *хоробрість*;
- 2) додаванні префіксів: *пра+вічний* = *правічний*, *до+дати* = *додати*;
- 3) додаванні префіксів і суфіксів водночас: *при+береж+н+ий* = *прибережний* (від *при березі*); *без+турбот+н+ий* = *безтурботний*;
- 4) відкиданні суфіксів і закінчень: *записати* — *запис*, *блакитний* — *блакить*, *зелений* — *зелень*.

Складні слова творяться складанням основ:

- 1) підрядних словосполучень: *волелюбний* (від *любить волю*), *мореплавець* (від *плаває морем*);
- 2) сурядних словосполучень: *світло-зелений* (від *і світлий і зелений*), *хліб-сіль* (від *і хліб і сіль*).

Складні слова творяться як за допомогою сполучних голосних (*листопад, землекоп, жовто-зелений*), так і без них (*всюдихід, давноминулий*).

2. Абревіація

Абревіація полягає в складанні по-різному усічених основ (складноскорочені слова, або абревіатури):

а) з початкових звуків: *Організація Об'єднаних Націй* — *ООН*, *Національна академія наук України* — *НАНУ*, *Українське національне інформаційне агентство "Новини"* — *УНІАН*, *гідроелектростанція* — *ГЕС*, *електронно-обчислювальна машина* — *ЕОМ*, *відкрите аукціонерне товариство* — *BAT*;

б) з початкових букв: *Європейський Союз* — *ЄС* (читається: *єес*), *Національний банк України* — *НБУ* (читається: *єнбеу*), *Міністерство закордонних справ* — *МЗС*, *Служба безпеки України* — *СБУ*, *Національна спілка письменників України* — *НСПУ*, *Український народний рух* — *УНР*, *мале підприємство* — *МП*;

в) з початкових частин слів: *Донбас* (Донецький басейн), *Кабмін* (Кабінет Міністрів), *міськвиконком* (міський виконавчий комітет), *універмаг* (універсальний магазин), *завгосп* (завідувач господарства), *виконроб* (виконавець робіт);

г) з початкової частини першого слова і повного другого: *держадміністрація* (державна адміністрація), *райцентр* (районний центр), *зарплата* (заробітна плата), *медогляд* (медичний огляд), *госпрозрахунок* (господарський розрахунок);

г) комбіновано: *районний відділ народної освіти* — *райвно*, *Конгрес української інтелігенції* — *КУІн*, *Демократична партія України* — *ДемПУ*, *НаУКМА* (Національний університет "Києво-Могилянська академія").

3. Інші способи творення слів

Нові слова виникають також внаслідок переосмислення значення існуючого слова. Наприклад, раніше слово *супутник* означало "людина, що йде поруч", тепер — ще й "штучне космічне тіло, що рухається навколо якоїсь планети"; колись слово *перо* означало тільки "рогове нашірне утворення в птахів", тепер — ще й "знаряддя для писання чорнилом, тушшю". Таким чином виникли омоніми.

Слова можуть переходити з однієї частини мови в іншу й набувати іншого значення. Наприклад, прикметник *лютий*, ставши іменником, набув значення назви місяця. Подібне сталося і прикметниками *майбутнє*, *черговий*, *братова* (дружина брата), *учительська*, *пальне*.

Чимало прикметників стали власними назвами, зокрема прізвищами: *Сагайдачний*, *Коцюбинський*, *Довгий*, *Гаврилишин*, *Ковалів*; назвами населених пунктів: *Київ*, *Львів*, *Пирятин*, *Рівне*, *Лозова*, топонімами: *хребет*

Полонинський, гірський масив Тупий, озеро Соляне, річка Кінська, острів Зміїний.

Нові слова з'являються і внаслідок переносного вживання слів, як, наприклад, : *ключ (до дверей) і ключ (журавлиний), журавель (птах) і журавель (колодязний), вушко (мале вухо) і вушко (голки), коник (невеликий кінь) і коник (комаха), супутник (співтовариш у дорозі) і супутник (космічний об'єкт), хвилюватися (про море) і хвилюватися (про людину), мати й мачуха і мати-й-мачуха (рослина); зокрема й унаслідок переходу власних назв у загальні: меценат, робінзон, донжуан, дизель, йоркшир, сенбернар, бостон, мадера, сваява, геркулес, титан.*

Нові слова можуть творитися внаслідок шляхом механічного поєднання готових слів: *генерал-лейтенант, бібліотека-читальня, ракета-носіє, заєць-русак, меч-риба*; нерідко це може бути повторення тих самих, синонімічних або антонімічних слів: *тишком-нишком, давним-давно, рано-вранці, видимо-невидимо, більш-менш, коли-не-коли, всього-на-всього, раз у раз, кінець кінцем, один-єдиний, великий-превеликий, ходив-ходив.*

Іноді зливається часто повторюване сполучення слів в одне слово. Наприклад, слово *мабуть* утворилося із *має бути, нашвидкуруч* — із *на швидку руку, п'ятсот* — із *п'ять сот.*

Перевірте себе. Випишіть слова у чотири колонки: 1) утворені суфіксально; 2) утворені префіксально; 3) утворені від сурядних словосполучень; 4) утворені від підрядних словосполучень

Взаємодія, святковий, самотійний, придумав, яскраво-червоний, книгообмін, дійовий, одинак, вивчити, світло-жовтий, увібрати, добробут, кіловат-година, паросток, світлочутливий, сталєво-сріблястий, з'єднати, волелюбний, скляний.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову В.Дрозда: "Кожна людина, навіть найпростіша, ..."

Урок 15. Правопис складних, складноскорочених і скорочених слів

1. Написання незапозичених складних слів. 2. Написання складних слів, утворених повторенням. 3. Написання запозичених складних слів. 4. Написання складноскорочених і скорочених слів.

1. Написання незапозичених складних слів

Складні слова можуть писатися разом і через дефіс.

Якщо складне слово утворене **від підрядного словосполучення** (у якому одне слово залежить від іншого), то воно пишеться разом.

Наприклад, словосполучення *варить сталь* — підрядне, бо в ньому одне слово (*варить*) головне — від нього ставимо питання (що?), а друге (*сталь*) залежне — воно відповідає на поставлене питання. Тому складне слово,

утворене від такого словосполучення, пишеться разом: *сталевар*. Так само: *возить* (як?) *парою* — *паровоз*; *будує* (що?) *машини* — *машинобудівний*; *сніг* (який?) *білий* — *білосніжний*; *любить* (що?) *волю* — *волелюбний*; *думає* (як?) *вільно* — *вільнодумець*; *зелений* (як довго?) *вічно* — *вічнозелений*; *бетон* (який?) *із залізом* — *залізобетон*; *степ* (який?) *з домішками лісу* — *лісостеп*; *Крим* (який?) *північний* — *Північнокримський* (канал).

Частина **пів-** у значенні “половина” звичайно пишеться разом: *піввідра*, *піввікна*, *півлимона*, *піваришина*, *півогірка*, *півострова*, *пів'яблука*, *пів'їдальні*. Але з власними назвами пишеться через дефіс: *пів-України*, *пів-Європи*, *пів-Києва*. Окремо слово *пів* пишеться лиш у висловах, що позначають час: *о пів на десяту*

Якщо складне слово утворене **від сурядного словосполучення** (у якому всі слова рівноправні), то воно пишеться через дефіс.

Наприклад, словосполучення *і синій і жовтий* — сурядне, бо в ньому не можна поставити питання від одного слова до іншого. Тому складне слово, утворене від такого словосполучення, пишеться через дефіс: *синьо-жовтий*. Так само: *і світлий і зелений* — *світло-зелений*; *і блідий і рожевий* — *блідо-рожевий*; *і сніжний і білий* — *сніжно-білий*; *і кислий і солодкий* — *кисло-солодкий*; *і всесвітній і історичний* — *всесвітньо-історичний*; *і північний і східний* — *північно-східний*; *і батько і мати* — *батько-мати*; *і людина і день* — *людино-день*.

Проте разом пишуться *жовтогарячий*, *червоногарячий*, *глухонімиий*, *зловорожий*, *хитромудрий* (у них складові частини нерівноправні).

Перевірте себе. Запишіть складні слова у дві колонки: 1) ті, що пишуться разом; 2) ті, що пишуться через дефіс.

Судо/чинство, озерно/болотний, все/бічний, первісно/общинний, здивовано/розгублений, санаторно/курортний, в'єтнамсько/китайський, книго/збірня, перекоти/поле, атомно/молекулярний, тьмяно/сірий, всесвітньо/історичний, звуко/непроникний, м'ясо/молочний, вічно/зелений, світло/блакитний, темно/червоний, одно/особовий, блідо/рожевий, кисло/солодкий, корабле/водіння, ячмінно/житній, книжково/журнальний, смагляво/лиций, синьо/жовтий, легко/духий, зменшено/пестливий.

Ключ. З других букв має скластися вислів давньоримського історика Тацита.

2. Написання складних слів, утворених повторенням

Через дефіс пишуться складні слова, утворені **повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних слів**: *ходив-ходив* (означає “довго ходив”), *білий-білий* (означає “дуже білий”), *маленький-малесенький*, *злий-презлий*, *тишком-нишком*, *рано-вранці*, *без кінця-краю*, *з діда-прадіда*, *з давніх-давен* (але окремо: *з усіх усюд*), *не сьогодні-завтра*, *більш-менш*, *видимо-невидимо*; через два дефіси: *як-не-як*, *віч-на-віч*, *пліч-о-пліч*, *усього-на-всього*.

Проте якщо повторюється те саме слово, але в різних відмінках, то такі слова пишемо окремо: *кінець кінцем, честь честю, одним один, нога в ногу* (називний і знахідний відмінки), *раз у раз, рік у рік*.

3. Написання запозичених складних слів

Разом у складних словах пишуться іншомовні частини (що своїм значенням наближаються до префіксів) *авіа-, авто-, аеро-, гео-, гідро-, електро-, кіно-, мото-, теле-, фото-, супер-*: *автобіографія, аеровокзал, електробритва, кінопроектор, телебачення, суперобкладинка*.

Через дефіс у складних словах пишуться іншомовні частини *прем'єр-, віце-, екс-, генерал-, максі-, міні-, міді-*: *прем'єр-міністр, віце-президент, екс-чемпіон, генерал-лейтенант, міні-спідничка*.

Через дефіс пишуться також іншомовні слова *блок-схема, вакуум-апарат, унтер-офіцер, штабс-капітан, член-кореспондент, яхт-клуб, стоп-кран, пап'є-маше, дизель-мотор*.

Перевірте себе. Запишіть складні слова у дві колонки: 1) ті, що пишуться разом; 2) ті, що пишуться через дефіс. Слів, які пишуться окремо, не виписуйте.

Авто/кран, солоно/кислий, один/однісінький, все/владний, пів/огірка, тихо/нишком, одним/один, взаємо/вигідний, радіо/деталь, унтер/офіцер, жовто/гарячий, взірцево/показний, кінець/кінцем, одно/тонний, книго/видавець, фото/апарат, вакуум/апарат, світло/зелений, раз/у/раз, усього/на/всього, огне/дишний, пів/Києва, фото/альбом, яхт/клуб.

Ключ. З других букв має скластися прислів'я.

4. Написання складноскорочених і скорочених слів

Складноскорочені слова, утворені з початкових букв або звуків, пишуться великими буквами незалежно від того, якими буквами і як пишеться повна назва (крапка між ними не ставиться): *ГЕС* (гідроелектростанція), *ЕОМ* (електронно-обчислювальна машина), *НАНУ* (Національна академія наук України). Винятки: *загс, вуз*.

Складноскорочені слова, утворені іншими способами, пишуться малими буквами: *райдержадміністрація, міськвиконком*. Тільки власні назви пишуться з великої букви: *Донбас, Дніпрогес*.

Якщо слово на письмі скорочується, у кінці його ставиться крапка: *гр.* (громадянин), *напр.* (наприклад), *р.* (рік), *млн.* (мільйон), *грн.* (гривень). Проте при скорочених назвах мір крапка не ставиться: *5 кг, 10 см, 2 год 5 хв 7 сек*.

Урок 16. Частини мови. Загальна характеристика їх

1. Поділ слів на частини мови. 2. Загальна характеристика частин мови.

1. Поділ слів на частини мови

Усі слова залежно від їхнього лексичного значення, граматичних ознак, способів змінювання і ролі в реченні поділяються на десять частин мови.

Частини мови діляться на **самостійні** (повнозначні), які в реченні можуть виступати членами речення, і **службові** (неповнозначні), які виконують допоміжну роль у побудові речень.

До самостійних належить шість частин мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник. Дієприкметник і дієприслівник не є окремими частинами мови, це — форми дієслова.

До службових належить три частини мови: прийменник, сполучник і частка.

Вигук становить окрему частину мови, що не належить ні до самостійних, ні до службових.

Усі самостійні частини мови, крім прислівника, змінюються. Прислівник, службові частини мови і вигук не змінюються.

2. Загальна характеристика частин мови

Частини мови	Питання	За значенням	Змінюваність
I. Іменник	хто? що?	самостійна, називає предмети	змінювана
II. Прикметник	який? чий?	самостійна, називає ознаки	— “ —
III. Числівник	скільки? котрий?	самостійна, називає кількість або порядок при лічбі	— “ —
IV. Займенник	хто? що? який? чий? скільки? котрий?	самостійна, вказує на предмети, ознаку, кількість	— “ —
V. Дієслово	що робити? що зробити? та ін.	самостійна, називає дію або стан	— “ —
VI. Прислівник	як? де? коли? чому? навіщо?	самостійна, називає обставини	незмінювана
VII. Прийменник	—	службова	— “ —
VIII. Сполучник	—	— “ —	— “ —
IX. Частка	—	— “ —	— “ —
X. Вигук	—	особлива	— “ —

Перевірте себе. Запишіть підряд слова за частинами мови в тому порядку, як вони названі в таблиці: іменники, прикметники, числівники і т.д.

Триста, уцухати, вчасно, вікно, знахідка, тихий, бачиш, оскільки, отже, гов!, умілий, кожний, вшанування, спокійний, вйокає, над.

Ключ. З других букв має скластися перша частина вислову давньоримського поета Публілія Сіра: "... собі — ніколи".

Урок 17. Загальна характеристика іменника

1. Граматичні ознаки іменників. 2. Рід іменників. 3. Число іменників. Збірні іменники. 4. Відмінки іменників.

1. Граматичні ознаки іменників

Іменником називається **самостійна** частина мови, що **називає предмет** і відповідає на питання **хто?** або **що?**

У граматиці предметом вважається все те, про що можна запитати хто це? або що це? Отже, предмети — це *хлопець, учениця, кінь, голуб, стіл, дерево, світло, спека, відвага, цвітіння, похід, фантазія, думка.*

Іменники характеризуються певними граматичними ознаками.

За значенням усі іменники поділяються на **назви істот** і **назви неістот**.

Серед назв істот розрізняємо назви осіб і назви тварин.

До **назв осіб** належать назви людей, а також назви різних дійових осіб у художніх творах: *чоловік, дитя, дочка, токар, директор, депутат, мрійник, велосипедист, Микола, Петренко, Ягня, Мальований Стопн, Вітер.*

До **назв тварин** належать назви всіх представників тваринного світу, включаючи найпростіших: *кит, слон, корова, свиня, порося, ластівка, карась, рак, метелик, жук, черв'як, гідра, мікроб.*

Серед назв неістот розрізняємо:

1) назви **чітко окреслених** предметів і понять, тобто назви охоплюваних зором речей, деталей, частин тіла, різних мір, місяців, днів тижня, терміни, а також назви населених пунктів: *стілець, поріг, трактор, кран, ключ, дуб, рука, ніс, метр, кілограм, серпень, вівторок, квадрат, катет, Київ, Конотон;*

2) назви **нечітко окреслених** предметів і понять, тобто назви предметів, що не охоплюються зором, не мають певних меж, збірні назви, назви територій, великих споруд, речовин, явищ, почуттів, дій, станів, ознак, ігор, абстрактних понять тощо: *шлях, ліс, космос, зерно, листя, Крим, Памір, замок, завод, пісок, глина, грім, буря, радість, гнів, біг, футбол, сон, свіжість, прогрес.*

Назви бувають загальні і власні.

Загальні назви даються багатьом однаковим предметам та поняттям: *тракторист, кінь, заєць, садок, книжка, газета, гора, річка, трава, конвалія, стебло, ніжність, думка, намір.*

Власні назви даються окремим предметам, щоб відрізнити їх від інших подібних: *Степан, Петро, Венера, Марс, Дніпро, Дунай, Волинь, Донбас, Чернігів, Золотоноша, "Молодь України" (газета), "Веселка" (видавництво).*

Власні назви пишуться з великої букви.

Іменники (щоправда, не всі) мають рід, змінюються за числами й відмінками, поділяються на відміни й групи відмінювання.

Перевірте себе. Запишіть іменники у дві колонки: 1) назви чітко окреслених предметів і понять; 2) назви нечітко окреслених предметів і понять.

Вітер, льон, ніготь, інтерес, апельсин, стронцій, намір, екзамен, усюдихід, відблиск, ефір, клубок, дощ, аришин, ефект.

Ключ. З перших букв має скластися початок прислів'я: "... а з лісу виводить".

2. Рід іменників

Іменники бувають чоловічого, жіночого або середнього роду.

Рід іменника визначаємо, співвідносячи його з *він, вона, воно* або поєднуючи з *цей, ця, це*: *цей суддя (він), ця стаття (вона), це життя (воно); цей степ (він), ця путь (вона), це листя (воно), цей біль (він), цей Дніпро (він).*

Деякі іменники можуть бути **подвійного роду** (термін "іменники спільного роду" неточний) — чоловічого або жіночого: *убогий сирота і убога сирота, цей задавака і ця задавака, цей плакса і ця плакса*; чоловічого або середнього: *цей ледащо і це ледащо, цей базікало і це базікало*; жіночого або середнього: *така головище і таке головище, чорна хмарище і чорне хмарище*. Рід таких іменників визначаємо за контекстом.

Щодо роду **незмінюваних** іменників, то треба мати на увазі таке:

1) назви осіб мають рід відповідно до статі: *цей аташе, цей кабальєро, ця леді, ця мадам*;

2) назви тварин мають чоловічий рід: *цей шимпанзе, цей поні, цей гну, цей какаду, цей боа*; виняток: *ця цеце* (муха); але якщо треба вказати на самку, назві надається значення жіночого роду: *ця кенгуру, ця шимпанзе*;

3) назви неістот мають, як правило, середній рід: *це кашне, це рагу, це меню, це кіно, це журі*; але: *ця кольрабі* (капуста);

4) власні назви мають рід відповідно до роду загальної назви: *штат Міссісіпі (він), ріка Міссісіпі (вона), місто Сочі (воно), річка Сочі (вона)*;

5) незмінювані складноскорочені слова мають рід відповідно до роду іменника, який входить до аббревіатури в називному відмінку: *НБУ (Національний банк України— чоловічого роду), СБУ (Служба безпеки України— жіночого роду), ВАТ (Відкрите акціонерне товариство — середнього роду)*.

Іменники, що вживаються тільки в множині, за родами не розрізняються: *ці двері, ці ворота, ці хитроці, ці Суми, ці Карпати*.

Перевірте себе. Запишіть іменники у три колонки за родами: 1) середній; 2) жіночий; 3) чоловічий. Іменників, рід яких не визначається, не випикуйте.

Взірець, кабальєро, АТС, міледі, узбіччя, ВАТ, Ялта, плато, ножиці, меню, льодовня, джерело, скаут, собака, рагу, okazія, двері, Чилі (країна), Дніпро, ательє, листя, свіжість, сани, Міссісіпі (річка), біль, вдячність, квазімодо.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову Вольтера: “Свобода полягає в тому, щоб...”

3. Число іменників. Збірні іменники

Іменники мають два числа: однину й множину.

Іменник в однині можна співвіднести з *він, вона, воно* або поєднати з *цей, ця, це: цей корінь (він), ця сосна (вона), це коріння (воно)*.

Іменник у множині можна співвіднести з *вони* або поєднати з *ці: ці корені (вони), ці сосни (вони)*.

Частина іменників вживається, як правило, тільки в однині. Вони означають:

- 1) назви речовин: *молоко, залізо, віск, кров*;
- 2) збірні назви: *студентство, молодь, дітвора, картоплиння, морква, листя, проміння, каміння*;
- 3) назви дій, якостей, почуттів: *хода, думання, біганина, далеч, синь, хоробрість, гнів*;
- 4) власні назви: *Оксана, Степан, Сосюра, Іваненко, Вінниця, Добротвір*.

Незначна кількість іменників має тільки множину. Вони переважно означають:

- 1) назви предметів, парних за своєю будовою: *ножиці, сани, ворота, штани, челюсті, груди*;
- 2) збірні назви: *люди, діти, кури, гуси, дрова*;
- 3) назви дій, станів, почуттів тощо (переважно іменники з суфіксом **-ощ-**): *лінощі, веселощі, мудрощі, заздрощі, пахощі, жнива*;
- 4) власні географічні назви: *Карпати, Черкаси, Апенніни*.

Визначаючи число іменників, треба особливу увагу звертати на збірні іменники — вони, як правило, стоять в однині, хоч і називають сукупність багатьох предметів: *наша молодь, осіннє листя, коріння проросло*.

Перевірте себе. Запишіть іменники у дві колонки: 1) ті, що вживаються тільки в множині; 2) ті, що вживаються тільки в однині. Інших не виписуйте.

Взуття, штани, гарбузиння, сміття, віск, граблі, веселощі, гори, студентство, залізо, збори, груші, старість, Карпати, листя.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову російського письменника І.Ільфа: “Не треба боротися за чистоту, ...”

4. Відмінки іменників

Іменник, пов’язуючись у реченні з іншими словами, змінюється за відмінками.

В українській мові є сім відмінків, кожний з яких відповідає на певне питання:

- 1) називний — хто? що? (*син, яблуко; сини, яблука*);
- 2) родовий — кого? чого? (*сина, яблука; синів, яблук*);
- 3) давальний — кому? чому? (*синові, яблуку; синам, яблукам*);

4) знахідний — кого? що? (*сина, яблуко; синів, яблука*);
5) орудний — ким? чим? (*сином, яблуком; синами, яблуками*);
6) місцевий — на (в, при) кому? на чому? (*на синові, яблуку; синах, яблуках*);

7) кличний — хто? що? (*сину, яблуко; сини, яблука*).

Називний відмінок називається прямим, усі інші — непрямыми.

Називний і кличний відмінки вживаються завжди без прийменника, місцевий — завжди з прийменником, давальний відмінок, на відміну від місцевого, виступає майже завжди без прийменника (з давальним відмінком поєднуються тільки прийменники *назустріч, наперекір, навздогін, на противагу*): *І знов жага (на чому?) на світі жити, чинить добро, людей любити й віддати душі надбитий хист (чому?) країні рідній на користь (М. Старицький)*. Усі інші відмінки можуть вживатися як з прийменниками, так і без них.

Щоб під час аналізу іменників не сплутати знахідного відмінка з називним або родовим, слід ставити до іменника відразу обидва питання хто? що?, кого? чого? або кого? що?: *За сонцем (хто? що?) хмаронька пливе, (кого? що?) червоні поли розстилає і (кого? що?) сонце спатоньки зове у (кого? що?) синє море (Т.Шевченко)*.

В українській мові є іменники, які не змінюються. Це переважно слова іншомовного походження (*кашине, метро, парі, Перу, Чилі, Гейне, Дюма*), жіночі прізвища на приголосний та **-о** (*про Зою Гайдай, від Оксани Петрусенко*), а також деякі аббревіатури (*МЗС, ООН, райвно*, але: *біля загсу, у ЦУМі*). Відмінки таких іменників визначаємо за питанням, на яке вони відповідають у реченні або словосполученні.

Перевірте себе. Випишіть іменники без прийменників підряд у тому порядку, у якому відмінку вони стоять: 1) у називному; 2) у родовому; 3) у давальному і т.д.

Свічка, (на) кінець, (з) примусу, (завдяки) витривалості, справа, (з) успіхом, (при) здоров'ї, (круг) Києва, (про) князів, (в) ООН, (перед) кладкою, (за) участі, (услід) онукам, (у) далечінь, (за) вітром, (наперекір) бурям, (по) склі.

Ключ. З других букв іменників має скластися закінчення вислову американського письменника Р.Емерсона: “Слабкі люди вірять в удачу, сильні — ...”

Урок 18. Поділ іменників на відміни і групи

1. Поділ іменників на відміни. 2. Поділ на групи іменників I та II відмін. 3. Поділ на групи іменників II відміни з кінцевими *-ар, -ир, -яр*. 4. Вживання голосних у закінченнях іменників різних груп.

1. Поділ іменників на відміни

За особливостями відмінювання іменники в українській мові поділяються на чотири відміни. Проте не всі.

Незмінювані іменники (*радіо, таксі*) і ті, що вживаються тільки в множині (*двері, ворота*), до жодної відміни не належать. Не зараховуються до жодної відміни і ті іменники, що відмінюються, як прикметники (*вартовий, ланкова, Хмельницький*).

Відміну іменника визначаємо за його початковою формою (називний відмінок однини), ставлячи такі питання і в такій послідовності:

Отже, іменники чоловічого роду можуть належати до I або II відміни, жіночого — до I або III відміни, середнього — до II або IV відміни.

До **I відміни** належать іменники жіночого й чоловічого роду, які в називному відмінку однини мають закінчення **-а**: *тиша, хмара, буря, мрія, лелека, Микола, суддя, сирота*.

До **II відміни** належать:

1) іменники чоловічого роду, які в називному відмінку однини не мають закінчення **-а**: *дядько, герой, вітер, дощ, день*;

2) іменники середнього роду, які при відмінюванні не приймають жодних суфіксів: *село, жито, море, життя, узгір'я, курчатко*.

До **III відміни** належать іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини не мають закінчення **-а**: *тінь, ніч, любов, мати*.

До **IV відміни** належать іменники середнього роду, які при відмінюванні приймають суфікс **-ат-** або **-ен-**: *коліща — коліщати; ягня — ягняти; плем'я — племені, ім'я — імені*.

Перевірте себе. Випишіть іменники в чотири колонки за відмінами: 1) I відміна; 2) III відміна; 3) IV відміна; 4) II відміна. Іменників, які до жодної відміни не належать, не виписуйте.

Оповідач, свічка, опора, дерево, краєвид, кошовий, оповідь, звіря, лелека, кров, крапля, селянин, уміння, кенгуру, ося, лошатко, теля, стерня, галузь, оціпенілість, ожеред, сани, незнайко, базіка, тямовитість.

Ключ. З других букв має скластися прислів'я.

2. Поділ на групи іменників I та II відмін

Закінчення іменника в різних відмінках залежить не тільки від того, до якої відміни він належить, а ще й від його групи.

Іменники I та II відмін поділяються на три групи: тверду, м'яку і мішану. Іменники III та IV відмін на групи не поділяються.

Іменники I та II відмін (крім іменників чоловічого роду з кінцевими **-ар, -ир, -яр**) діляться на групи залежно від характеру кінцевого приголосного їхньої основи.

До **твердої групи** належать іменники I та II відмін з основою на твердий нешиплячий: *дорог-а, річк-а, гор-а, сирот-а, пагорб, явір, віз, яблук-о, пер-о.*

До **мішаної групи** належать іменники I та II відмін з основою на твердий шиплячий: *груш-а, задач-а, діж-а, пуш-а, куш, ключ, вуж, плеч-е, селищ-е.*

3. До **м'якої групи** належать іменники I та II відмін з основою на м'який (або пом'якшений) приголосний: *земл'-а, зор'-а, армій-а, сімй-а, день, молодець, соловей, промін'-а, сузір'я, затиш'-а, роздоріж'-а.*

До м'якої групи належать також іменники середнього роду на **-е** з основою на нешиплячий: *пол-е, серц-е, сонц-е, мор-е.* У непрямих відмінках основа в них закінчується на м'який приголосний; наприклад, у родовому відмінку однини: *пол'-а, серц'-а, сонц'-а, мор'-а.*

Перевірте себе. Випишіть іменники в три колонки за групами: 1) тверда; 2) мішана; 3) м'яка. Іменників, які не належать до жодної групи, не виписуйте.

Піддашися, пліт, згарище, вантаж, сюрприз, яблуко, тінь, книш, іній, тиша, ягня, кладка, пшениця, піч, рядно, рильце, втеча, стіл, вимикач, східець, льон.

Ключ. З других букв має скластися три слова, пропущені у вислові давньогрецького філософа Демокріта: "Ті, що ..., не здатні до дружби".

3. Поділ на групи іменників II відміни з кінцевими **-ар, -ир, -яр**

Іменники II відміни чоловічого роду з кінцевими **-ар, -ир** можуть належати тільки до м'якої або твердої групи, а іменники з кінцевим **-яр** — тільки до мішаної або твердої групи.

До м'якої групи належать ті іменники з кінцевими **-ар** та **-ир**, у яких у родовому відмінку однини **-ар** та **-ир** не наголошені. Усі інші, тобто ті, у яких **-ар**, **-ир** постійно наголошені, належать до твердої групи. Порівняйте:

М'яка група (наголос не падає на -ар та -ир)	Тверда група (наголос постійно падає на -ар та -ир)
кобзар — кобза ^{ря}	санітар — саніта ^{ра}
лицар — лиц ^{аря}	куховар — кухо ^{ва} ра
пустир — пусти ^{ря}	буксир — букси ^{ра}
козир — кози ^{ря}	касир — каси ^{ра}
нашатир — нашати ^{рю}	мундир — мунди ^{ра}

Крім того, як винятки:

1) до м'якої групи належать ще іменники *Ігор*, *якір*, *лобур*, *кучер* (про волосся);

2) до твердої — *комар*, *хабар*, *мо́чар*, *варвар*, *долар*, *кантар*, *панцир*, *пластир* (хоч **-ар**, **-ир** у них і не постійно наголошені).

До мішаної групи належать лише ті іменники з кінцевим **-яр**, у яких у родовому відмінку однини наголос падає на закінчення. Усі інші належать до твердої групи. Порівняйте:

Мішана група (наголос падає на закінчення)	Тверда група (наголос не падає на закінчення)
школяр — школя ^{ра}	ювіляр — ювіля ^{ра}
каменяр — каменя ^{ра}	столяр — столя ^{ра}
вапняр — вапня ^{ра}	муляр — муля ^{ра}
різьбяр — різьба ^{ра}	футляр — футля ^{ра}

Групу іменників з кінцевим **-яр** можна визначати також за їхнім значенням: назви осіб належать до мішаної групи, інші назви — до твердої. Але іменники — назви осіб — *ювіляр*, *столяр*, *муляр*, *мадяр*, а також *маляр* з наголосом на першому складі, як виняток, належать до твердої групи. Іменник *маля́р* з наголосом на другому складі належить до мішаної групи.

Перевірте себе. Випишіть іменники в три колонки за групами: 1) тверда; 2) м'яка; 3) мішана.

Ожеред, вихор, односелець, монастир, кресляр, оборонець, столяр, ковзаняр, зброяр, друкар, лижвар, пивовар, косар, стелаж, читач.

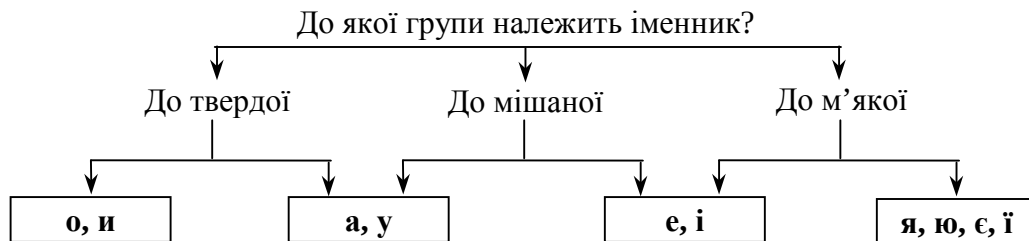
Ключ. З других букв має скластися прислів'я.

4. Вживання голосних у закінченнях іменників різних груп

Різниця між групами полягає в тому, що у вимові в закінченнях іменників **твердої групи** безпосередньо після основи виступають звуки **и** (це не стосується давального і місцевого відмінків однини, де може виступати тільки звук **і**) та **о** (*зими, роки, санітари, столяри, зимою, роком, санітаром, столяром*), а в **м'якій та мішаній** — відповідно **і** та **е** (*пісні, межі, дні, куці, кобзарі, школярі, піснею, межею, днем, дневі, куцем, кобзарем, школярем*).

У кличному відмінку **е** може виступати і в закінченнях іменників твердої групи (*командире, студенте*).

На письмі виникає різниця також між м'якою і мішаною групами (у вимові різниці між ними нема): в закінченнях іменників **м'якої групи** вживаються букви **я, ю** (*пісня, піснями, пісню, дня, дню, кобзаря*), а в закінченнях іменників **мішаної** — відповідно **а, у** (*межа, межами, межу, куца, куцу, школяра*).

Як виняток кілька іменників твердої групи в називному відмінку множини мають закінчення **-і**: *комарі, хабарі, пазурі* (але *пазури*), *снігурі, звірі, друзі*.

Перевірте себе. 1. Іменники поставте в орудному відмінку однини і запишіть їх у дві колонки: 1) з буквою **о**; 2) з буквами **е, є** в закінченні.

Щабель, столяр, вихор, алюміній, сміттяр, омар, тиша, гречка, озеро, янтар.

Ключ. З перших букв має скластися закінчення вислову давньоримського історика Саллюстія: “*Кожен — коваль ...*”

Перевірте себе. 2. Іменники поставте в називному відмінку множини і запишіть їх у дві колонки: 1) із закінченням **-и**; 2) із закінченням **-і**.

Вдача, корж, спалах, тротуар, дзвонар, маляр, ягуар, знахар, книга, ветеринар, онук, каменярь, снігур, льонарь, яничар, дядько.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову французького філософа М.Монтеня: “*Нема прагнення більш природного, ніж ...*”

Перевірте себе. 3. Іменники поставте в орудному відмінку множини і запишіть їх у дві колонки: 1) з буквою **а**; 2) з буквами **я** в закінченні.

Снігур, санітар, світлиця, одвірок, ясен, злидар, байкар, командир, зброярь, односелець, комар, пустир, тюк.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову давньоримського філософа Сенеки: “*Наймогутніший той, хто має ...*”

Урок 19. Відмінювання іменників I, III і IV відмін

1. Відмінювання іменників I відміни. 2. Відмінювання іменників III відміни. 3. Відмінювання іменників IV відміни.

1. Відмінювання іменників I відміни

Іменники I відміни відмінюються за такими зразками.

Однина

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>лелека</i>	<i>пісня, сім'я</i>	<i>площа</i>
Р.	<i>лелеки</i>	<i>пісні, сім'ї</i>	<i>площі</i>
Д.	<i>лелеці</i>	<i>пісні, сім'ї</i>	<i>площі</i>
Зн.	<i>лелеку</i>	<i>пісню, сім'ю</i>	<i>площу</i>
Ор.	<i>лелекою</i>	<i>піснею, сім'єю</i>	<i>площею</i>
М.	<i>(на) лелеці</i>	<i>(у) пісні, сім'ї</i>	<i>(на) площі</i>
Кл.	<i>лелеко</i>	<i>пісне, сім'є</i>	<i>площе</i>

Множина

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>лелеки</i>	<i>пісні, сім'ї</i>	<i>площі</i>
Р.	<i>лелек</i>	<i>пісень, сімей</i>	<i>площ</i>
Д.	<i>лелекам</i>	<i>пісням, сім'ям</i>	<i>площам</i>
Зн.	<i>лелек</i>	<i>пісні, сім'ї</i>	<i>площі</i>
Ор.	<i>лелеками</i>	<i>піснями, сім'ями</i>	<i>площами</i>
М.	<i>(на) лелеках</i>	<i>(у) піснях, сім'ях</i>	<i>(на) площах</i>
Кл.	<i>лелеки</i>	<i>пісні, сім'ї</i>	<i>площі</i>

У давальному й місцевому відмінках однини задньоротові **г, к, х, ґ** перед закінченням **-і** чергуються із **з, ц, с, дз**: *крига — кризі, на кризі; річка — річці, на річці; комаха — комасі, на комасі; мамалиґа — мамалидзі, у мамалидзі.*

Іменники м'якої групи в кличному відмінку однини мають звичайно закінчення **-е (-є)**: *княгине, земле, судде, мріє, Надіє*. Тільки пестливі назви мають закінчення **-ю**: *бабусю, Марусю, Галю*.

У родовому відмінку множини іменники I відміни мають звичайно нульове закінчення: *трава — трав, верба — верб, груша — груш, межа — меж*. Причому м'якість кінцевого приголосного основи (крім **р'**) зберігається: *яблуня — яблунь, сотня — сотень, гривня — гривень, ідальня — ідалень, вишня — вишень, криниця — криниць, земля — земель*; але: *буря — бур, зоря — зір*.

Якщо в кінці основи збігаються два приголосні, то між ними може з'явитися вставний **о** або **є**: *іскра — іскор, церква — церков, дошка — дощок*,

зморишка — зморищок, сестра — сестер, війна — воєн, сім'я — сімей, ескадрилья — ескадрилей; але не завжди: буква — букв, шахта — шахт, мавпа — мавп.

Якщо голосні **о, е** опиняються в закритому складі, то вони переважно чергуються з **і**: голова — голів, корова — корів, робота — робіт, береза — беріз; але не завжди: долоня — долонь, істота — істот, печера — печер, лелека — лелек.

Кілька іменників у цьому відмінку мають:

1) закінчення **-ів**, а саме: судді**в**, гайдамаки**в**, теслі**в**, мамі**в** (і мам), бабі**в** (і баб), губі**в** (і губ), легені**в** (і легень), ніздрі**в**; закінчення **-ів** приймають також прізвища: Журба — Журбі**в**, Чупринка — Чупринкі**в**, Майборода — Майбороді**в** (і Майбород), Сорока — Сорокі**в** (і Сорок);

2) закінчення **-ей**, а саме: мише**й**, воше**й**, свине**й**; кінцівку **-ей** мають також іменники стаття — статей, баддя — бадей, але при цьому вони втрачають подвоєння приголосних (у формах іменників сім'я — сімей, ескадрилья — ескадрилей, мантилья — мантилей, звукосполучення **-ей** не закінчення, воно належить до основи).

Іменник *вівця* в родовому відмінку множини має форму *овець*.

Перевірте себе. Іменники поставте в родовому відмінку множини і запишіть їх у дві колонки: 1) з нульовим закінченням і вставним голосним; 2) з нульовим закінченням, але без вставного голосного. Інших іменників не записуйте.

Ягода, очеретянка, царівна, миша, жертва, тесля, іскра, стулка, ніздря, інновація, скалка, дошка, вільха, айстра, вівця, гайдамака, сотня.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову німецького філософа А.Шопенгауера: "Кожна дитина — ..."

2. Відмінювання іменників III відміни

Іменники III відміни відмінюються за такими зразками.

Відмінки	Однина		Множина	
Н.	<i>тінь</i>	<i>ніч</i>	<i>тіні</i>	<i>ночі</i>
Р.	<i>тіні</i>	<i>ночі</i>	<i>тіней</i>	<i>ночей</i>
Д.	<i>тіні</i>	<i>ночі</i>	<i>тіням</i>	<i>ночам</i>
Зн.	<i>тінь</i>	<i>ніч</i>	<i>тіні</i>	<i>ночі</i>
Ор.	<i>тінню</i>	<i>ніччю</i>	<i>тінями</i>	<i>ночами</i>
М.	<i>(у) тіні</i>	<i>(у) ночі</i>	<i>тінях</i>	<i>ночах</i>
Кл.	<i>тіне</i>	<i>ноче</i>	<i>тіні</i>	<i>ночі</i>

У називному відмінку однини м'який знак в кінці іменників пишеться тільки після зубних приголосних **д, т, з, с, ц, л, н**: *сіль, пристань, розповідь, повість, мазь, вісь*. Після губних **м, в, п, б, ф**, шиплячих **ш, ч, ж, щ** та **р** м'який знак не пишеться: *кров, верф, туш, річ, подорож, кіновар*.

В орудному відмінку однини всі іменники III відміни мають закінчення **-ю**: *міццю, честю, тушию, кров'ю*.

Перед закінченням **-ю**:

1) зубні й шиплячі подовжуються, якщо вони стоять безпосередньо після голосного (тобто між двома голосними): *сіллю, маззю, пристанню, розкішишю, річчю*; але при збігові приголосних подвоєння нема: *радістю, жовчю, нехворошю*; в інших відмінках подвоєння не відбувається: *галузям, мазями, на пристанях, у подорожах*;

2) після губних та **р** ставиться апостроф: *любов'ю, Об'ю, Перм'ю, глазур'ю, верф'ю*; а також: *верф'ям, верф'ями, на верф'ях* (але: *матерям, матерями, при матерях*);

3) в орудному відмінку в основі іменника зберігається той самий голосний, що й у називному відмінку: *ніч, ночі, ніччю; якість, якості, якістю; піч, печі, піччю*.

У родовому відмінку множини всі іменники III відміни, крім іменника *мати*, мають закінчення **-ей**: *розповідей, мазей, печей, верфей*.

Іменник *мати* в непрямих відмінках вживається з суфіксом **-ір, -ер-**, у родовому й знахідному відмінках множини має закінчення **-ів**: *матері, матір, матір'ю, матерів, матерям, матерями, матерях*. Форма *матір* у називному відмінку однини вживається лише в словосполученні *Матір Божа*.

Іменники III відміни, що означають назви почуттів і станів, у множині звичайно не вживаються: *радість, веселість, гордість, заздрість, розкіш*. Слова *радощі, веселощі, гордощі, заздрощі, розкоші* вживаються тільки в множині і до жодної відміни не належать. У родовому відмінку ці іменники, на відміну від іменників III відміни, мають закінчення **-ів**: *радощів, гордощів, розкошів*.

Перевірте себе. Іменники поставте в орудному відмінку однини і запишіть їх у три колонки: 1) з подвоєнням букв; 2) без подвоєння букв і без апострофа; 3) з апострофом.

Блакить, глазур, вдячність, користь, мати, обережність, лють, здобич, урочистість, кров, жовч, широчінь, верф, старість, знать, любов, вищість, мідь.

Ключ. З других букв перших двох колонок мають скластися два слова, пропущені у вислові американського письменника Р.Емерсона: “Скільки в ..., стільки в ній і життя”.

3. Відмінювання іменників IV відміни

Іменники IV відміни відмінюються за такими зразками.

Відмінки	Однина		Множина	
Н.	<i>маля</i>	<i>лоша</i>	<i>малята</i>	<i>лошата</i>
Р.	<i>маляти</i>	<i>лошати</i>	<i>малят</i>	<i>лошат</i>
Д.	<i>маляті</i>	<i>лошаті</i>	<i>малятам</i>	<i>лошатам</i>
Зн.	<i>маля</i>	<i>лоша</i>	<i>малят</i>	<i>лошат</i>
Ор.	<i>малям</i>	<i>лошам</i>	<i>малями</i>	<i>лошатами</i>
М.	<i>(на) маляті</i>	<i>(на) лошаті</i>	<i>(на) малята х</i>	<i>(на) лошатах</i>

Кл.	<i>маля</i>	<i>лоша</i>	<i>малята</i>	<i>лошата</i>
-----	-------------	-------------	---------------	---------------

Трохи інакше відмінюються іменники IV відміни *ім'я*, *плем'я*, *сім'я* (останній вживається тільки в однині).

Відмінки	Однина		Множина
Н.	<i>ім'я</i>	<i>сім'я</i>	<i>імена</i>
Р.	<i>імені, ім'я</i>	<i>сімені, сім'я</i>	<i>імен</i>
Д.	<i>імені</i>	<i>сімені</i>	<i>іменам</i>
Зн.	<i>ім'я</i>	<i>сім'я</i>	<i>імена</i>
Ор.	<i>іменем, ім'ям</i>	<i>сім'ям</i>	<i>іменами</i>
М.	<i>(в) імені</i>	<i>(в) сімені</i>	<i>(в) іменах</i>
Кл.	<i>ім'я</i>	<i>сім'я</i>	<i>імена</i>

Іменники *тім'я*, *вим'я*, що колись відмінювалися за цим зразком, тепер відмінюються, як іменники II відміни середнього роду (зразок *знання*).

Перевірте себе. Провідмінійте самостійно в однині і множині іменники *маля*, *лоша*, *ім'я*, а потім звертєся з поданими вище зразками відмінювання цих іменників. Помилки, якщо вони трапляться, з'ясуйте й виправте.

Урок 20. Відмінювання іменників II відміни

1. Відмінювання іменників II відміни чоловічого роду в однині. 2. Відмінювання іменників II відміни чоловічого роду в множині. 3. Відмінювання іменників II відміни середнього роду.

1. Відмінювання іменників II відміни чоловічого роду в однині

Іменники II відміни чоловічого роду в однині відмінюються за такими зразками.

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>степ</i>	<i>вівчар, гай</i>	<i>кущ</i>
Р.	<i>степу</i>	<i>вівчаря, гаю</i>	<i>куща</i>
Д.	<i>степові (-у)</i>	<i>вівчареві, гаєві (-ю)</i>	<i>кущеві (-у)</i>
Зн.	<i>степ</i>	<i>вівчаря, гай</i>	<i>кущ</i>
Ор.	<i>степом</i>	<i>вівчарем, гаєм</i>	<i>кущем</i>
М.	<i>(у) степу</i>	<i>(на) вівчареві, (у) гаї (-ю)</i>	<i>(у) кущі</i>
Кл.	<i>степе</i>	<i>вівчарю, гаю</i>	<i>куще</i>

У родовому відмінку однини іменники II відміни чоловічого роду можуть мати закінчення **-а (-я)** або **-у (-ю)**: *дуба, лісу*.

Закінчення **-а** мають:

1) усі назви істот (осіб і тварин): *робітника, школяра, токаря, моржа, кита, горобця, окуня, комара, мікроба, Мороза*;

2) іменники, що означають назви чітко окреслених предметів і понять: *стола, мотора, ясена, носа, гектара, січня, квадрата, радіуса, кілограма, каменя* (шматок породи), *листопада* (місяць);

3) назви населених пунктів: *Херсона, Борисполя, Ковеля, Лудина, Парижа, Алжира* (місто);

4) іменники, що означають назви річок, якщо наголос падає на закінчення: *Дніпра́, Дністра́, Діниця́, Ужа́*; але: *Бу́гу, До́ну, Сно́ву, Се́йму*.

Назви нечітко окреслених предметів і понять мають закінчення **-у**: *шляху, саду, цукру, ячменю, вогню, грому, дощу, настрою, жалю, бігу, сну, прогресу, Криму, Алжиру* (країна), *каменю* (матеріал), *листопаду* (опадання листя).

Деякі іменники мають паралельні закінчення **-а** та **-у**: *двора* і *двору, моста* і *мосту, стола* і *столу*. Іноді закінчення **-а** буває і в іменниках, що означають назви нечітко окреслених предметів і понять: *хліба, вівса, гопака, тягаря, гріха*.

У давальному відмінку однини іменники II відміни чоловічого роду можуть мати закінчення **-ові (-еві)** або **-у (-ю)**.

Іменники тут (крім тих, основа яких кінчається на **-ів, -ов, -ев**) мають переважно закінчення **-ові, (-еві)**: *батькові, школяреві, синові, коневі, заводові, кленові, народові*. Закінчення **-у** вживається рідше, бо воно може призвести до сплутування давального відмінка з родовим (*допомога заводу, слава народу*) або з кличним відмінком (*батьку, сину, лікарю*).

В іменниках на **-ів, -ов, -ев** вживається лише закінчення **-у** (щоб уникнути нагромадження в слові однакових звуків **овов**): *острову, Глібову, Зерову, Щоголеву, Львову, Києву*.

Закінчення **-у** вживаємо ще й тоді, коли підряд іде кілька іменників у давальному відмінку (щоб уникнути повторення однотипних закінчень): *Михайлові Васильовичу Кублієві, громадянинові Мірошниченку, артисту Іванові Ковалю*.

В орудному відмінку однини іменники II відміни чоловічого роду звичайно мають закінчення **-ом, -ем**: *берегом, муляром, столяром, кравцем, ткачем*.

Прізвища прикметникового походження на **-ів, -ов, -ев** та **-ин, -ін**, як виняток, мають закінчення **-им**: *Глібовим, Щоголевим, Ковалевим, Гаврилишиним*. Проте подібні назви населених пунктів і прізвища неприкметникового походження мають закінчення **-ом**: *Києвом, Львовом, Литвином, Волошином, Сербином, Дарвіном*.

У місцевому відмінку однини іменники II відміни чоловічого роду можуть мати закінчення **-ові (-еві), -і** або **-у**.

Закінчення **-ові (-еві)** характерне для назв істот (допускаються також закінчення **-і** та **-у**): *при інженерові і при інженеру; при слюсареві і при слюсарю; на горобцеві і на горобцю; на коневі, на коні і на коню*.

Закінчення **-і** характерне для назв неістот (причому **г, к, х** перед ним чергуються із **з, ц, с**): *на столі, на обрії, на камені, в космосі, на порозі, на уроці, у русі.*

Закінчення **-у** переважно вживаємо:

1) в іменниках, суфікс яких кінчається на **к** (щоб уникнути чергування **к — ц**): *у ставку, на возику, у літаку. на супутнику;*

2) в іменниках, вжитих з прийменником *по*: *по світу (і по світі), по Дніпру (і по Дніпрі), але: по обіді, по дворі, по лісі;*

3) в іменниках, у яких наголос падає на закінчення: *у гаю (і у гаї), у краю (і в краї), на льоду, у степу, у соку, на шляху.*

У кличному відмінку однини в іменників II відміни чоловічого роду мають закінчення **-е** або **-у**, причому:

1) у твердій групі переважає закінчення **-е**: *пане, друже, міністре, голубе, юначе, Петре;* але: *батьку, сину;*

2) у м'якій та мішаній групах виступає, як правило, закінчення **-у**: *добродію, лікарю, товаришу, Василю, Степановичу;* але: *хлопче, каменяре.*

Перевірте себе. 1. Іменники поставте в родовому відмінку однини й запишіть у дві колонки: 1) із закінченням **-а (-я)**; 2) із закінченням **-у (-ю)**.

1. *Дніпро, гектар, облік, метал, змій, узор, Париж, квас, вокзал, удав, тигр, згин, смичок, гнів, тютюн, пуп'янок.* 2. *Здогад, опікун, берет, космос, успіх, кристал, Тернопіль, світ, квадрат, мікроб, орел, вітер, удар, віск, якір, дуб, смак.*

Ключ. З других букв має скластися: 1) прислів'я; 2) закінчення вислову А.Ейнштейна: *"Істина — це те, що витримує ..."*

Перевірте себе. 2. Іменники поставте в орудному відмінку однини й запишіть у дві колонки: 1) із закінченням **-ом**; 2) із закінченням **-ем (-єм)**. Іменників із закінченням **-им** не виписуйте.

Яр, книш, перукар, Волошин, спокій, узвар, ковзаняр, муляр, дзвонар, читач, Степанишин, омар, учитель, Зеров, Сиваш, зубр, ошуканець.

Ключ. З других букв має скластися закінчення прислів'я: *"В когось..."*

2. Відмінювання іменників II відміни чоловічого роду в множині

Іменники II відміни чоловічого роду в множині відмінюються за такими зразками.

Множина			
Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>степи</i>	<i>вівчарі, гаї</i>	<i>кущі</i>
Р.	<i>стенів</i>	<i>вівчарів, гаїв</i>	<i>кущів</i>
Д.	<i>степам</i>	<i>вівчарям, гаям</i>	<i>кущам</i>
Зн.	<i>степи</i>	<i>вівчарів, гаї</i>	<i>кущі</i>
Ор.	<i>степами</i>	<i>вівчарями, гаями</i>	<i>кущами</i>
М.	<i>(у) степах</i>	<i>(на) вівчарях, (у) гаях</i>	<i>кущах</i>

Кл.	<i>степи</i>	<i>вівчарі, гаї</i>	<i>кущі</i>
-----	--------------	---------------------	-------------

У називному відмінку множини іменники II відміни чоловічого роду твердої групи мають закінчення **-и**, м'якої та мішаної — **-і**: *льотчики, муляри, професори, хлопці, токарі, солов'ї, сторожі, школярі*.

Як виняток, іменники твердої групи *комар, хабар, мочар, пазур, снігур, звір, друг* мають тут закінчення **-і**: *комарі, хабарі, мочарі, пазурі* (і *пазури*), *снігурі, звірі, друзі*.

У кількох іменниках можливі також паралельні закінчення **-ове** (*панове, братове*), **-а** (*вуса, рукава, хліба, вівса*).

Іменники типу *селянин, болгарин* у множині втрачають суфікс **-ин**: *селянин* — *селяни*, *громадянин* — *громадяни*, *киянин* — *кияни*, *болгарин* — *болгари*, *татарин* — *татари*. Винятки: *русини, грузини, осетини, лезгини, мордвини*.

У родовому відмінку множини іменники II відміни чоловічого роду звичайно мають закінчення **-ів**: *синів, читачів, хлопців, грузинів, солдатів, партизанів, грамів, омів*. Винятки: *циган* (з наголосом на другому складі), *чобіт* і *чоловік* (у значенні “осіб”; коли ж ідеться тільки про людей чоловічої статі: *чоловіків*); *гостей, коней*.

Іменники чоловічого роду, що втрачають суфікс **-ин**, мають нульове закінчення: *громадян, слов'ян, киян, болгар, татар*; але: *хазяїв* (і *хазяїнів*).

Перевірте себе. Іменники поставте в називному відмінку множини й запишіть у дві колонки: 1) із закінченням **-и**; 2) із закінченням **-і**.

Зморшка, комісар, псар, звук, плац, корж, пиріг, ювіляр, звір, зшиток, директор, котляр.

Ключ. З других букв має скластися початок прислів'я: “... будь йому паном”.

3. Відмінювання іменників II відміни середнього роду

Іменники II відміни середнього роду відмінюються за такими зразками.

Однина

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>село</i>	<i>поле, знання</i>	<i>селище</i>
Р.	<i>села</i>	<i>поля, знання</i>	<i>селища</i>
Д.	<i>селу</i>	<i>полю, знання</i>	<i>селищу</i>
Зн.	<i>село</i>	<i>поле, знання</i>	<i>селище</i>
Ор.	<i>селом</i>	<i>полем, знанням</i>	<i>селищем</i>
М.	<i>(у) селі</i>	<i>(на) полі, (у) знанні</i>	<i>(у) селищі</i>
Кл.	<i>село</i>	<i>поле, знання</i>	<i>селище</i>

Множина

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
----------	--------------	-------------	--------------

Н.	<i>села</i>	<i>поля, знання</i>	<i>селища</i>
Р.	<i>сіл</i>	<i>полів, знань</i>	<i>селищ</i>
Д.	<i>села́м</i>	<i>поля́м, знання́м</i>	<i>селища́м</i>
Зн.	<i>села</i>	<i>поля, знання</i>	<i>селища</i>
Ор.	<i>села́ми</i>	<i>поля́ми, знання́ми</i>	<i>селища́ми</i>
М.	<i>(у) селах</i>	<i>(на) полях, (у) знаннях</i>	<i>(у) селищах</i>
Кл.	<i>села</i>	<i>поля, знання</i>	<i>селища</i>

У місцевому відмінку однини іменники II відміни середнього роду звичайно мають закінчення **-і** (причому **г, к, х** перед ним чергуються із **з, ц, с**): *у вікні, полі, житті, училищі, сузір'ї, вусі, оці, молоці*.

Але більшість іменників на **-к(о)** мають закінчення **-у**: *у війську, ліжку, пальтечку, пір'ячку*. Закінчення **-у** з'являється й тоді, коли іменник вжито з прийменником *по*: *по селу* (і *по селі*), *місту, полю*.

Назви малих істот можуть мати закінчення **-ові**: *при маляткові, лошаткові, теляткові*.

У називному відмінку множини іменники мають закінчення **-а**: *вікна, вуха, яблука, коліна, очка, дена* (від *дно*), *моря, верхів'я, відкриття*. Лише в двох іменниках виступає закінчення **-і**: *очі, плечі*.

У родовому відмінку множини іменники звичайно мають нульове закінчення (при цьому між двома кінцевими приголосними може з'являтися вставний **о** або **е**): *яблук, слів, вух, вікон, очок, озер, ден* (від *дно*), *пальт, місць*. У кінці слова подвоєння нема, м'який знак ставиться лише після зубних **д, т, з, с, ц, л, н**, після шиплячих м'який знак не ставиться: *знання — знань, століття — століть, знаряддя — знарядь, обличчя — облич, роздоріжжя — роздоріж, піддашшя — піддаш*.

Невелика кількість іменників II відміни середнього роду має закінчення **-ів** (перед ним подвоєння букв зберігається): *полів* (рідко *піль*), *морів, іклів, відкриттів, почуттів, життів, сприйнятів, подвір'їв, верхів'їв, міжгір'їв, узгір'їв, сузір'їв, прислів'їв, повір'їв, вим'їв, тім'їв*.

Два іменники мають закінчення **-ей**: *очей* (і *віч*), *плечей* (і *пліч*).

В орудному відмінку множини іменники звичайно мають закінчення **-ами**. Але два іменники мають закінчення **-има**: *очима, плечима*. Два іменники мають паралельні закінчення: *крилами і крильми, колінами і коліньми*.

Іменники *тім'я* і *вим'я*, що відмінюються, як *знання*, в родовому, давальному й місцевому відмінках однини можуть приймати суфікс **-ені**: *тімені, вимені*.

Перевірте себе. Іменники, що в дужках, поставте в родовому відмінку множини й утворені словосполучення запишіть у дві колонки: 1) ті, у яких іменники мають закінчення **-ів (-їв)**; 2) ті, у яких іменники мають нульове закінчення.

Хтось із (хлопець), щеплення (дерево), троє (життя), обриси (верхів'я), взвод (солдат), автори (відкриття), одяг (болгарин), ящик (яблуко), сорок

(відро), маса (прислів'я), любов до (знання), сто (грам), кілька (подвір'я), артіль (заробітчанин), аналіз (почуття), зміщення (сузір'я), багато (слово), акваторії (море), вісім (день), кілька пар (чобіт), аніхто з (хуторянин).

Ключ. З перших букв словосполучень має скластися назва вірша Лесі Українки.

Урок 21. Множинні іменники. Імена по батькові та прізвища. Написання *не* з іменниками

1. Відмінювання іменників, що вживаються тільки в множині. 2. Творення чоловічих імен по батькові. 3. Творення жіночих імен по батькові. 4. Відмінювання імен по батькові та прізвищ. 5. Написання *не* з іменниками

1. Відмінювання іменників, що вживаються тільки в множині

Іменники, що вживаються тільки в множині, мають закінчення, типові для всіх відмін і груп інших іменників. За характером закінчень їх можна поділити приблизно на чотири типи: перший тип якоюсь мірою співвідноситься з іменниками I відміни; другий — з іменниками II відміни чоловічого роду; третій — з іменниками II відміни середнього роду, четвертий — з іменниками III відміни.

Відмінки	1-й тип	2-й тип	3-й тип	4-й тип
Н.	<i>ножиці</i>	<i>сходи</i>	<i>ясла</i>	<i>сани</i>
Р.	<i>ножиць</i>	<i>сходів</i>	<i>ясел</i>	<i>саней</i>
Д.	<i>ножицям</i>	<i>сходам</i>	<i>яслам</i>	<i>саням</i>
Зн.	<i>ножиці</i>	<i>сходи</i>	<i>ясла</i>	<i>сани</i>
Ор.	<i>ножицями</i>	<i>сходами</i>	<i>яслами</i>	<i>саньми</i>
М.	(у) <i>ножицях</i>	<i>сходах</i>	<i>яслах</i>	<i>санях</i>
Кл.	<i>ножиці</i>	<i>сходи</i>	<i>ясла</i>	<i>сани</i>

У називному відмінку ці іменники мають такі закінчення:

1) закінчення **-и**: діти, люди, кури, гуси, сани, сіни, сходи, ночви, штани, окуляри, обійми, канікули, Суми, Черкаси, Карпати;

2) закінчення **-і**: ласоці, radoці, гроші, дріжджі (й усі інші з основою на шиплячий), ножиці, двері, граблі, коноплі, гуслі, помії, Чернівці, Жигулі, Гімалаї;

3) закінчення **-а**: вила, ворота, дрова, ясла, ясна, лежата, вінця.

У родовому відмінку множинні іменники мають такі закінчення:

1) закінчення **-ів**: ласоців, дріжджів, сходів, обіймів, окулярів, Жигулів, Чернівців;

2) закінчення **-ей**: дітей, людей, курей, гусей, дверей, саней, сіней, грошей;

3) нульове закінчення: канікул, вил, воріт, дров, лежат, Сум, Черкас, Карпат, грабель (і граблів), конопель, ночов, ясел, ясен, жорен.

В орудному відмінку множинні іменники мають звичайно закінчення -**ами**: *сходами, канікулами, вилами, граблями, коноплями, Черкасами*.

Але іменники, у яких у родовому відмінку виступає закінчення **-ей**, в орудному приймають закінчення **-ми**: *дітьми, людьми, гусьми, сіньми, саньми, курми, дверми, грішми*. Два останні мають ще й паралельні закінчення: *дверима, грошима*.

Іменники *ворота і штани* мають паралельні закінчення — у давальному відмінку: *воротам і воротям, штанам і штаням*; в орудному: *ворітьми і воротами, штаньми, штанами і штаньями*; в місцевому: *(на) воротах і воротах, штанах і штанях*.

Перевірте себе. Провідайте самостійно іменники *ножиці, сходи, ясла, сани*, а потім звіртеся з поданими вище зразками відмінювання цих іменників. Помилки, якщо вони трапляються, з'ясуйте й виправте.

2. Творення чоловічих імен по батькові

Чоловічі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса **-ович** (без будь-яких змін): *Михайло — Михайлович, Василь — Васильович, Юрій — Юрійович, Зіновій — Зіновійович, Ігор — Ігорович, Анатоль — Анатольович, Анатолій — Анатолійович*.

Кілька чоловічих імен по батькові творяться за допомогою суфікса **-ич**: *Лука — Лукич (і Лукович), Сава — Савич (і Савович), Кузьма — Кузьмич (і Кузьмович), Хома — Хомич (і Хомович), Яків — Якович, Ілля — Ілліч*.

Як виняток, в імені *Григорій* при творенні імені по батькові відпадає **ій** — *Григорович*, а до основи імені *Микола* додається **ай** — *Миколайович*.

Перевірте себе. Самостійно утворіть чоловічі імена по батькові від імен *Юрій, Зіновій, Анатолій, Анатоль, Григорій, Микола, Яків*, а потім звіртеся з поданими вище прикладами. Помилки, якщо вони трапляються, з'ясуйте й виправте.

3. Творення жіночих імен по батькові

Жіночі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса **-івн(а)**: *Михайло — Михайлівна, Василь — Василівна, Юрій — Юріївна (Юрій + івна), Зіновій — Зіновіївна (Зіновій + івна), Анатоль — Анатолівна, Анатолій — Анатоліївна*.

З відхиленням від цього правила творяться лише такі імена по батькові: *Яків — Яківна* (випадає одне **ів**), *Григорій — Григорівна, Микола — Миколаївна*.

4. Відмінювання імен по батькові та прізвищ

Чоловічі імена по батькові відмінюються як іменники II відміни мішаної групи, жіночі — як іменники I відміни твердої групи.

Відмінки	Чоловічі імена	Жіночі імена
Н.	<i>Василь Петрович</i>	<i>Ганна Петрівна</i>
Р.	<i>Василя Петровича</i>	<i>Ганни Петрівни</i>
Д.	<i>Василеві Петровичу (-еві)</i>	<i>Ганні Петрівні</i>
Зн.	<i>Василя Петровича</i>	<i>Ганну Петрівну</i>
Ор.	<i>Василем Петровичем</i>	<i>Ганною Петрівною</i>
М.	<i>(при) Василеві Петровичу (-еві)</i>	<i>(при) Ганні Петрівні</i>
Кл.	<i>Василю Петровичу</i>	<i>Ганно Петрівно</i>

Жіночі прізвища на приголосний та на **-о** не відмінюються: *Марія Бондар, до Марії Бондар, з Марією Бондар; Любов Петренко, до Любові Петренко, з Любов'ю Петренко*. Відмінюються лише жіночі прізвища на **-а (-я)**: *Ольга Гуца, Ольги Гуці, з Ольгою Гуцею* і т.д.

Чоловічі прізвища (і ті, що на **-о**) відмінюються як іменники І та II відмін твердої, м'якої чи мішаної груп.

Н.	<i>Гуца</i>	<i>Петренко</i>	<i>Бондар</i>	<i>Кайдаш</i>
Р.	<i>Гуці</i>	<i>Петренка</i>	<i>Бондаря</i>	<i>Кайдаша</i>
Д.	<i>Гуці</i>	<i>Петренку, -ові</i>	<i>Бондарю, -еві</i>	<i>Кайдашу, -еві</i>
Зн.	<i>Гуцу</i>	<i>Петренка</i>	<i>Бондаря</i>	<i>Кайдаша</i>
Ор.	<i>Гуцею</i>	<i>Петренком</i>	<i>Бондарем</i>	<i>Кайдашем</i>
М.	<i>Гуці</i>	<i>Петренку, -ові</i>	<i>Бондарю, -еві</i>	<i>Кайдашу, -еві</i>
Кл.	<i>Гуце</i>	<i>Петренку</i>	<i>Бондарю</i>	<i>Кайдаше</i>

Перевірте себе. Провідмінійте самостійно імена по батькові *Петрович, Петрівна* та чоловічі прізвища *Гуца, Петренко, Бондар*, а потім звіртеся з поданими вище зразками відмінювання цих іменників. Помилки, якщо вони трапляться, з'ясуєте й виправте.

5. Написання *не* з іменниками

Тільки разом *не* пишеться тоді, коли іменник без *не* не вживається: **негода, невдаха, нестача, неробство, нездара, неук**.

В інших випадках при написанні *не* з іменниками треба враховувати зміст висловлювання:

1) якщо в даному контексті слово з *не* можна замінити іншим словом чи словосполученням, то *не* пишемо разом: *трапилося **нещастя** (лихо), серйозні **незгоди** (розбіжності), відчувається **невміння** (брак уміння);*

2) якщо заперечується, відкидається щось (між *не* та іменником тоді можна вставити якесь слово), то *не* пишемо окремо: ***не щастя*** *забезпечує успіх (не сліпе щастя, а наполеглива праця); **не згода** панує між ними (не сердечна згода, а кругова порука, розбрат); **не вміння** тут потрібне (не досконале вміння, а бажання, охота, час, матеріал).*

Урок 22. Прикметник, його розряди

1. Граматичні ознаки прикметників. 2. Розряди прикметників за значенням. 3. Ступені порівняння якісних прикметників. 4. Творення ступенів порівняння якісних прикметників.

1. Граматичні ознаки прикметників

Прикметником називається самостійна частина мови, що називає **ознаку предмета** і відповідає на питання **який?** або **чий?**

У мові прикметники вживаються з іменниками і узгоджуються з ними в роді, числі й відмінку: *широкий степ, широка дорога, широке поле, у широкому степу, на широкій дорозі, широкі поля*.

В однині прикметники можуть набувати форму чоловічого, жіночого або середнього роду. У множині рід у них не розрізняється. Прикметники мають шість відмінків: кличного, на відміну від іменників, у них немає.

За наявністю закінчень прикметники поділяються на повні і короткі. Прикметники, у яких є закінчення, називаються **повними**: *добрий, вільна, славне*. Прикметники, у яких нема закінчення, називаються **короткими** (вони можливі лише у формі називного-знахідного відмінка чоловічого роду): *зелен, ясен, повен, славен, варт, згоден, певен, повинен, рад, братів, сестрин*.

У реченні прикметники виступають у ролі означення або рідше — в ролі іменної частини складеного присудка.

2. Розряди прикметників за значенням

За значенням прикметники бувають:

1) **якісні** — називають ознаки предмета, які можуть проявлятися більшою або меншою мірою, і відповідають на питання який?: *веселий, веселіший, найвеселіший, дуже веселий; здоровий, дуже здоровий; легкий, важчий, теплий, гарячий, вузький, солодкий, зелений, червоний*;

2) **відносні** — називають ознаки предмета за його відношенням до інших предметів, до дій чи обставин і відповідають на питання який? Порівняйте: *повітря в горах — гірське повітря, степ без краю — безкрайїй степ, малюнок аквареллю — акварельний малюнок, посуд з глини — глиняний посуд, птах, що перелітає — перелітний птах, борець, зварений учора — учораїшний борець*;

3) **присвійні** — вказують на належність предмета людині, рідше тварині і відповідають на питання чий?: *Шевченкові твори, Франкова проза, Лесина думка, студентів квиток, орлині крила, ведмежий барліг*.

Іноді ті самі прикметники залежно від контексту можуть виступати в різних значеннях: *заячий хвіст* (чий?) — присвійний; *заяча шапка* (з якого матеріалу? з чого?) — відносний; *заяча душа* (яка?) — якісний; *бронзова ваза* (з чого?) — відносний; *бронзовий загар* (який?) — якісний.

Перевірте себе. 1. Прикметники запишіть у дві колонки: 1) якісні; 2) відносні. Присвійних прикметників не виписуйте.

Огрядний, гордий, внутрішній, перелітний, кволий, однобічний, буриштиновий, свекрушин, дотепний, грубий, мулярів, змінний, щирий, мамин, камінний, тюлевий, старанний, тихий, учораашній, київський.

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися початок вислову іспанського письменника М.Сервантеса: "... — *все одно що стріляти не цілячись*".

Перевірте себе. 2. Випишіть підряд у колонку словосполучення в такій послідовності: 1) з якісними прикметниками; 2) з відносними; 3) з присвійними.

Лисячий усміх, золотий браслет, золоте правило, риб'ячий жир, лисяче манто, гусячий пух, горобина ніч, лисячі нори.

Ключ. З останніх букв має скластися закінчення вислову французького просвітителя Ш.Монтеск'є: "*Треба багато вчитися, щоб знати...*"

3. Ступені порівняння якісних прикметників

Якісні прикметники при зіставленні предметів можуть указувати на неоднакову міру тої самої ознаки: *світлий, світліший, найсвітліший; розвинений, більш розвинений, найбільш розвинений*. Через те вони, крім звичайної форми, мають, ще два ступені порівняння: вищий і найвищий.

Вищий ступінь прикметника означає, що в одному предметі є більше певної якості, ніж в іншому: 1. *Дніпро довший від Бугу*. 2. *Свинець важчий за олово*. 3. *Чавун легший, ніж сталь*.

Прикметники вищого ступеня в українській мові вживаються зі словами *за, від, ніж, як, проти*: 1. *Хрін від редьки не солодший* (а не "Хрін редьки не солодший"). 2. *Солом'яна згода краща за золоту зраду* (Нар. творчість). 3. *Немає мудріших, ніж народ, учителів* (М. Рильський).

Найвищий ступінь прикметника означає, що в одному предметі є найбільше певної якості: 1. *Гора Джомолунгма найвища з-поміж усіх гір земної кулі*. 2. *Найглибшою в світі є Маріанська западина*. 3. *Найбільше добро в кожного народу — це його мова* (Панас Мирний).

Окремі якісні прикметники не мають ступенів порівняння, оскільки вони самі вказують уже на якусь міру якості: *препоганий* (дуже поганий), *страшнючий* (надзвичайно страшний), *здоровенний* (дуже великий), *теплуватий* (трохи теплий), *тонесенький* (дуже тонкий).

Не утворюються ступені порівняння і від таких якісних прикметників, як *босий, сліпий, гнідий, чалий, фіолетовий, світло-зелений, кисло-солодкий* тощо, оскільки вони вказують на якість, яка не може проявлятися більшою або меншою мірою.

4. Творення ступенів порівняння якісних прикметників.

Є дві форми ступенів порівняння прикметників: проста й складена.

Проста форма вищого ступеня порівняння прикметників твориться за допомогою суфіксів **-іш-** або **-ш-**.

При творенні вищого ступеня за допомогою суфікса **-іш-** основа прикметника залишається без зміни: *стрункий* — *стрункішій*, *слизький* — *слизькішій*, *тугий* — *тугішій*.

При творенні вищого ступеня за допомогою суфікса **-ш-** основа прикметника може зазнавати певних змін, а саме:

1) суфікси **-к-, -ок-, -ек-** випадають: *солодкий* — *солодший*, *глибокий* — *глибший*, *широкий* — *ширший*, *далекий* — *дальший*;

2) кінцеві приголосні основи **г, з, ж** разом із суфіксом **-ш-** змінюються на **-жч-** (**г, з, ж + ш = жч**) — таких прикметників є сім: *тяжкий* — *тяжчий*, *важкий* — *важчий*, *близький* — *ближчий*, *низький* — *нижчий*, *вузький* — *вужчий*, *дужий* — *дужчий*, *дорогий* — *дорожчий*; винятки: *легкий* — *легший*, *довгий* — *довший*;

3) кінцевий приголосний основи **с** разом із суфіксом **-ш-** змінюється на **-щ-** (**с + ш = щч**) — таких прикметників є три: *високий* — *вищий*, *товстий* — *товщий* (і *товстіший*), *красивий* — *кращий*.

В інших випадках основа прикметника (принаймні на письмі) залишається без зміни: *багатий* — *багатший*, *молодий* — *молодший*.

Вищий ступінь кількох прикметників утворюється від інших основ, а саме: *добрий*, *хороший* — *ліпший*, *кращий*; *гарний* — *кращий*; *поганий* — *гірший*; *великий* — *більший*; *малий* — *менший*.

Проста форма найвищого ступеня порівняння прикметників утворюється від простої форми вищого ступеня додаванням префіксів **най-, щонай-, якнай-**: *стрункіший* — *найстрункіший*, *швидший* — *найшвидший*, *нижчий* — *найнижчий*, *кращий* — *щонайкращий*, *гірший* — *якнайгірший*.

Складена форма вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників в українській мові вживається рідко — переважно в науковому й офіційному стилях. Вона утворюється за допомогою слів *більш, менш, найбільш, найменш*, які ставляться перед звичайною формою прикметника: *розвинений* — *більш розвинений* (але не “більш розвиненіший”), *найбільш розвинений*; *світлочутливий* — *менш світлочутливий*, *найменш світлочутливий*.

Як найвищий ступінь порівняння вважають також поєднання форми вищого ступеня порівняння прикметника із займенником *весь* у формі родового відмінка з прийменником *від усіх, за всіх*, наприклад: *більший від усіх, молодший від усіх, біліший за всіх*.

Перевірте себе. Випишіть прикметники в дві колонки: 1) у формі вищого ступеня порівняння; 2) у звичайній формі.

Швидший, всесильний, квітучий, ближчий, важчий, товстіший, збагненний, ясніший, добрячий, значніший, дужчий, здоровенний, худючий.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову англійського філософа Ф.Бекона: “Людина, пануючи над іншими, втрачає ...”

Урок 23. Правопис прикметників

1. Поділ прикметників на групи відмінювання. 2. Відмінювання прикметників. 3. Написання *не* з прикметниками.

1. Поділ прикметників на групи відмінювання

Прикметники поділяються на дві групи відмінювання: тверду і м'яку.

До твердої групи належать прикметники, основа яких у називному відмінку однини будь-якого роду закінчується на твердий приголосний: *біл-ий, біл-а, біл-е; гаряч-ий, гаряч-а, гаряч-е; народн-ий, народн-а, народн-е; батьків, батьков-а, батьков-е*.

До м'якої групи належать прикметники, основа яких у називному відмінку однини будь-якого роду закінчується на м'який приголосний **н'** або **й**. Це, зокрема, прикметники:

1) на **-дній, -тній**: *задній, передній, середній, спідній, сусідній, літній, майбутній, могутній, присутній, самотній* (але: *самітний*), *хатній* та ін.;

2) на **-жній, -шній**: *ближній, мужній, нижній, порожній, справжній, внутрішній, вчорашній, колишній, ранішній, торішній, тутешній* та ін.;

3) інші: *безкрайній, верхній, вечірній, давній, древній, крайній, осінній, останній, пізній, ранній, синій, сторонній, безкрай, довговий, довгоший*.

Особливу групу відмінювання становлять прикметники на **-лиций**: *блідолиций, довголиций, круглолиций*.

2. Відмінювання прикметників

Прикметники змінюються за відмінками, родами (в однині) і числами. На відміну від іменників, закінчення в усіх прикметників однотипні. Є лише незначні відмінності між закінченнями прикметників твердої і м'якої груп.

Прикметники відмінюються за такими зразками.

Відмінки	Однина			
	чоловічий рід		середній рід	
	тверда група	м'яка група	тверда група	м'яка група
Н.	<i>ясний</i>	<i>ранній</i>	<i>ясне</i>	<i>раннє</i>
Р.	<i>ясного</i>	<i>раннього</i>	<i>ясного</i>	<i>раннього</i>
Д.	<i>ясному</i>	<i>ранньому</i>	<i>ясному</i>	<i>ранньому</i>
З.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	<i>ясне</i>	<i>раннє</i>
О.	<i>ясним</i>	<i>раннім</i>	<i>ясним</i>	<i>раннім</i>
М.	<i>ясному (-ім)</i>	<i>ранньому (ім)</i>	<i>ясному (-ім)</i>	<i>ранньому (-ім)</i>

Примітка. У називному відмінку чоловічого роду присвійні прикметники типу *батьків, материн* мають нульове закінчення. Форми на зразок “батьковий”, “материний” неправильні.

Відмінки	Однина		Множина	
	жіночий рід			
	тверда група	м'яка група	тверда група	м'яка група
Н.	<i>ясна</i>	<i>рання</i>	<i>ясні</i>	<i>ранні</i>
Р.	<i>ясної</i>	<i>ранньої</i>	<i>ясних</i>	<i>ранніх</i>
Д.	<i>ясній</i>	<i>ранній</i>	<i>ясним</i>	<i>раннім</i>
З.	<i>ясну</i>	<i>ранню</i>	як Н. або Р.	як Н. або Р.
О.	<i>ясною</i>	<i>ранньою</i>	<i>ясними</i>	<i>ранніми</i>
М.	<i>ясній</i>	<i>ранній</i>	<i>ясних</i>	<i>ранніх</i>

Прикметники в чоловічому й середньому роді в усіх відмінках, за винятком називного й знахідного, мають однакові закінчення.

У закінченнях прикметників усіх груп і родів у давальному й місцевому відмінках однини буває тільки **і**, а не **и**: *чужій дитині, у новій школі, на широкій площі, у голубім небі, на баскім коні*.

У називному (й знахідному) відмінку множини всі прикметники мають закінчення **-і (ї)**: *зелені луки, тихі ранки, братові зошити, Ольжині стрічки, безкраї поля*.

В усіх інших відмінках у закінченнях прикметників твердої групи пишемо **и**, а в закінченнях прикметників м'якої групи — **і (ї)**: *довгий день, перед батьківським порогом, пахучих яблук, близьким людям, тихими ранками, на широких ланах, за синім небокраєм, на безкраїх просторах*.

Прикметники на **-лиций** в основному відмінюються, як прикметники твердої групи. У них тільки перед **а, о** та у кінцевий звук основи **ц** стає м'яким (як у займенника *цей*).

Відмінки	Однина			Множина
	чоловічий рід	середній рід	жіночий рід	
Н.	<i>безлиций</i>	<i>безлице</i>	<i>безлиця</i>	<i>безлиці</i>
Р.	<i>безлицього</i>	<i>безлицього</i>	<i>безлицьої</i>	<i>безлицих</i>
Д.	<i>безлицьому</i>	<i>безлицьому</i>	<i>безлицій</i>	<i>безлицим</i>
З.	як Н. або Р.	<i>безлице</i>	<i>безлицю</i>	як Н. або Р.
О.	<i>безлицим</i>	<i>безлицим</i>	<i>безлицьою</i>	<i>безлицими</i>
М.	<i>безлицьому (-ім)</i>	<i>безлицьому (-ім)</i>	<i>безлицій</i>	<i>безлицих</i>

Перевірте себе. Провідмініайте в однині (в чоловічому й жіночому родах) та в множині прикметники *гарячий* і *блідолиций*, а потім закінчення в них звірте із закінченнями в поданих вище зразках відмінювання прикметників. Помилки, якщо вони трапляться, з'ясуйте й виправте.

3. Написання *не* з прикметниками

Тільки разом *не* пишеться тоді, коли прикметник без *не* не вживається: *невблаганний, невпинний, негайний, непохитний, несхибний, нещадний*.

В інших випадках при написанні *не* з прикметниками треба орієнтуватися на зміст висловлювання:

1) якщо в даному контексті слово з *не* можна замінити іншим словом або словосполученням, то *не* пишемо разом: *нескладне (легке) завдання, невелика (мала) відстань, недоброзичливе (вороже) ставлення*;

2) якщо в даному контексті *не* відкидає щось, заперечує, то *не* пишемо окремо: *завдання не складне, обсяг робіт не великий*; особливо щодо цього не повинно бути сумнівів, коли в реченні є заперечні слова *ні, ані, ніхто, ніщо, ніяк, ніде, ніколи, нітрохи* тощо: *робота аж ніяк не важка, ніхто не винен, ніщо не легке*.

Отже, можна записати залежно від змісту, який вкладається у висловлювання: *Дорога недалеко* (є недалеко) і *Дорога не далека* (не є далека).

Завжди *не* пишеться окремо, коли є протиставлення: *шлях у науку не легкий, а сповнений труднощів; робота не важка, а так собі*.

Урок 24. Загальна характеристика числівника

1. Граматичні ознаки числівника. 2. Прості, складні і складені числівники та правопис їх. 3. Зв'язок числівників з іменниками. 4. Вживання збірних числівників.

1. Граматичні ознаки числівника

Числівником називається самостійна частина мови, яка називає **кількість предметів** або **порядок їх при лічбі** і відповідає на питання **скільки? котрий?**

Слова *нуль, п'ять, тисяча двісті, дві п'яті, четверо, десятий, дві тисячі дев'ятий* — числівники.

Слова *одиниця, двійка, трійка, десяток, сотня* і подібні — не числівники, а іменники.

За значенням числівники поділяються на кількісні і порядкові.

Кількісні числівники називають кількість предметів і відповідають на питання *скільки?* До них належать:

1) власне кількісні (означають кількість окремих предметів): *три, одинадцять, п'ятсот п'ять, мільйон*;

2) дробові (означають кількість частин предмета): *три п'яті, одна десята, дев'ять сотих, чотири мільйонні*;

3) збірні (означають кількість сукупних предметів): *двоє, четверо, двадцятьтеро, тридцятьтеро*;

4) неозначено-кількісні (означають точно не визначену кількість): *багато, небагато, кілька, кільканадцять, кількадесят, кількасот*.

Кількісні числівники не мають ні роду, ні числа.

Винятки становлять:

1) числівники *нуль, один, тисяча, мільйон, мільярд*, які мають і рід, і число;

2) числівники *два, дві; обидва, обидві; півтора, півтори*, рід у яких розрізняється тільки в називному відмінку: *два трактористи, дві санітарки, два вікна*, але: *двох трактористів, двох санітарок, двох вікон*.

Порядковими називаються числівники, що означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання котрій?

Числівники *перший, десятий, сотий, тисяча дев'ятсот дев'яносто перший, двохмільйонний* — порядкові.

Перевірте себе. Випишіть підряд у колонку словосполучення в такій послідовності: 1) з власне кількісними числівниками; 2) із збірними; 3) з дробовими; 4) з неозначено-кількісними; 5) з порядковими.

Кільканадцять стільців, п'ятеро кроленят, п'ятдесят об'єктів, дванадцятий удар, кількасот кроків, шістдесят метрів, дві третіх скирти, двоє коней, півтора кубометра, сьома книжка, п'ять озер, кілька зим, шістнадцятий рік.

Ключ. З других букв іменників має скластися фразеологізм, що означає “дуже мало часу”.

2. Прості, складні і складені числівники та правопис їх

За будовою числівники поділяються на:

1) **прості** (мають у своєму складі тільки один корінь): *один, два, десять, сорок, сто, тисяча, кілька*;

2) **складні** (пишуться одним словом, але мають у своєму складі два чи більше коренів): *одинадцять, двадцять, п'ятдесят, п'ятсот, кільканадцять; шістдесятний, шестисотий, восьмимільйонний*;

3) **складені** (складаються з двох або більше окремих слів): *двадцять один, сто двадцять чотири, дві сьомі, три тисячні, тисяча вісімсот чотирнадцятий.*

Особливості правопису й вимови складних числівників такі.

У складних числівниках у кінці першої частини м'який знак ніколи не пишеться: *п'ятнадцять, шістнадцять, дев'ятнадцять, п'ятдесят, шістдесят, п'ятсот, шістсот, дев'ятсот.*

Порядкові числівники на *-тисячний, -мільярдний* пишуться одним словом: *стодвадцятитисячний, двохсотмільйонний, двохз половиноютисячний*.

У складних числівниках *одинадцять* — *дев'ятнадцять* наголос падає на склад **на** (*одинадцят**и**й, чотирнадц**я**ть*), а в числівниках *п'ятдесят* — *вісімдесят* — на склад **ся** (*сімдеся**т**, сімдеся**т**и**й**, вісімдеся**т***).

Перевірте себе. Випишіть підряд словосполучення в такій послідовності: 1) зі вставленим м'яким знаком; 2) без вставленого м'якого знака.

Дев'ят.. будинків, п'ят..сот овець, шіст..сот учнів, дванадцят.. ударів,
п'ят.. дощок, дев'ят..сот миль, п'ят..десят днів, шіст.. яблук, міл..ярд крапель,
дев'ят..надиять скринь, сім..десят письменників, міл..йон дітей.

Ключ. З других букв іменників має скластися закінчення вислову Л.Толстого: “Думай добре, і думки визріють...”

3. Зв’язок числівників з іменниками

Після числівника *один* навіть тоді, коли він входить до складеного числівника, іменник ставиться в однині: *тридцять один день, тисяча одна ніч*.

Після числівників *два* і більше іменник ставиться у множині: *два дні, три тижні, чотири місяці, п’ять років, десять століть*.

Причому при числівниках *два, три, чотири* іменник стоїть у формі називного відмінка, але наголос має, як у родовому (*два бр’ати, три книжки*), а після числівників *п’ять* і більше — у родовому множини (*п’ять братів, десять книжок*).

У непрямих відмінках іменник стоїть у тому самому відмінку, що й числівник, з яким цей іменник пов’язаний: *у трьох кімнатах, з п’ятьмастами робітниками, без ста двадцяти одного дня*.

Після дробових числівників іменники вживаються тільки в родовому відмінку однини: *одна п’ята (частина) кілометра, у трьох четвертих (частинах) кілограма, сімдесятьма цілими і п’ятьма десятими відсотка*.

Це стосується також числівника *півтора*: *півтора року, півтора місяця, півтора центнера*.

У датах назви місяців вживаються тільки в родовому відмінку однини: *вітаю з двадцять четвертим (числом місяця) серпня, перед двадцять восьмим (числом місяця) червня, про перше вересня*.

Перевірте себе. Випишіть, розкриваючи дужки, словосполучення в такій послідовності: 1) ті, іменники в яких мають закінчення *–и* або *–і*; 2) ті, іменники в яких мають закінчення *–а* або *–я*.

Півтора (день), два (океан), три (раз), два (колесо), півтора (оселедець), чотири (ешелон), три (акціонер), півтора (пиріг), чотири (стебло), два (пенал), три (ставок), чотири (сито).

Ключ. З других букв іменників має скластися закінчення прислів’я: “Голова не на те, щоб тільки...”

4. Вживання збірних числівників

Збірні числівники поєднуються:

1) з іменниками, що вживаються лише в множині: *двоє дверей, троє окулярів; четверо ножиць*;

2) з іменниками середнього роду, що називають малих істот: *двоє курчат, четверо телят, п’ятеро хлоп’ят*;

3) з іменниками чоловічого роду, що означають назви людей, тварин і птахів: *двоє хлопців, троє голубів, четверо коней*.

Перевірте себе. Випишіть іменники в дві колонки: 1) ті, які можна вжити із збірним числівником *двоє*; 2) ті, які не вживаються із збірними числівниками.

Однокласник, ножиці, спиця, обценьки, будинок, основа, стіна, граблі, сани, кілограм, осокір, ягня, ворота, ключ, клієнт, дочка, кошеня, двері, квітка, маля, малюнок.

Ключ. З других букв іменників мають скластися слова, пропущені в прислів'ї: "... не скаже..."

Урок 25. Відмінювання числівників

1. Відмінювання числівника *один*. 2. Відмінювання числівників *два—чотири, кілька, багато* та збірних. 3. Відмінювання числівників *п'ять—вісімдесят*. 4. Відмінювання числівників *сорок, дев'яносто, сто*. 5. Відмінювання назв сотень. 6. Відмінювання інших числівників.

1. Відмінювання числівника *один*

Числівник *один* змінюється за родами, числами й відмінками, як займенник *той*.

Відмінки	Однина		Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	
Н.	<i>один</i>	<i>одна</i>	<i>одні</i>
Р.	<i>одного</i>	<i>однієї, одної</i>	<i>одних</i>
Д.	<i>одному</i>	<i>одній</i>	<i>одним</i>
З.	як у Н. або Р.	<i>одну</i>	як у Н. або Р.
О.	<i>одним</i>	<i>однією, одною</i>	<i>одними</i>
М.	<i>(на) одному, одним</i>	<i>(на) одній</i>	<i>(на) одних</i>

Примітка. У середньому роді в називному й знахідному відмінках цей числівник має дві форми: *одне* і *одно*.

2. Відмінювання числівників *два—чотири, кілька, багато* та збірних

Числівники *два, три, чотири, кілька, багато* та всі збірні відмінюються за одним зразком (у збірних числівниках у непрямих відмінках суфікс **-еро** відпадає).

Відмінки	<i>Два, двоє</i>	<i>Три, троє</i>	<i>Чотири, четверо</i>	Збірний
Н.	<i>два, дві, двоє</i>	<i>три, троє</i>	<i>чотири, четверо</i>	<i>п'ятеро</i>
Р.	<i>двох</i>	<i>трох</i>	<i>чотирьох</i>	<i>п'ятьох</i>
Д.	<i>двом</i>	<i>трьом</i>	<i>чотирьом</i>	<i>п'ятьом</i>
З.	як у Н. або Р.	як у Н. або Р.	як у Н. або Р.	як у Н. або Р.
О.	<i>двома</i>	<i>трьома</i>	<i>чотирма</i>	<i>п'ятьома</i>
М.	<i>двох</i>	<i>трох</i>	<i>чотирьох</i>	<i>п'ятьох</i>

Усі числівники цього типу в родовому й місцевому відмінках мають закінчення **-ох**, у давальному — **-ом**, в орудному — **-ома**. Лише числівники

чотири (четверо) і багато в орудному відмінку мають закінчення -ма: чотирма, багатьма.

Перевірте себе. Самостійно провідмінійте числівники *три* і *п'ятеро*, а потім звіртеся з поданими вище прикладами. Помилки, якщо вони трапляться, з'ясуйте й виправте.

3. Відмінювання числівників *п'ять—вісімдесят*

Числівники *п'ять, шість... двадцять, тридцять, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, кільканадцять, кількадесят* відмінюються за одним зразком (у складних числівниках цього типу відмінюється тільки друга частина).

Н.	<i>п'ять</i>	<i>шість</i>	<i>сім</i>	<i>вісім</i>	<i>п'ятдесят</i>
Р.	<i>п'яти</i>	<i>шести</i>	<i>семи</i>	<i>восьми</i>	<i>п'ятдесяти</i>
Д.	<i>п'яти</i>	<i>шести</i>	<i>семи</i>	<i>восьми</i>	<i>п'ятдесяти</i>
З.	<i>п'ять</i>	<i>шість</i>	<i>сім</i>	<i>вісім</i>	<i>п'ятдесят</i>
О.	<i>п'ятьма</i>	<i>шістьма</i>	<i>сьома</i>	<i>вісьма</i>	<i>п'ятдесятьма</i>
М.	<i>п'яти</i>	<i>шести</i>	<i>семи</i>	<i>восьми</i>	<i>п'ятдесяти</i>

Усі числівники цього типу в родовому, давальному й місцевому відмінках мають закінчення **-и**, а в орудному — **-ма**. Вони можуть також відмінюватися, як і збірні числівники.

В основах числівників *шість, сім* і *вісім* при відмінюванні відбувається чергування голосних.

Перевірте себе. Самостійно провідмінійте числівники *сім, вісім* і *п'ятдесят*, а потім звіртеся з поданими вище прикладами. Помилки, якщо вони трапляться, з'ясуйте й виправте.

4. Відмінювання числівників *сорок, дев'яносто, сто*

У числівниках *сорок, дев'яносто, сто* в усіх відмінках, крім називного й знахідного, виступає закінчення **-а**: *близько сорока днів, з дев'яноста робітниками, у ста будинках.*

5. Відмінювання назв сотень

У назвах сотень *двісті — дев'ятсот, кількасот* змінюються обидві частини: перша, як власне кількісний числівник *два* або *п'ять*, а друга — як іменник *місто* в множині. Пишуться вони разом.

Н.	<i>три міста</i>	<i>триста</i>	<i>п'ять міст</i>	<i>п'ятсот</i>
Р.	<i>трьох міст</i>	<i>трьохсот</i>	<i>п'яти міст</i>	<i>п'ятисот</i>
Д.	<i>трьом містам</i>	<i>трьомстам</i>	<i>п'яти містам</i>	<i>п'ятистам</i>
З.	<i>три міста</i>	<i>триста</i>	<i>п'ять міст</i>	<i>п'ятсот</i>
О.	<i>трьома містами</i>	<i>трьомастами</i>	<i>п'ятьма містами</i>	<i>п'ятьмастами</i>

М.	(у) <i>трьох містах</i>	<i>трьохстах</i>	(у) <i>п'яти містах</i>	<i>п'ятистах</i>
----	-------------------------	------------------	-------------------------	------------------

Перевірте себе. Самостійно провідмініайте числівники *триста* і *п'ятсот*, а потім звіртеся з поданими вище прикладами, особливу увагу звертаючи на орудний відмінок. Помилки, якщо вони трапляться, з'ясуйте й виправте.

6. Відмінювання інших числівників

Числівники *нуль*, *тисяча*, *мільйон*, *мільярд* відмінюються за відмінками й числами, як іменники відповідної відміни і групи, до яких ці числівники подібні.

Відмінки	Однина	Множина	Однина	Множина
Н.	<i>нуль</i>	<i>нулі</i>	<i>тисяча</i>	<i>тисячі</i>
Р.	<i>нуля</i>	<i>нулів</i>	<i>тисячі</i>	<i>тисяч</i>
Д.	<i>нулеві, -ю</i>	<i>нулям</i>	<i>тисячі</i>	<i>тисячам</i>
З.	<i>нуль</i>	<i>нулі</i>	<i>тисячу</i>	<i>тисячі</i>
О.	<i>нулем</i>	<i>нулями</i>	<i>тисячею</i>	<i>тисячами</i>
М.	(у) <i>нулі, -ю, -еві</i>	<i>нулях</i>	<i>тисячі</i>	<i>тисячах</i>

Порядкові числівники змінюються за родами, числами й відмінками, як прикметники. Числівник *третій* змінюється, як прикметники м'якої групи, решта — як прикметники твердої групи.

У дробових числівниках перша частина відмінюється, як кількісний числівник відповідного типу, друга — як порядковий.

Н.	<i>одна третя</i>	<i>дві п'яті</i>	<i>сім десятих</i>
Р.	<i>однієї третьої</i>	<i>двох п'ятих</i>	<i>семи десятих</i>
Д.	<i>одній третій</i>	<i>двом п'ятим</i>	<i>семи десятим</i>
З.	<i>одну третю</i>	<i>дві п'яті</i>	<i>сім десятих</i>
О.	<i>однією третьою</i>	<i>двома п'ятими</i>	<i>сьома десятими</i>
М.	(в) <i>одній третій</i>	(у) <i>двох п'ятих</i>	(у) <i>семи десятих</i>

Перевірте себе. Самостійно провідмініайте числівники *тисяча* (в однині) і *сім п'ятих*, а потім звіртеся з поданими вище прикладами, особливу увагу звертаючи на орудний відмінок. Помилки, якщо вони трапляться, з'ясуйте й виправте.

Урок 26. Займенник

1. Значення і розряди займенників. 2. Особливості відмінювання займенників. 3. Відмінювання особових займенників. 4. Відмінювання інших займенників.

1. Значення і розряди займенників

Займенником називається самостійна частина мови, яка **вказує** на предмети, ознаки та кількість, але **не називає** їх.

Наприклад, у реченні: ***Він** нічого не міг думати, а тільки глибоко, всім серцем, і всіма нервами своїми почував: треба **їх** рятувати!* (І. Франко) — є тільки вказівки на якихось осіб, але їх не названо. Значення займенників стає зрозумілим тільки тоді, коли ми сприймаємо їх у контексті. У даному разі йдеться про героїв повісті Івана Франка “Борислав сміється” — Бенедя Синицю і робітників.

Займенники в мові вживаються часто для того, щоб уникнути повторення тих самих слів. При цьому форму займенника треба узгоджувати з числом і родом іменника, замість якого цей займенник ужито. Наприклад: 1. *Українське селянство боролось проти поневолювачів. **Воно** повставало, **його** становище було тяжким.* 2. *Українські селяни боролись за волю. **Вони** повставали, **їхнє** становище було тяжким.* Після іменника *селянство*, який стоїть в однині і має середній рід, вжито й відповідно займенники *воно, його*, а після іменника *селяни*, який стоїть у множині, — *вони, їхнє*.

Правильно вжиті займенники, крім того, допомагають пов’язати речення між собою в тексті.

За значенням займенники поділяються на дев’ять розрядів:

1) **особові** — *я, ми* (перша особа), *ти, ви* (друга особа), *він, вона, воно, вони* (третя особа);

2) **зворотний** — *себе* (вказує на ту особу, яка виконує дію);

3) **присвійні** — *мій, наш* (вказують на належність першій особі), *твій, ваш* (вказують на належність другій особі), *їхній* (вказують на належність третій особі множини), *свій*; на належність третій особі вказують особові займенники в родовому відмінку *його, її*, рідше — *їх*;

4) **вказівні** — *цей, той*, застарілий *сей* (вказують на предмет), *такий* (вказує на ознаку), *стільки* (вказує на кількість);

5) **означальні** — *весь, всякий, кожний, інший, сам, самий*;

6) **питальні** — ті, що їх ставимо як запитання до іменних частин мови: *хто? що?* (запитання до іменника), *який? чий?* (запитання до прикметника), *котрій? скільки?* (запитання до числівника);

7) **відносні** — ті самі, що й питальні, але вживаються в складнопідрядних реченнях у ролі сполучних слів для приєднання підрядного речення до головного;

8) **неозначені** — утворюються від питальних додаванням часток **аби-, де-, -сь** (пишуться разом) та **хтозна-, казна-, будь-, -небудь** (пишуться через дефіс): *дехто, щось, абиякий, казна-скільки, хтозна-що, хтозна-чий, будь-який, що-небудь, чий-небудь*;

9) **заперечні** — утворюються від питальних додаванням частки **ні-** (пишеться разом): *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки*, а також *жодний*.

У неозначених і заперечних займенниках, якщо в них між часткою і займенником є прийменник, усі частини пишуться окремо. Порівняйте: *в декого — де в кого: абики́м — аби з ким; до будь-кого — будь до кого: про ніщо — ні про що; нікого — ні від кого.*

Перевірте себе. 1. Запишіть словосполучення підряд у такому порядку: 1) з присвійним займенником; 2) з вказівним; 3) з означальним; 4) з неозначеним.

Стільки книг, справи всякі, узяв своє, знай наших, казна-який раз, кожний день, ваша думка, оглянү сам, знайду щось, дивлюсь на це, що-небудь придумаю.

Ключ. З других букв перших слів має скластися закінчення вислову давньоримського поета Публілія Сіра: “Краще зовсім не знати чогось, ніж ...”

Перевірте себе. 2. Запишіть підряд у колонку словосполучення: 1) ті, у яких частини, що в дужках, пишуться разом; 2) ті, у яких частини, що в дужках, пишуться через дефіс.

(Хтозна)які знаки, (будь)чия річ, (аби)яка ряднина, чого(небудь) вчаться, (будь)яке доручення, (де)кому скажу, (казна)що згадалося, (хтозна)скільки доріг.

Ключ. З других букв других слів прочитаєте закінчення прислів'я: “Краще мало, ...”

2. Особливості відмінювання займенників

Частина займенників відмінюється, **як прикметники**, а саме: *наш, ваш, всякий, іний, сам, самий, такий, який, котрий* (як прикметники твердої групи) та *їхній* (як прикметники м'якої групи): *наш, нашого, нашому, нашим, наша, нашої, нашій, нашою; наші, наших, нашим, нашими; їхній, їхнього, їхньому* і т.д.

Займенники *скільки і стільки* відмінюються, **як числівник два**: *скільких, скільком, скількома.*

Інші займенники за особливостями відмінювання діляться на три групи: 1) *я, ти, ми, ви, себе*; 2) *він, вона, воно, вони*; 3) *мій, твій, свій, чий, той, цей, весь, хто, що.*

3. Відмінювання особових займенників

Особові займенники *я, ти, ми, ви* і зворотний *себе* відмінюються так.

Відмінки	Однина		Зворотний	Множина	
	1-а особа	2-а особа		1-а особа	2-а особа
Н.	<i>я</i>	<i>ти</i>	—	<i>ми</i>	<i>ви</i>
Р.	<i>мене</i>	<i>тебе</i>	<i>себе</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>
Д.	<i>мені</i>	<i>тобі</i>	<i>собі</i>	<i>нам</i>	<i>вам</i>
З.	<i>мене</i>	<i>тебе</i>	<i>себе</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>
О.	<i>мною</i>	<i>тобою</i>	<i>собою</i>	<i>нами</i>	<i>вами</i>
М.	<i>(на) мені</i>	<i>тобі</i>	<i>собі</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>

Зворотний займенник *себе* в називному відмінку не вживається і не має ні роду, ні числа.

Особливістю відмінювання особових займенників *він, вона, воно, вони* є поява в них після прийменників та в орудному відмінку початкового **н**.

Відмінки	Однина		Множина
	чоловічий і середній рід	жіночий рід	
Н.	<i>він, воно</i>	<i>вона</i>	<i>вони</i>
Р.	<i>його, до нього</i>	<i>її, до неї</i>	<i>їх, до них</i>
Д.	<i>йому</i>	<i>їй</i>	<i>їм</i>
З.	<i>його, про нього</i>	<i>її, про неї</i>	<i>їх, про них</i>
О.	<i>ним</i>	<i>нею</i>	<i>ними</i>
М.	<i>(на) ньому</i>	<i>(на) ній</i>	<i>(на) них</i>

Перевірте себе. У поданих словосполученнях іменники замініть особовими займенниками. Словосполучення випишіть підряд у колонку: 1) ті, у яких займенники не починаються на букву **н**; 2) ті, у яких займенники починаються на букву **н**.

Очікую друга, хвалиться книгами, кепкують з хлопця, зустрічаю сестру, платимо за квартиру, вживає ліки, сиділи за столом, передаю мамі, скористаюся моментом, перейти через кладку.

Ключ. З других букв дієслів має скластися закінчення прислів'я: “Краще своє мале, ніжж ...”

4. Відмінювання інших займенників

У відмінюванні займенники *мій (твій. овій), чий, той, цей, весь* найбільше розбіжностей є в чоловічому (середньому) роді, менше — в жіночому та в множині.

Відмінки	Чоловічий рід				
Н.	<i>мій</i>	<i>чий</i>	<i>той</i>	<i>цей</i>	<i>весь</i>
Р.	<i>мого</i>	<i>чийого</i>	<i>того</i>	<i>цього</i>	<i>всього</i>
Д.	<i>моєму</i>	<i>чийому</i>	<i>тому</i>	<i>цьому</i>	<i>всьому</i>
З.	Як у називному або родовому відмінку				
О.	<i>моїм</i>	<i>чийім</i>	<i>тим</i>	<i>цим</i>	<i>всім</i>
М.	<i>(на) моєму/ моїм</i>	<i>чийому/ чийім</i>	<i>тому/ тім</i>	<i>цьому/ цім</i>	<i>всьому/ всім</i>

Відмінки	Жіночий рід				
Н.	<i>моя</i>	<i>чия</i>	<i>та</i>	<i>ця</i>	<i>вся</i>
Р.	<i>моєї</i>	<i>чиєї</i>	<i>тієї/ тої</i>	<i>цієї</i>	<i>всієї</i>
Д.	<i>моїй</i>	<i>чийій</i>	<i>тій</i>	<i>цій</i>	<i>всій</i>
З.	<i>мою</i>	<i>чую</i>	<i>ту</i>	<i>цю</i>	<i>всю</i>
О.	<i>моєю</i>	<i>чиєю</i>	<i>тією/ тою</i>	<i>цією</i>	<i>всією</i>
М.	<i>(на) моїй</i>	<i>чийій</i>	<i>тій</i>	<i>цій</i>	<i>всій</i>

Відмінки	Множина				
Н.	<i>мої</i>	<i>чії</i>	<i>ті</i>	<i>ці</i>	<i>всі</i>
Р.	<i>моїх</i>	<i>чіїх</i>	<i>тих</i>	<i>цих</i>	<i>всіх</i>
Д.	<i>моїм</i>	<i>чіїм</i>	<i>тим</i>	<i>цим</i>	<i>всім</i>
З.	Як у називному або родовому відмінку				
О.	<i>моїми</i>	<i>чіїми</i>	<i>тими</i>	<i>цими</i>	<i>всіма</i>
М.	<i>(на) моїх</i>	<i>чіїх</i>	<i>тих</i>	<i>цих</i>	<i>всіх</i>

У середньому роді в усіх відмінках, крім називного й знахідного, займенники цього типу (*моє, чие, те, це, все*) мають такі самі форми, як і в чоловічому роді.

Так само, як займенник *мій*, відмінюються і займенники *твій, свій*.

Відмінкові форми займенника *цей* до певної міри нагадують відмінювання прикметників на **-лиций**, а форми займенника *весь* — відмінювання прикметників м'якої групи.

Питальні займенники *хто? що?* відмінюються подібно до займенника *той* у чоловічому роді.

Перевірте себе. 2. Запишіть підряд у колонку словосполучення: 1) із вставленою буквою **і**; 2) із вставленою буквою **и**.

Ц..м зернятком, з ус..х ніг, ус..м артистам, ні за як.. гроші, абияк..м автобусом, з ус..ма односельцями, в інш..й ролі, як..мсь дивом, наш..м обов'язком, до ваш..х батьків, ц..єї осені, інш..м разом, у так..х епізодах, за стільк.. днів, серед ц..х імен, у наш..й державі, з ц..ми людьми, на ц..й основі, так.. юнаки, ч..їсь оповіді.

Ключ. З перших букв іменників прочитаєте початок вислову давньоримського філософа Сенеки: "... є здійснення його".

Урок 27. Загальна характеристика дієслова

1. Загальне поняття про дієслово та дієслівні форми. 2. Види дієслова. 3. Перехідні і неперехідні дієслова. 4. Неозначена форма дієслова. 5. Способи дієслова.

1. Загальне поняття про дієслово та дієслівні форми

Дієсловом називається самостійна частина мови яка називає **дію** або **стан предмета** і відповідає на питання **що робить предмет?** або **що з ним робиться?**

У систему дієслова входить п'ять основних форм: неозначена, способові (їх ще не зовсім точно називають особовими), дієприкметник, безособова форма на **-но, -то** і дієприслівник.

Форма дієслова	На яке питання відповідає	Як змінюється	Яким членом речення виступає
1. Неозначена (сказати)	що робити? що зробити?	незмінна форма	будь-яким
2. Способові (скажу, сказав, скажи, сказав би)	що роблю?, що робив?, що буду робити?, що роби? що робив би і т.д.	за способами, часами, особами або родами, числами	присудком
3. Дієприкметник (сказаний)	який?	за відмінками, родами й числами	означенням, іменною частиною, присудка
4. Форма на -но, -то (сказано)	що зроблено?	незмінна форма	присудком
5. Дієприслівник (кажучи, сказавши)	що роблячи?, що зробивши?	незмінна форма	обставиною

Усі дієслівні форми мають доконаний або недоконаний вид, є перехідними чи неперехідними.

Перевірте себе. Випишіть підряд форми дієслова: 1) неозначена; 2) способові; 3) дієприкметники; 4) форма на **-но, -то**; 5) дієприслівники.

Торкнувшись, яснішати, навчений, бачено, електрифікований, їжджу, ілюстровано, експериментуючи, молотий, хочемо, ліплено, борючись, кликати, адресований, експонуючи, явлено.

Ключ. З перших букв має скластися закінчення вислову давньогрецького філософа Фалеса: *“Про друзів треба пам’ятати не тільки тоді, коли вони з тобою, а й тоді, ...”*

2. Види дієслова

Одні дієслова означають дію, обмежену в часі початком або кінцем, а інші — не обмежену ні початком, ні кінцем. На цій основі розрізняють два види дієслова: доконаний і недоконаний.

Дієслова **доконаного виду** вказують на початок, кінець або одноразовість дії і відповідають на питання що зробити?:

Наприклад: *заговорити, вилетів, рушимо, заспівавши* — вказують на початок дії; *прогуркотіти, прилетіти, напишемо, сказаний, скошено, посидівши* — на кінець дії; *стукнути, допоміг, гукнете, ударивши* — на одноразовість дії. Це дієслова доконаного виду.

Дієслова **недоконаного виду** не вказують ні на початок, ні на кінець дії або ж означають повторювану дію і відповідають на питання що робити?

Наприклад: *говорити, гуркотіти, летів, пишемо, рушаємо, розглядуваний, співаючий, сидячи* — не вказують ні на початок, ні на кінець дії; *стукати, допомагав, гукаєте, відвідуючи* — вказують на повторюваність дії.

Форми одного виду творяться від форм іншого виду за допомогою різних засобів:

- 1) додаванням і відкиданням префіксів: *світити* — *засвітити*, *дружити* — *подружити*, *вабити* — *привабити*;
- 2) додаванням і відкиданням суфіксів: *повторювати* — *повторити*, *грюкати* — *грюкнути*, *допомагати* — *допомогти*, *зачіпати* — *зачепити*, *кінчати* — *кінчити*;
- 3) зміною наголосу: *розкида́ти* — *розки́дати*, *склика́ти* — *скли́кати*;
- 4) від інших коренів: *брати* — *взяти*, *ловити* — *впіймати*.

Перевірте себе. Запишіть дієслова в дві колонки: 1) доконаного виду; 2) недоконаного виду.

Здивувався, зупиню, колише, сховають, остерігаю, стримують, торкнуться, звеселять, вражають, торкаєшся, знехтуємо, світив, дихаєш, дістануть.

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову В.Симоненка: “В океані рідного народу відкривай ... !”

3. Перехідні і неперехідні дієслова

Дієслова можуть означати дію, яка переходить або не переходить на інший предмет. Залежно від цього вони поділяються на перехідні і неперехідні.

Після **перехідних** дієслів стоїть додаток, виражений іменником або займенником у знахідному відмінку без прийменника: *зустрічати* (кого? що?) *друзів*; *прокладаємо* (кого? що?) *шлях*; *любить* (кого? що?) *Вітчизну*; *читаючи* (кого? що?) *книжку*; *знаю* (кого? що?) *його*.

Якщо дієслово не може мати при собі такого додатка, то воно **неперехідне**: *іти, працювати, дякувати, синіти, смеркати*.

До неперехідних належать усі дієслова з часткою **-ся**: *вчитися, зустрічатися, турбуватися, сміятися*.

Деякі дієслова, залежно від контексту, бувають **то перехідними, то неперехідними**. Наприклад, у словосполученнях *малює картину, вишиває рушник, співає пісню, пише диктант* усі дієслова перехідні (бо мають при собі додатки в знахідному відмінку без прийменника), а в реченні *Петрусь уже гарно малює й пише, а Марійка не гірше від нього співає та вишиває* ті самі дієслова неперехідні (бо не мають і не потребують додатків, виражених знахідним відмінком без прийменника).

Перевірте себе. Запишіть словосполучення в дві колонки: 1) з перехідними дієсловами; 2) з неперехідними дієсловами.

Світить сонце, збагни істину, кажучи правду, оголошено перерву, учившись за гілку, синіє небо, стихає гомін, сиджу в кімнаті, наслідуємо батьків, втратив рівновагу, покажемо себе, усміхаючись до дитини, дякую вам.

Ключ. З других букв дієслів мають скластися два слова, пропущені у вислові французького філософа Ш.Монтеск'є: “Треба ..., щоб знати хоч трохи”.

4. Неозначена форма дієслова

Неозначеною називається така незмінювана форма дієслова, яка, називаючи дію або стан, не вказує на час, особу, рід, число.

У цій формі дієслова відповідають на питання що робити? що зробити? і завжди закінчуються формотворчим суфіксом **-ти** (у поезії та розмовній мові допускається також суфікс **-ть**), наприклад: *Земле, моя всеплодющая мати, сили, що в твоїй живе глибині, краплю, щоб в бою сильніше **стояти**, дай і мені!.. Силу рукам дай, щоб пута **ламати**, ясність думкам — в серце кривди **влучать**, дай **працювать, працювать, працювати**, в праці **сконать!*** (І.Франко).

У деяких посібниках **-ти** неправильно називають закінченням. Насправді ж це формотворчий суфікс (незмінна частина слова).

У реченні неозначена форма дієслова може виступати будь-яким членом: підметом, присудком, додатком, означенням, обставиною.

Неозначену форму вважають початковою формою дієслова. Тому в словниках дієслова подаються саме в цій формі.

5. Способи дієслова

Є три способи дієслова: дійсний, умовний і наказовий

Дійсний спосіб означає дію, яка відбувається, відбувалася або відбуватиметься: *читаємо, читали, прочитаємо.*

Умовний спосіб означає дію, можливу тільки за певних умов або бажану: *прочитав би, збудували б.*

Наказовий спосіб означає наказ, заклик, прохання, побажання діяти: *прочитай, скажіть.*

У реченні способів форми дієслова виступають тільки в ролі присудка.

Перевірте себе. Запишіть дієслова в три колонки залежно від того, у якому способі їх вжито: 1) у дійсному; 2) в умовному; 3) у наказовому.

Мужнійте, щастить, знали б, навчила б, акліматизуймо, обчислиш, ловить, адресував би, оглянься, єдналися б.

Ключ. З перших букв має скластися закінчення афоризму: “Мудрий не той, хто думає, що знає все, а той, хто розуміє, ...”

Урок 28. Дійсний спосіб

1. Часи дієслова. 2. Особи дієслова. Безособові дієслова. 3. Теперішній час і проста форма майбутнього часу. Дієвідміни. 4. Визначення дієвідміни дієслова за неозначеною формою. 5. Чергування приголосних у дієсловах.

1. Часи дієслова

Дієслова в дійсному способі мають форми теперішнього, минулого, давноминулого і майбутнього часу.

Час дієслова визначається за моментом повідомлення про дію.

Теперішній час означає дію, яка відбувається під час повідомлення про неї: *читаю, пишемо, сидять*. У теперішньому часі вживаються тільки дієслова недоконаного виду.

Минулий час означає дію, яка відбувалася або відбулася до повідомлення про неї: *читав, писали, слухали* або *прочитав, написали, відповіли*.

Давноминулий час означає дію, яка відбулася перед іншою минулою дією: *рушив був (та й передумав)*.

Майбутній час означає дію, яка відбуватиметься або відбудеться після повідомлення про неї.

Дієслова в майбутньому часі мають три форми :

1) просту (доконаний вид): *прочитаю, напишемо, послухають*;

2) складну (недоконаний вид): *читатиму, писатимемо, знатимуть*; цю форму називають ще не зовсім точно простою;

3) складену (недоконаний вид): *буду читати, будемо писати, будуть слухати*.

У дієслів в умовному й наказовому способах час не визначається.

Перевірте себе. Запишіть дієслова в три колонки залежно від того, у якому часі їх вжито: 1) у теперішньому; 2) у минулому; 3) у майбутньому. Дієслівні форми, у яких час не визначається, не виписуйте.

Озивається, стямився, вечоріє, забув, стихне, подумайте, дивуватимусь, смієшся, скористалася, клубочаться, змерхне, шелестить, вернемося, кліпнув, смеркає, снитиметься, сюрчали, збагнула, хоче, підпадьомкатиме, допоміг би, заїжджав, дякуємо.

Ключ. З других букв має скластися закінчення рядка (шість слів) з народної пісні: “Чом, чом ... ?”

2. Особи дієслова. Безособові дієслова

Дієслова в теперішньому і майбутньому часах змінюються за особами і числами.

Дієслово 1-ї особи можна пов’язати тільки з займенниками *я* (в однині) або *ми* (в множині): (*я*) *говорю, скажу, буду відповідати, співатиму*; (*ми*) *говоримо, скажемо, будемо відповідати, співатимемо*.

Дієслово 2-ї особи можна пов’язати тільки з займенником *ти* (в однині) або *ви* (в множині): (*ти*) *говориш, скажеш, будеш відповідати, співатимеш*; (*ви*) *говорите, скажете, будете відповідати, співатимете*.

Дієслово 3-ї особи можна пов’язати тільки з займенниками *він, вона, воно* (в однині) або *вони* (в множині): (*він*) *говорить, скаже, буде відповідати, співатиме*; (*вони*) *говорять, скажуть, будуть відповідати, співатимуть*.

Дієслова в минулому часі та в умовному способі змінюються за родами (в однині) і числами: *ріс, росла, росло, росли*. Особових форм у них нема.

Частина дієслів, змінюючись за способами й часами, не змінюється, проте, за особами, родами й числами. Їх називають **безособовими**. Вони вживаються тільки або у формі 3-ї особи однини, або у формі середнього роду:

світати — світає, світало, світатиме, світало б, нехай світає; щастити — щастить, щастило, буде щастити, щастило б, нехай щастить.

Ці дієслова переважно означають:

- 1) явища природи: *світає, смеркає, похолодало;*
- 2) стан людини: *морозить, лихоманить, не спиться, кортить;*
- 3) уявлення про долю: *щастить, таланить, фортунить.*

При безособових дієсловах підмета не буває. Вони виступають у ролі присудків у безособових реченнях.

Перевірте себе. Запишіть дієслова в три колонки залежно від того, у якій особі їх вжито: 1) у 1-й; 2) у 2-й; 3) у 3-й. Дієслівні форми, у яких особа не визначається, не виписуйте.

Спостерігаю, під'їжджаєте, спізниться, проколють, ойкнеш, думав, полишимо, бачать, знайдете, встигнемо, даси, оцінить, стверджую, дякують.

Ключ. З других букв має скластися початок вислову О. де Бальзака: "... — закон як мистецтва, так і життя".

3. Теперішній час і проста форма майбутнього часу. Дієвідміни

Дієслова в теперішньому часі і в простій формі майбутнього часу відмінюються однаково. Різниця між ними полягає тільки в тому, що в теперішньому часі дієслова завжди недоконаного виду, а в простій формі майбутнього — вони завжди доконаного виду: *вчу* (що роблю?) — *вивчу* (що зроблю?); *будуємо* (що робимо?) — *збудуємо* (що зробимо?).

Дієслова в теперішньому часі і в простій формі майбутнього часу (а також у формі активних дієприкметників та дієприслівників недоконаного виду) розрізняються за дієвідмінами. В інших формах дієслова за дієвідмінами не розрізняються.

Належність дієслова до тієї чи іншої дієвідміни визначається за голосними звуками в його особових закінченнях.

Число	Особа	I дієвідміна	II дієвідміна
Однина	1-а	<i>беру даю</i>	<i>біжу стою</i>
	2-а	<i>береш даєш</i>	<i>біжиш стоїш</i>
	3-я	<i>бере дає</i>	<i>біжить стоїть</i>
Множина	1-а	<i>беремо даємо</i>	<i>біжимо стоїмо</i>
	2-а	<i>берете...даєте</i>	<i>біжете стоїте</i>
	3-я	<i>беруть дають</i>	<i>біжать стоять</i>

Дієвідміну дієслова можна визначати за будь-якою особою, крім 1-ї особи однини, у якій дієслова обох дієвідмін мають однакові закінчення.

До I дієвідміни належать дієслова, що в закінченнях усіх осіб, крім 1-ї особи однини і 3-ї особи множини, мають **е (є)**, а в 3-й особі множини — закінчення **-уть (-ють)**.

До II дієвідміни належать дієслова, що в закінченнях усіх осіб, крім 1-ї особи однини і 3-ї особи множини, мають **и (ї)**, а в 3-й особі множини — закінчення **-ать (-ять)**.

До жодної з цих дієвідмін не належать дієслова *дати, їсти* і дієслова на *-повісти* (*розповісти, відповісти*). Вони становлять архаїчну групу відмінювання. Їх, проте, не слід сплутувати з дієсловами *давати* (*даю, даєш...*) і *відповідати* (*відповідаю, відповідаєш...*), які належать до I дієвідміни.

Змінюються вони так:

Число	Особа	<i>дати</i>	<i>їсти</i>	<i>повісти</i>
Однина	1-а	<i>дам</i>	<i>їм</i>	<i>повім</i>
	2-а	<i>даси</i>	<i>їси</i>	<i>повіси</i>
	3-я	<i>дасть</i>	<i>їсть</i>	<i>повість</i>
Множина	1-а	<i>дамо</i>	<i>їмо</i>	<i>повімо</i>
	2-а	<i>дасте</i>	<i>їсте</i>	<i>повісте</i>
	3-я	<i>дадуть</i>	<i>їдять</i>	—

Перевірте себе. 1. Орієнтуючись на закінчення, запишіть дієслова в дві колонки: 1) дієслова I дієвідміни; 2) дієслова II дієвідміни. Дієслова, які не належать до жодної з цих дієвідмін, не виписуйте.

Тішимося, питаємо, волочеш, стружеш, скреготиш, трапляється, точить, кричите, сіріють, розповіси, збережемо, хилиться, уникне, встелите, гноїть, кинете, роздасте, вивчишся, сміяться, змокнеш.

Ключ. З других букв мають скластися три слова, попущені у вислові французького філософа Ш.Монтеск'є: “Немає вищого покликання, як бути ... багатьом людям”.

Перевірте себе. 2. Вставте пропущені в закінченнях дієслів букви **е, є, и, ї**. Дієслова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленими буквами **е, є**; 2) зі вставленими буквами **и, ї**.

Збира..ться, каж..мо, спровад..мо, очіку..те, потривожж..ш, пиш..ш, звар..те, чист..ш, змож..мо, онов..ться, унад..ться, вір..мо, бор..ться, туж..ш, зчеш..те, зневір..тєся, виправ..ться, пошл..мо, скроп..мо, бач..ш, оглян..шя, сто..те, сид..мо, доглян..те.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову голландського філософа Б.Спінози: “Знаючи свої вади, ми...”

4. Визначення дієвідміни дієслова за неозначеною формою

Безпохибно дієвідміну дієслова можна визначити за основою інфінітива (неозначена форма без суфікса **-ти**: *писа-ти, говори-ти, умі-ти*).

Якщо основа інфінітива закінчується суфіксами **-і-, -и-** або після шиплячого **-а-** і цей суфікс у 1-й особі однини випадає, то дієслово належить до II дієвідміни, тобто в особових закінченнях пишемо букву **и (ї)**, а в 3-й особі множини — закінчення **-ать (-ять)**.

Наприклад, дієслова *летіти* — *лечу, гоїти* - *гою, ходити* — *ходжу, мовчати* — *мовчу* (у них є відповідні суфікси, і вони випадають) належать до II

дієвідміни, тобто в особових закінченнях пишемо букву **и (ї)**, а в 3-й особі множини — закінчення **-ать (-ять)**.

І навпаки, якщо нема відповідних суфіксів або вони є, але не випадають, то дієслово належить до I дієвідміни, тобто в особових закінченнях пишемо букву **е (є)**, а в 3-й особі множини — закінчення **-уть (-ють)**.

Наприклад, дієслова *нести, полоти, шугнути, писати* (нема відповідних суфіксів), *радіти* — *радію*, *бажати* — *бажаю* (такі суфікси є, але не випадають) належать до I дієвідміни.

У дієсловах *бити, шити, мити, лити, пити, вити, рити, жати, почати* і под. звуки **и** та **а** не є суфіксами (це частина кореня), тому вони належать до I дієвідміни.

Із цих правил є винятки:

1) дієслова *хотіти, соніти, ревіти, іржати* (хоч у них є відповідні суфікси і вони випадають) належать до I дієвідміни;

2) дієслова *бігти, боятися, стояти, спати* (хоч у них нема відповідних суфіксів) належать до II дієвідміни.

Буває, що дієслова, однакові за значенням і майже однакові за звучанням, але з різними суфіксами, належать до різних дієвідмін і, отже, по-різному змінюються.

Число	Особа	I дієвідміна		II дієвідміна	
		<i>гуркотати</i>	<i>слати</i>	<i>гуркотіти</i>	<i>стелити</i>
Однина	1-а	<i>гуркочу</i>	<i>стелю</i>	<i>гуркочу</i>	<i>стелю</i>
	2-а	<i>гуркочеш</i>	<i>стелеш</i>	<i>гуркотииш</i>	<i>стелииш</i>
	3-я	<i>гуркоче</i>	<i>стеле</i>	<i>гуркотить</i>	<i>стелить</i>
Множина	1-а	<i>гуркочемо</i>	<i>стелемо</i>	<i>гуркотимо</i>	<i>стелимо</i>
	2-а	<i>гуркочете</i>	<i>стелете</i>	<i>гуркотите</i>	<i>стелите</i>
	3-я	<i>гуркочуть</i>	<i>стелять</i>	<i>гуркоцять</i>	<i>стелять</i>

Так само до різних відмін належать і по-різному змінюються пари дієслів *клекотати* — *клекотіти*, *бурмотати* — *бурмотіти*, *брязкотати* — *брязкотіти*, *хропоти* — *хропіти*, *краяти* — *кроїти*, *волокти* — *волочити* тощо.

Перевірте себе. Запишіть дієслова в дві колонки: 1) дієслова I дієвідміни; 2) дієслова II дієвідміни.

Святкувати, вивчати, знаходити, ненавидіти, стояти, схотіти, белькотіти, цокотати, оснастити, одягатися, бачити, миготати, стрінутися, змінити, сьорбати, деренчати.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову давньоримського письменника Публія Теренція: “Якщо двоє роблять те саме, ...”

5. Чергування приголосних у дієсловах

При змінюванні дієслів у теперішньому часі і простій формі майбутнього деякі приголосні чергуються. Це відбувається відповідно до правил чергування приголосних (г—з—ж, к—ц—ч, х—с—ш, д—дж, зд—ждж, т—ч, ст—щ, ск—ш). При цьому спостерігається така закономірність.

У дієсловах І дієвідміни чергування приголосних відбувається в усіх особах, наприклад: *стерегти* — *стережу*, *стережеш* ... *стерезуть*; *казати* — *кажу*, *кажеш* ... *кажуть*; *хотіти* — *хочу*, *хочеш* ... *хочуть*;

У дієсловах II дієвідміни чергування приголосних відбувається тільки в 1-й особі однини, наприклад: *водити* — *воджу*, *водиш*... *водять*; *їздити* — *їжджу*, *їздиш* ... *їздять*; *платити* — *плачу*, *платиш* ... *платять*.

У дієслові *бігти* чергування г—ж відбувається в усіх особах: *біжу*, *біжиш*, *біжить*, *біжимо*, *біжите*, *біжать*.

У дієсловах II дієвідміни, основа яких кінчається на губний звук (**б, п, в, м, ф**), у 1-й особі однини і 3-й особі множини перед закінченням з'являється м'який л', наприклад: *ловити* — *ловлю*, *ловиш* ... *ловлять*; *любити* — *люблю*, *любиш* ... *люблять*.

Якщо такий звук л' з'являється в дієсловах I дієвідміни, то він зберігається в усіх особах: *сипати* — *сиплю*, *сиплеш* ... *сиплете*, *сиплють*; *клепати* — *клеплю*, *клеплеш*... (і *клепаю*, *клепаєш*).

Перевірте себе. Запишіть дієслова в дві колонки: 1) ті, у яких чергування приголосних відбувається тільки в 1-й особі однини; 2) ті, у яких чергування приголосних відбувається в усіх особах.

Знаходити, запросити, одписати, упередити, могли, обв'язати, лопотіти, свистіти, брязкотати, вносити, полоскати, стоптати, реготіти, внадитися, побігти, затупотіти, сюркотати.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову Є.Сверстюка: “*Віра в Україну мусить бути ...*”

Урок 29. Майбутній і минулий часи. Умовний і наказовий способи

1. Складна і складена форми майбутнього часу. 2. Минулий час. 3. Умовний спосіб. 4. Наказовий спосіб.

1. Складна і складена форми майбутнього часу

Складна і складена форми майбутнього часу мають однакове значення. Їх нерідко вживають упереміш, щоб уникнути одноманітності: *Я бачу наперед себе ціле покоління таких молодих сил, що будуть, як орли, облітати нашу країну і шукатимуть* для неї простору (В. Стефаник).

Складна форма майбутнього часу утворюється додаванням особових форм дієслова (й)няти до неозначеної форми дієслова недоконаного виду, наприклад: радіти + му = *радітиму*, радіти + меш = *радітимеш*, радіти + ме =

радітиме, радіти + мемо = *радітимемо*, радіти + мете = *радітимете*, радіти + муть = *радітимуть*

Тому в складній формі майбутнього часу перед **-му, -меш... -муть** після **т** завжди пишеться буква **и** (як в неозначеній формі): *учити**му***, *відповідати**меш***, *знати**ме***, *вважати**мемо***, *оволодівати**мете***.

Складена форма майбутнього часу утворюється поєднанням особових форм дієслова *бути* в майбутньому часі з неозначеною формою дієслова недоконаного виду, наприклад: *буду писати*, *будеш писати*, *буде писати*, *будемо писати*, *будете писати*, *будуть писати*.

2. Минулий час

Дієслова в минулому часі змінюються за родами (в однині) та числами.

Форми минулого часу творяться від основи інфінітива (неозначена форма дієслова без суфікса **-ти**):

1) для чоловічого роду за допомогою формотворчого суфікса **-в** або без нього, якщо основа закінчується на приголосний: *читав*, *мандрував*, *побіг*, *виповз*, *затих*;

2) для інших родів і для множини за допомогою формотворчого суфікса **-л-** та закінчень **-а, -о, -и**: *мандрувала*, *мандрувало*, *мандрували*; *затихла*, *затихло*, *затихли*; *синіла*, *синіло*, *синіли*.

Чергування **о—і, е—ї** відбувається тільки в чоловічому роді: *нести* — *ніс*, але *несла*; *везти* — *віз*, але *везла*; *могти* — *міг*, але *могла*.

3. Умовний спосіб

В умовному способі розрізняється рід (в однині) і число. Часових форм умовний спосіб не має.

Форми умовного способу дієслів творяться від минулого часу (рідше — від інфінітива) за допомогою частки *би (б)*, яка пишеться окремо і в реченні може стояти після будь-якого повнозначного слова. Якщо в реченні підряд вжито кілька дієслів в умовному способі, то частку *би (б)* не обов'язково повторювати при кожному з них.

Форма *би* вживається після приголосних, *б* — після голосних звуків.

Наприклад: 1. *Ні, Марко не такий. Він, як бурчак, **рвав би** каміння, **рив** береги, з корінням **вивертав би** дерева* (М. Коцюбинський). 2. *Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я **б** з них **зробила** золотую арфу, — в ній все **було б** ясне — і струни, й звуки* (Леся Українка).

4. Наказовий спосіб

Наказовий спосіб має три спеціальні форми: 2-у особу однини (*вчи, клич*), 1-у і 2-у особи множини (*вчімо, кличмо; вчіть, кличте*). Часових форм наказовий спосіб не має.

Форми наказового способу дієслів творяться від основи теперішнього часу (основа 3-ї особи однини: *каж-е, нес-е, співай-е, сид-ить, лет-ить*). Є два типи творення форм наказового способу.

Перший тип: у 2-й особі однини до основи теперішнього часу додаємо закінчення **-и**, яке буває під наголосом або після збігу кількох приголосних: *каж^{и́}, нес^{и́}, вез^{и́}, сид^{и́}, лет^{и́}, стереж^{и́}ся, стел^{и́}ся, підкр^{е́}сли, пров^{і́}три, кри^{кни́}.*

Закінчення **-и** зберігається й тоді, коли наголос переходить на префікс **ви-**: *пиш^{и́} — ви^{и́}пиши, бер^{и́} — ви^{и́}бери.*

Такі дієслова у 1-й особі множини приймають закінчення **-імо**, у 2-й особі множини — закінчення **-іть**: *каж^{і́}мо, каж^{і́}ть; стереж^{і́}мося, стереж^{і́}ться; підкр^{е́}сл^{і́}мо, підкр^{е́}сл^{і́}ть; ви^{и́}пиш^{і́}мо, ви^{и́}пиш^{і́}ть; ви^{и́}біж^{і́}мо, ви^{и́}біж^{і́}ть.*

Другий тип: у 2-й особі однини дієслово має чисту основу, кінцевий приголосний якої, де це можливо (тобто якщо це зубний приголосний), пом'якшується: *кин^ь, караул^ь, переход^ь, зл^{аз}ь, підно^{сь}, підно^{сь}ся, працю^ю, поспіш^{ай}, постав, з^{ат}ям, насип, їж, забезпеч, повір.*

Такі дієслова у 1-й особі множини приймають закінчення **-мо**, у 2-й особі множини — закінчення **-те** (причому м'який знак перед цими закінченнями зберігається): *кин^ьмо, кин^ьте; переход^ьмо, переход^ьте; підно^{сь}мо, підно^{сь}те; працю^юмо, працю^юте; з^{ат}яммо, з^{ат}ямте; забезпечмо, забезпечте; повірмо, повірте.*

Наказовий спосіб для **1-ї і 3-ї особи однини та 3-ї особи множини** твориться додаванням до дієслова в теперішньому часі або в простій формі майбутнього часу частки *хай* (нехай): *хай піду, хай піде, хай підуть; хай співаю, хай співає, хай співають.*

Число	Особа	Під наголосом та після збігу приголосних	В інших випадках з кінцевим зубним	В інших випадках з кінцевим незубним
Однина	2-а	<i>скаж^{и́}</i>	<i>стан^ь</i>	<i>пробач</i>
Множина	1-а	<i>скаж^{і́}мо</i>	<i>стан^ьмо</i>	<i>пробачмо</i>
Множина	2-а	<i>скаж^{і́}ть</i>	<i>стан^ьте</i>	<i>пробачте</i>

Перевірте себе. 1. Дієслова поставте в 2-й особі однини наказового способу й запишіть у дві колонки: 1) з м'яким знаком укінці; 2) без м'якого знака.

Зволожити, заправити, квасити, зготувати, поглянути, вносити, повідомити, зморщити, вірити, вимітити.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову давньоарабського письменника Аль-Харізі: “Де мало слів, там...”

Перевірте себе. 2. Запишіть у дві колонки дієслова: 1) у наказовому способі; 2) у дійсному способі.

Озеленимо, сточить, кричить, навчить, летімо, збережімо, зворушить, навчить, лящить, зворушить, узагальнимо, зачепить, сушить, озеленімо, зліпить, вивчімо, сточить, скажімо, запишіть, вивчимо.

Ключ. З других букв має скластися закінчення прислів'я: “*Перш ніж шити, ...*”

Урок 30. Дієприкметник і форма на **–но, –то**

1. Дієприкметник як форма дієслова. 2. Активні дієприкметники. Творення і вживання їх. 3. Пасивні дієприкметники. Творення їх. 4. Правопис і відмінювання дієприкметників. 5. Безособова форма дієслова на **–но, –то**.

1. Дієприкметник як форма дієслова

Дієприкметник — це форма дієслова, яка поєднує в собі дієслівні ознаки з прикметниковими.

З одного боку, дієприкметник називає **дію**, має вид, буває перехідним (пасивний) або неперехідним (активний). Наприклад, дієприкметник *співаючий* (птах) указує на дію — (птах) *співає*, має недоконаний вид і є неперехідним; дієприкметник *спійманий* (птах) указує на дію — *спіймали* (птаха), має доконаний вид і є перехідним.

З другого боку, дієприкметник називає **ознаку** предмета, має рід, число і відмінок. Наприклад, дієприкметник *достигле* (яблуко) вказує на ознаку — відповідає на питання *яке?* — і стоїть у називному відмінку однини середнього роду.

Дієприкметник у реченні виконує ту саму функцію, що й прикметник, тобто виступає в ролі означення (*Я хочу бачити світ **розплющеними** очима.* — І.Драч) або іменної частини складеного присудка (*Хата **посипана** зеленою пахучою травою, кутки **обставлені** клечанням.* — Ю.Яновський).

Дієприкметник разом із залежними словами становить дієприкметниковий зворот. Наприклад: *А очі — як дві волошки, **розквітлі на цілий світ*** (І.Гнатюк).

Іноді дієприкметники можуть втрачати дієслівні ознаки й переходити в прикметники та іменники. Наприклад, у висловах *вихована людина, розвинуте суспільство, сушені ягоди* колишні дієприкметники вказують на постійні ознаки, а на дію не вказують. Отже, це вже прикметники, а не дієприкметники. У реченні *Поранений підвівся* слово *поранений* виступає в значенні іменника.

За значенням дієприкметники поділяються на активні і пасивні. І ті і ті бувають доконаного й недоконаного виду.

Перевірте себе. Запишіть у дві колонки дієприкметники: 1) доконаного виду; 2) недоконаного виду. Прикметників не виписуйте.

Скривджений, думаючий, змальовуваний, кипучий, прогнилий, вирощений, охлялий, лежачий, незбагненний, знаючий, стиснутий, гнилий, задубілий, міцніючий.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову Л.Костенко: “*І скаже світ: — Ти ...*”

2. Активні дієприкметники. Творення і вживання їх

Активні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією **того самого предмета**. Порівняйте: *працюючий робітник* — *робітник працює*; *погасле вогнище* — *вогнище погасло*.

Активні дієприкметники творяться від неперехідних дієслів, а саме:

1) **активні дієприкметники доконаного виду** (їх ще неправомірно називають дієприкметниками минулого часу) творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса **-л-** і відповідних закінчень, наприклад: *обважніти* — *обважнілий*, *прогнати* — *прогнілий*, *опастися* — *опалий*. Причому суфікс **-ну-**, як правило, випадає: *зів'язати* — *зів'язаний*, *промокнути* — *промоклий*.

2) **активні дієприкметники недоконаного виду** (їх ще неправомірно називають дієприкметниками теперішнього часу) творяться від основи теперішнього часу (3-я особа множини) за допомогою суфіксів **-уч-** (**-юч-**) — для I дієвідміни і **-ач-** (**-яч-**) — для II дієвідміни та відповідних закінчень, наприклад: *ревуть* — *режучий*; *лежать* — *лежачий*; *бажають* — *бажачий*; *сидять* — *сидячий*;

Активні дієприкметники недоконаного виду (на **-учий**, **-ачий**) утворюються значно рідше, ніж пасивні, і ще рідше вживаються.

Наприклад, не можна сказати “Чубенко подумав про **сидячих** в окопах”. Тут замість дієприкметника доцільно вжити підрядне означальне речення: *Чубенко подумав про тих, що сиділи в окопах (Ю.Яновський)*.

Не відповідає нормам української мови і вислів “Гуляє містом дика хуга, **висвистуюча**, дико **кригача**”. У цьому реченні замість дієприкметників можна використати дієприслівники: *Гуляє містом дика хуга, висвистуючи, дико кригачи (М.Бажан)*.

Іноді в такому випадку варто вжити просто дієслово в способовій формі. Природно буде сказати: *Здалеку долинає журавлине курликання й завмирає в ранковій тиші*, а не “Здалеку долинає журавлине курликання, **завмираюче** в ранковій тиші”.

Частіше активні дієприкметники недоконаного виду використовуються в науковій літературі у складі термінів: *блукаючий нерв, ведуче колесо, резонуюча камера, ріжучий диск, діючий вулкан, тонізуючі речовини*. Але й тут їх намагаються уникнути: замість “оточуюче середовище” кажуть *навколишнє середовище, довкілля*; замість “ріжучий інструмент” — *різальний інструмент*; замість “спрямовуюча рейка” — *напрямна рейка* тощо.

Перевірте себе. 1. Утворіть активні дієприкметники й запишіть у дві колонки: 1) із суфіксом **-уч-** (**-юч-**); 2) із суфіксом **-ач-** (**-яч-**).

Колоти, збільшувати, свистіти, джеркотіти, сокотати, зв'язувати, сидіти, стояти, в'язати, узагальнювати, скакати, стриміти, вірити, тихнути.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову Е.Хемінгуея: “Кожний, хто *ходить по землі, має свої...*”

Перевірте себе. 2. Утворіть активні дієприкметники й запишіть у дві колонки: 1) дієприкметники недоконаного виду; 2) дієприкметники доконаного виду.

Прогіркнути, розтанути, знати, вести, обважнити, іскрити, сліпити, вигоріти, стихнути, сіріти, удосконалювати, видужати.

Ключ. З других букв мають скластися слова, пропущені у вислові давньогрецького філософа Епіктета: “Чого ..., того не чини навіть у думках”.

3. Пасивні дієприкметники. Творення їх

Пасивні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією **іншого предмета**. Порівняйте: *преміюваний робітник — робітника преміювали; погашене вогнище — хтось погасив вогнище.*

Крім того, пасивні дієприкметники можуть називати ознаку предмета, зумовлену зворотною дією того самого предмета. Порівняйте: *умитий хлопець — хлопець сам умився (і хтось умив хлопця), відірваний листок — листок сам відірвався (і хтось відірвав листок).*

Пасивні дієприкметники доконаного й недоконаного виду творяться від перехідних дієслів:

1) якщо основа інфінітива закінчується на **-а**, то за допомогою суфікса **-н-** та відповідних закінчень: *написати — написаний, спилити — спилений, обговорювати — обговорюваний;*

2) якщо основа інфінітива закінчується не на **-а**, то до основи 1-ї особи однини додається суфікс **-ен-** і відповідні закінчення: *обгороджу — обгороджений, скошу — скошений, заплачу — заплачений, мелю — мелений;*

3) рідко за допомогою суфікса **-т-** і відповідних закінчень: *розбити — розбитий, терти — тертий, розвинути — розвинутий (і розвинений).*

Суфікси дієприкметників		
активних		пасивних доконаного й
недоконаного виду	доконаного виду	недоконаного виду
-уч- (-юч-) — І дієвідміна	-л-	-(а)н-, -ен-, -т-
-ач- (-яч-) — II дієвідміна		

Перевірте себе. 1. Запишіть у дві колонки дієприкметники: 1) пасивні; 2) активні.

Знемагаючий, заціпенілий, зсунутий, зчорнілий, побілений, гуркочучий, оживаючий, знайдений, киплячий, знепритомнілий, оцінений, переписаний, діючий.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову Т.Шевченка: “Не гріє ...”

Перевірте себе. 2. Утворіть пасивні дієприкметники й запишіть у дві колонки 1) із суфіксом **-ан-**; 2) із суфіксом **-ен-**.

Ознаменувати, оснастити, звести, загальмувати, знервувати, попередити, об'їздити, надумати, вишанувати, позолотити, купувати, удосконалити, купити.

Ключ. З других букв має скластися продовження слів гімну: “Душу й тіло ми положим ...”

4. Правопис і відмінювання дієприкметників

У суфіксах пасивних дієприкметників:

1) ніколи не пишеться буква **и**, а тільки **е**: *заборонити* — *заборонений*, *побілити* — *побілений*, *натрудити* — *натруджений*, *розвинути* — *розвинений*;

2) ніколи не подвоюється буква **н**: *вихований*, *заспокоєний*, *обладнаний*.

Усі дієприкметники відмінюються, як прикметники твердої групи.

Відмінки	Однина			Множина
	чоловічий рід	середній рід	жіночий рід	
Н.	<i>танучий</i>	<i>тануче</i>	<i>тануча</i>	<i>танучі</i>
Р.	<i>танучого</i>		<i>танучої</i>	<i>танучих</i>
Д.	<i>танучому</i>		<i>танучій</i>	<i>танучим</i>
З.	як у Н. або Р.	<i>тануче</i>	<i>танучу</i>	як у Н. або Р.
О.	<i>танучим</i>		<i>танучою</i>	<i>танучими</i>
М.	<i>(на) танучому/-ім</i>		<i>танучій</i>	<i>танучих</i>

Перевірте себе. Запишіть словосполучення з прикметниками й дієприкметниками у дві колонки 1) із вставленою буквою **і**; 2) із вставленою буквою **и**.

Знаюч..й людині, (у) темніюч..й прірві, знеболююч..й засіб, біліюч..х стін, тремтяч.. руки, повзуч..й гадюці, (на) вбит..й дорозі, очисн..й пристрій, чорніюч..ми силуетами, (у) кипляч..й смолі, (у) стояч..й воді, згасаюч..й день, колюч..м дротом, (на) висяч..м мосту.

Ключ. З других букв перших слів (тих, що в дужках, до уваги не брати) має скластися закінчення вислову англійського письменника О.Уайльда: “*Це жахливо важка робота — ...*”

5. Безособова форма дієслова на -но, -то

Безособова форма дієслова на **-но, -то** твориться від пасивних дієприкметників шляхом заміни закінчення на суфікс **-о**: *прочитаний* — *прочитано*, *виконаний* — *виконано*, *вимитий* — *вимито*.

Ця форма — незмінювана. Вона, як і безособові дієслова, вживається в ролі присудка в безособових реченнях.

Дієслова в безособовій формі на **-но, -то** завжди є перехідними, тому при них, як взагалі при перехідних дієсловах, обов’язково повинен стояти додаток, виражений іменником або займенником у знахідному відмінку без прийменника (прямий додаток).

Наприклад, у реченні: *За що ж тебе, світе-брате, в своїй добрій, теплій хаті оковано, омурано (премудрого одурено), багрянцями закрито і розп’ятієм добито? (Т.Шевченко)* — дієслова в безособовій формі *оковано, омурано, закрито, добито* мають при собі прямий додаток (кого? що?) *тебе*, а *одурено* — такий самий додаток (кого? що?) *премудрого* (виражений прикметником у значенні іменника), і всі вони є присудками.

Безособову форму дієслова на **-но, -то** вживають замість пасивних дієприкметників тоді, коли є потреба наголосити на дії, а не на ознаці. Наприклад, у реченні *Пшениця вже скошена* дієприкметник варто замінити безособовою формою: *Пшеницю вже скошено*. А от у реченні *Хлопці були зморені денною працею* цього зробити не можна.

Урок 31. Дієприслівник. Написання *не* з дієсловами

1. Значення дієприслівника. 2. Творення і вживання дієприслівників. 3. Особливості написання *не* з різними формами дієслова.

1. Значення дієприслівника

Дієприслівник — це незмінювана форма дієслова, яка означає **другорядну дію** порівняно з основною дією того самого предмета.

Наприклад, у вислові *Кружляють над степом орли, виглядають здобич* названо один предмет і дві його дії. Якщо в цьому повідомленні нас цікавить загальна картина степу, то в такому разі ми надаємо перевагу дії *кружляють*, вона для нас основна, а *виглядають* — другорядна; її, отже, можна передати дієприслівником: *Кружляють над степом орли. **виглядаючи** здобич*. Якщо ж ми описуємо спосіб харчування орлів, тоді *кружляють* буде для нас другорядною дією; її, отже, передаємо дієприслівником: ***Кружляючи** над степом, орли виглядають здобич*.

Дієприслівник виступає в реченні обставиною до присудка і водночас означає дію того самого предмета, що й присудок, тобто виконує роль, так би мовити, другорядного присудка. Наприклад, в уривку з поезії Лесі Українки “Дим”:

*"Для нас у ріднім краю навіть дим
Солодкий та коханий..." Без упину
Я думала собі оці слова,
Простуючи в країну італьянську.
І мріялись мені далекі села:
Дівчата йдуть, **співаючи**, з ланів,
Клопочуться хазяйки невсипуці,
Стрічаючи отару та черідку...—*

дієприслівник *простуючи* (разом із залежними словами) виступає обставиною часу до присудка *думала* і водночас означає другорядну дію предмета, названого підметом *я* (*я простувала і думала*); дієприслівник *співаючи* є обставиною способу дії до присудка *йдуть* і водночас означає другорядну дію предмета, названого підметом *дівчата* (*дівчата йдуть і співають*) і т. д.

Дієприслівники (як і неозначена форма дієслова чи безособова форма на **-но, -то**) мають тільки вид і бувають перехідними або неперехідними. Дієприслівники самі по собі на час не вказують.

Дієприслівники **недоконаного виду** означають таку другорядну дію, яка відбувалася, відбувається чи відбуватиметься одночасно з основною дією. Вони відповідають на питання що роблячи?: 1. *Відпочиваючи після роботи, ми обговорили план екскурсії.* 2. *Відпочиваючи після роботи, ми обговорюємо план екскурсії.* 3. *Відпочиваючи після роботи, ми обговоримо план екскурсії.*

Дієприслівники **доконаного виду** означають таку другорядну дію, яка відбулася чи відбудеться раніше від основної дії. Вони відповідають на питання що зробивши?: 1. *Відпочивши після роботи, ми обговорили план екскурсії.* 2. *Відпочивши після роботи, ми обговорюємо план екскурсії.* 3. *Відпочивши після роботи, ми обговоримо план екскурсії*

Перевірте себе. Запишіть у дві колонки дієприслівники: 1) неоконаного виду; 2) доконаного виду.

Кличучи, встигнувши, допомігши, теревенячи, оклигавши, вживаючи, бачачи, зиркнувши, вразивши, очікуючи, дивлячись, замріявшись.

Ключ. З других букв мають скластися два слова, пропущені в прислів'ї: "..., й ... іржею візьметься".

2. Творення і вживання дієприслівників

Дієприслівники **доконаного виду** творяться від основи інфінітива дієслів доконаного виду за допомогою суфіксів **-вши, -ши**: *побачи(ти) — побачивши, розців(сти) — розцівівши, принес(ти) — принісши.*

Практично це робиться так: дієслово ставимо в чоловічому роді минулого часу й до нього додаємо **-ши**: *зрозумів — зрозумівши, сказав — сказавши, допоміг — допомігши.*

Дієприслівники **недоконаного виду** творяться від основи теперішнього часу дієслова неоконаного виду (3-я особа множини) за допомогою суфіксів **-учи (-ючи) — для дієслів I дієвідміни і -ачи (-ячи) — для дієслів II дієвідміни**: *каж(уть) — кажучи, розмовляй(уть) — розмовляючи; бач(ать) — бачачи, смій(уть)ся — сміючись (сміючися).*

Практично це робиться так: дієслово ставимо в 3-й особі множини й замість **-ть** додаємо **-чи**: *кажуть — кажучи, бачать — бачачи, борються — борючись.*

У кінці дієприслівників обох видів (також перед **-сь, -ся**) завжди пишемо букву **и**: *орючи, творячи, борючись, дивлячись; зоравши, задивившись.*

Дієприслівник можна вживати лише тоді, коли в реченні до того самого діяча відноситься щонайменше дві дії: *Вони стояли мовчазні і вдивлялися в далеке минуле своє і своїх батьків. — Вони стояли мовчазні, вдивляючись в далеке минуле своє і своїх батьків (О.Довженко).*

Дієприслівник разом із залежними словами становить дієприслівниковий зворот: *Не може при добрі той жити, хто хоче злу й добру служити, бо, хтівши догодити обом, він стане злу рабом! (І.Франко).*

Перевірте себе. Утворіть дієприслівники недоконаного виду й запишіть їх у дві колонки: 1) із суфіксом **-учи (-ючи)**; 2) із суфіксом **-ачи (-ячи)**.

Вносити, свистати, белькотіти, свистіти, іти, палахкотати, клекотати, лізти, ойкати, одужувати, місити, здоровити, волочити, туркотати, очікувати, смалити, ліпити, сипати.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову О.Підсухи: *“Щастя — не знати спокою, ...”*

3. Особливості написання *не* з різними формами дієслова

З усіма формами дієслова (про дієприкметник мовиться далі) *не* майже завжди пишеться окремо, тобто виступає заперечною часткою.

Наприклад: 1. *Як це чудово — **не сидіти** на місці, мчати на північ, південь чи схід! (П.Дорошко).* 2. ***Не бійся** правди, хоч яка гірка (Л.Костенко).* 3. *Такої мови **не чувано** в сій хаті досі (Леся Українка).* 4. *Довго **не вгавала** колотнеча в замку (І.Ле).*

Разом *не* пишеться у дев'яти дієсловах, які без *не* не вживаються: *неволити, ненавидіти, непокоїти, непритомніти, нехтувати, нестямитися, незчутися, нетерпеливитися, нездужатися.*

Разом і окремо *не* пишеться з такими чотирма дієсловами залежно від їхнього значення: *нездужати* (хворіти) і *не здужати* (не могли, не подолати), *неславити* (ганьбити) і *не славити* (не прославляти), *непокоїтися* (тривожитися, турбуватися) і *не покоїтися* (не лежати), *нестямитися* (втратити самовладання) і *не стямитися* (не повернутися до тями).

У префіксі **недо-**, якщо він вказує на неповноту, половинчастість дії, *не* пишеться разом: *недобачати* (погано бачити), *недочувати* (погано чути), *недочути* (погано почути), *недолюблювати* (відчувати неприязнь), *недосипляти* (мало спати), *недоїдати, недовиконувати, недооцінювати.*

Від дієслів з префіксом **недо-** слід відрізняти дієслова з префіксом **до-**, при яких вжито заперечну частку *не*: *не дочекатися, не доторкатися, не допомогти.* Порівняйте: *Старий **недобачав**, а ще дужче **недочував** (В.Минко).* — *Опісля Сава знов дивився під хмари і знов ждав. **Не добачав** уже нічого більше (О.Кобилянська).*

З дієприкметником *не* завжди пишеться окремо, коли він має при собі залежні слова (у дієприкметниковому звороті): 1. *Через усю Вербівку **стеляться сукупні городи та левади, не одгороджені тинами** (І.Нечуй-Левицький).* 2. *На **кроквах ще не закінчених** хат працюють **теслярі** (О.Довженко).*

Коли дієприкметник не має при собі залежних слів, то *не* пишеться разом або окремо:

1) разом, якщо *не* вжито в ролі префікса: *Марійка **вешталася, як звичайно, зжурена і невдоволена** (О.Кобилянська);*

2) окремо, якщо *не* є заперечною часткою: *Тільки й мав [поет] **талан до віршів не позичений, а власний** (Леся Українка).*

Слід розрізняти окреме написання *не* з дієсловом *мати* в 3-й особі однини теперішнього часу — *не має* (*Він не має часу*) і написання разом заперечного слова *немає*, яке завжди можна замінити формою *нема* (*У нього немає (нема) часу*).

Перевірте себе. Випишіть лише словосполучення, у яких **не** з дієслівними формами пишеться окремо.

Він не/має плаща, не/терпеливиться йому, не/дослухавши розмови, не/навиджу брехню, не/поремонтовано автомобіль, не/чуваний тут випадок, не/закінчений твір, не/хтують порадами, не/стямився досі, ще/не виконаний урок.

Ключ. З перших букв останніх слів має скластися закінчення вислову Марка Твена: “Коли сумніваєтесь, говоріть ...”

Урок 32. Прислівник

1. Значення прислівника. 2. Правопис прислівників, утворених від прикметників за допомогою суфіксів *-о*, *-е*. 3. Правопис прислівників, утворених поєднанням прийменника з різними частинами мови. 4. Правопис складних і складених прислівників. 5. Правопис прислівників, утворених за допомогою часток

1. Значення прислівника

Прислівником називається незмінна самостійна частина мови, яка характеризує дію, стан або ознаку предмета.

Наприклад, у реченнях: 1. *Катруся лежала **нерухомо**.* 2. *Тато сидів **напереді** і **довго** мовчав.* 3. *У хаті **чисто**.* 4. *Мама, **ще дуже** молода, чекала на братів (з тв. В. Стефаника)* — прислівник *нерухомо* уточнює дію *лежала*; *напереді* вказує на місце дії *сидів*; *довго* визначає тривалість дії *мовчав*; *чисто* характеризує стан; *дуже* вказує на міру вияву ознаки *молода*.

Прислівники за значенням поділяються на такі розряди:

1) прислівники **способу дії** — як? яким способом?: *добре, схвильовано, важко, поволі, вголос, безвісти, по-новому, сам на сам, очевидно, жаль, сором,*

2) прислівники **міри й ступеня** — скільки? наскільки? якою мірою?: *дуже, трохи, надто, ледве, якомога, дотла, дощенту, доволі;*

3) прислівники **місця** — де? куди? звідки? яким шляхом?: *тут, вгорі, униз, праворуч, звідти, манівцями;*

4) прислівники **часу** — коли? доки? відколи? як довго?: *рано-вранці, напередодні, досі, з давніх-давен;*

5) прислівники **причини** — чому? з якої причини?: *згарячу, зосліпу, зопалу, спересердя, хоч-не-хоч;*

6) прислівники **мети** — навіщо? з якою метою?: *навмисно, наперекір, назустріч, на зло, у гості;*

7) прислівники **умови** — за якої умови?: *безумовно, принагідно, безперечно, закономірно, випадково.*

Прислівники в реченні найчастіше бувають різними обставинами. Наприклад: **Знов** бачу я землю кохану у димі, у дзвоні заліз, де кліті летять **безнастанно** стволами то **вгору**, то **вниз** (В.Сосюра). Тут прислівник знов виступає обставиною часу, **безнастанно** — обставиною способу дії, **вгору**, **вниз** — обставинами місця.

Крім того, прислівники можуть бути:

1) присудками (в безособових реченнях): **Зоряно, тихо** в просторі (О.Гончар.);

2) вставними словами: *І найвища, по-моєму, краса — це краса вірності* (О.Гончар);

3) іноді означеннями: *Налився всесвіт повноти і споглядає сам себе. Але його чиясь рука на два пересікає: на світ **вгорі** і світ **внизу*** (П.Тичина).

За походженням прислівники — неоднорідна частина мови. Тільки невелика група їх — первинні: *тут, там, тоді, завжди, де, як, скрізь, тепер* тощо. Решта прислівників походить від відмінюваних повнозначних частин мови: іменника (*згори, завчасу, попереду, гуртом, жаль*), прикметника (*радісно, злегка, по-новому*), числівника (*вперше, надвоє, учетверо*), займенника (*нізащо, потім, зовсім, по-моєму*), дієслова (*нехотя, хвилююче*) або поєднання різних частин мови (*босоніж, обіруч, воднораз, насамперед, мимохідь*). Як прислівники використовуються й деякі сполучення слів — прислівникові сполучення (*раз у раз, час від часу, кінець кінцем, на світанку, в цілому*).

Перевірте себе. Випишіть прислівники за розрядами в три колонки: 1) способу дії, міри й ступеня; 2) місця; 3) часу.

Доценту, звідкись, де-небудь, зрання, зліва, взаємно, ледве, де-не-де, допізна, удосвіта, сміло, глухо, хтозна-куди, знадвору, нині, нізвідки, безвісти, звверху.

Ключ. З других букв має скластися вислів П.Тичини.

2. Правопис прислівників, утворених від прикметників за допомогою суфіксів **-о, -е**

Частина прислівників утворилася від прикметників за допомогою суфікса **-о**, рідше **-е**: *бадьорий — бадьоро, чистий — чисто, гарячий — гаряче, здивований — здивовано, захоплюючий — захоплююче.*

Прислівники, утворені таким чином, повністю зберігають усі правописні особливості прикметникових основ: *туманний — туманно, неблаганний — неблаганно, шалений — шалено, блідо-рожевий — блідо-рожево.*

Якщо прислівники утворено від якісних прикметників, що мають ступені порівняння, то й вони теж мають ступені порівняння, які творяться так само, як і в прикметників: *глибоко — глибше, найглибше; близько — ближче,*

найближче; високо — вище, найвище; погано — гірше, найгірше; туго — тугіше, найтугіше.

Перевірте себе. Випишіть словосполучення з прислівниками в дві колонки: 1) із вставленими буквами **жч**; 2) із вставленою буквою **щ**.

Утримувати тя..е, різати ву..е, клади тов..е, іду бли..е, дають доро..е, роби кра..е, адресуй ви..е, нести ва..е, іскрить ни..е, миготить ду..е, їхати найкра..е.

Ключ. З перших букв перших слів мають скластися три слова, пропущені у вислові Лесі Українки: “Для нас ... навіть дим солодкий та коханий”.

3. Правопис прислівників, утворених поєднанням прийменника з різними частинами мови

Прислівники, утворені поєднанням прийменника з іменником, колишньою короткою формою прикметника, числівником, займенником, прислівником, звичайно пишуться **разом**. Наприклад:

1) *вгору, згори, напам'ять, наприкінці, попідвіконню, попідтинню, вдосвіта, вночі, надвечір, доверху, вдома, почасти, безвісти, доценту, зроду, спідлоба, запанібрата, наопашки, врукопаши;*

2) *віддавна, востаннє, допізна, дочиста, завидна, замолоду. згарячу, здавна, здалеку, зліва, зрідка, насухо, начисто, нашивидку, попросту, потиху, сповна, справа, спроста;*

3) *вперше, вп'яте, вдвоє, утричі, вчетверо, водно, заодно, натроє, нашестеро, утрюх, уп'ятьох, поодинокі, подвічі, потричі;*

4) *передусім, потім, внічю, настільки, навіщо;*

5) *віднині, відтоді, дотепер, забагато, назавжди, наавтра, післязавтра, повсюди.*

Проте є **відхилення** від цього правила.

Частина прислівників (прислівникові сполучення), утворених **поєднанням прийменника з іменником**, пишеться **окремо**. Це зумовлене тим, що вони ще не зовсім втратили своє іменникове значення; порівняйте: *без відома — без мого відома; на скаку — на всьому скаку; за дня — за білого дня; до пуття — до якогось пуття.*

Сюди належать такі прислівникові сполучення: *без відома, без жалю, без кінця, без кінця-краю, без краю, без ладу, без ліку, без мети, без наміру, без пуття, без сліду, без смаку, без сумніву, без угаву, без упину, в гості, в затишку, в міру, в нагороду, в ногу, в обмін, в позику, в цілості, до біса, до вподоби, до гурту, до діла, до загину, до запитання, до краю, до крихти, до ладу, до лиха, до лиця, до міри, до ноги, до обіду, до останку (але: наостанку), до пари, до пня, до побачення, до пори, до пуття, до річці, до решти (але: врешті), до смаку (але: всмак), до смерті, до снаги, до сьогодні, до часу, за дня, за рахунок, за світла, з болю, з виду, з дому (але: додому), з-за кордону, з краю в край, з переляку, з радості, з розгону, на бігу, на біс, на вагу, на весну (але: навесні), на вибір, на вигляд, на видноті, на виплат, на відчай, на віку, на гамуз, на голову, на диво, на*

добраніч, на дозвіллі, на жаль, на зло, на зразок (але: наприклад), на льоту, на мить, на ніщо (але: нінащо), на око, на поруки, на прощання, на радість, на radoцax, на руку, на самоті, на світанку, на скаку, на славу, на слово, на совість, на сором, на ходу, на шкоду, на щастя, над силу (але: насилу), не з руки, ні на гріш, під боком, під гору, під силу, по закону, по змозі, по знаку, по можливості, по правді, по силі, по совісті, по сусідству, по суті, по черзі, по щирості, у вигляді, у височінь, уві сні, у вічі (але: увіч), у поміч, через силу.

Два прислівники, утворені від іменників, пишуться **через дефіс**: *на-гора* і *по-латині*.

Якщо прислівник утворено від **повного прикметника** (або займенника) на **-ому (-ему)** приєднанням до нього прийменника *по*; то він пишеться через дефіс: *по-новому, по-серйозному, по-моєму, по-іншому, по-українському, по-батьківському, по-заячому, по-латинському*. Деякі з цих прислівників можуть мати форму на **-и**: *по-українськи, по-батьківськи, по-заячи, по-вовчи*.

Три прислівники прикметникового походження пишуться окремо, а саме: *в основному, в цілому, в середньому*.

З-поміж прислівників, утворених поєднанням **прийменника з числівником**, окремо пишуться тільки прислівники типу *по одному, по двоє, по троє, по четверо*, а через дефіс — *по-перше, по-друге, по-третє* і т. д.

Окремо пишеться **прийменник з прислівником** тільки в тому разі, якщо прислівник має значення іменника: *на відмінно* (на відмінну оцінку), *не відкладай на завтра* (на завтрашній день).

Прислівники, що пишуться разом або через дефіс, слід **відрізняти від однозвучних сполучень** прийменника з іменниками, повними прикметниками, числівниками та займенниками, які пишуться окремо.

Наприклад, у реченні *За яких півгодини спереду замаячили вітряки на горі* (А. Головка) йдеться про предмет — гору, бо між прийменником і іменником можна вставити прикметник: *на високій горі*; до іменника можна поставити питання на чому? А в реченні *Там, нагорі, вже напевне вживають усіх заходів, щоб врятувати шахту і людей, які лишились під землею* (О.Донченко) маємо справу з прислівником, бо слово *нагорі* не називає ніякого конкретного предмета, а тільки вказує на місце (де?).

Перевірте себе. Випишіть прислівники в три колонки залежно від написання їх: 1) разом; 2) через дефіс; 3) двома словами.

По/козацькому, по/двічі, по/риб'ячи, уві/сні, на/скаку, по/троє, с/тиха, по/іншому, один/одином, кінець/кінцем, по/моєму, за/видна, з/виду.

Ключ. З третіх букв виписаних слів має скластися закінчення вислову бельгійського письменника М.Метерлінка: “З плином часу життя переконує кожного, що немає ...”

4. Правопис складних і складених прислівників

Прислівники, утворені від підрядних словосполучень, пишуться **разом**: *босими ногами — босоніж; обома руками — обіруч, в різні боки — врізнобіч, на швидку руку — нашвидкуруч, в один час — водночас, на самий перед —*

насамперед, по всякий час — повсякчас, не сам хотів — несамохіть, з початку віку — споконвіку, має бути — мабуть; чимдуж, чимраз, чимскоріш.

Але в кількох прислівникових сполученнях усі частини пишуться окремо: *тим часом* (хоч *тимчасом* як), *все одно, все рівно*.

Прислівник *геть-чисто* пишеться через дефіс.

Прислівники, утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних незмінних слів, пишуться **через дефіс**: *ледве-ледве, далеко-далеко, рано-вранці, давним-давно, повік-віків, врешті-решт, зроду-віку, тишком-нишком, сяк-так, більш-менш, видимо-невидимо*.

Деякі з них пишуться **через два дефіси**, а саме: *пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-всього, як-не-як, де-не-де, десь-не-десь, коли-не-коли, хоч-не-хоч, будь-що-будь*.

Три прислівники пишуться **окремо й через дефіс**: *з давніх-давен, з діда-прадіда, без кінця-краю*, але окремо: *з усіх усюд*.

Прислівникові сполучення, утворені повторенням того самого іменника, числівника чи займенника в різних відмінках з прийменником або без нього, пишуться **окремо** — двома і більше словами: *день у день, рік у рік, раз у раз, раз по раз, ніч крізь ніч, час від часу, раз від разу, раз за разом, день при дні, від ранку до вечора, з боку на бік, з дня на день, з роду в рід, з кінця в кінець, кінець кінцем; один по одному, один за одним, один одинцем, одним одно; сам на сам*.

Прислівники *пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-всього* пишуться через дефіси тому, що тут повторюється та сама застигла форма слова (родовий відмінок), а не різні, як, скажімо, у сполученні *раз у раз* чи *сам на сам*, де маємо поєднання називного відмінка із знахідним, або в сполученні *кінець кінцем*, де поєднано називний відмінок з орудним.

Перевірте себе. 1. Сполучення слів запишіть трьома групами в тому порядку, як пишуться прислівники: 1) одним словом; 2) двома і більше словами; 3) через дефіс.

Обміркував до/ладу, знав аби/як, узяв хтозна/де, на/силу підвівся, пропав без/вісти, давай по/простому, звук як/не/як, зустрілись сам/на/сам, розділив на/четверо, з/давна відомо, зжовк по/осінньому, здійсниться кінець/кінцем, з/малку вчися, від/тоді все змінилося, перебиває раз/у/раз, одягся як/небудь, ойкнув с/проквола, видадуть на/гора.

Ключ. З других букв перших слів має скластися вислів В.Симоненка.

Перевірте себе. 2. Сполучення слів і слова запишіть у тому порядку, як пишуться прислівники: 1) одним словом; 2) через один дефіс; 3) через два дефіси; 4) двома словами; 5) трьома і більше словами.

Підійшов у/притул, раз/по/раз гукав, по/перше, узяв до/відома, попід/тинню, на/сам/перед, один/по/одному, накинув на/опашки, кінець/кінцем, будь/що/будь, повік/віків, росте в/глиб, виходили по/одинці, одним/один, день/у/день сох, рушив у/чвал, рано/вранці, всього/на/всього, бачив уві/сні, по/дружньому повір, з/ранку/до/вечора, по/новому йде праця, хоч/не/хоч, вивчив на/пам'ять, врешті/решт, чим/скоріш, на/око помнож, сам/на/сам.

Ключ. З останніх букв останніх слів має скластися вислів давньоримського філософа Сенеки.

5. Правопис прислівників, утворених за допомогою часток

Як і неозначені займенники, деякі прислівники творяться за допомогою часток.

Прислівники, утворені за допомогою часток **хтозна-, казна-, будь-, -небудь, -но**, пишуться через дефіс: **хтозна-де, казна-звідки, будь-як, будь-коли, де-небудь, куди-небудь, тільки-но**.

Прислівники, утворені за допомогою часток **аби-, де-, -сь, ні-, ані-, що-** пишуться разом: **абияк, абикуди, деколи, десь, ніде, ніколи, анітрохи, аніяк, щодня, щодень, щороку, щоразу, щосили**.

Але частка **що** пишеться окремо в таких випадках: **що другий день, що день божий, тільки що, поки що**.

Прислівники з *не* можуть писатися разом, якщо *не* вжито в ролі префікса, і окремо, якщо *не* є заперечною часткою. Це нерідко залежить від того, який зміст хоче передати автор. Порівняйте: *Вибратися, однак, із темної, покрученої та вузької чорторії було нелегко*.— *Дідові Овсієві не легко давалося зробити лад і спокій* (М.Коцюбинський).

Перевірте себе. Випишіть словосполучення і слова в дві колонки залежно від написання прислівників: 1) разом; 2) через дефіс. Словосполучень із прислівниками, які пишуться двома словами, не виписуйте.

Спитаю коли/небудь, ані/трохи, записав аби/як, тільки/що прийшов, зроблю будь/коли, забрів хтозна/куди, спостерігав що/дня, звідки/небудь, здивувався хтозна/як, ні/коли не знав, казна/де був, квапився що/разу.

Ключ. З других букв перших слів має скластися початок вислову (одне слово) німецького письменника Т.Гіппеля: "...страшніша за брехню".

Урок 33. Прийменник

1. Значення і склад прийменників. 2. Деякі особливості вживання прийменників. 3. Правопис прийменників.

1. Значення і склад прийменників

Прийменником називається службова частина мови, яка разом з відмінковими закінченнями іменників (або займенників) служить для вираження **підрядних зв'язків** між словами в реченні.

Наприклад, у реченні *Там тополі у полі на волі (захід сонце за обрій поніс) з буйним вітром свавольним і диким струнко рвуться кудись в далечінь (П. Тичина)* без слів *у, на, за, з, в* обійтися не можна: вони, хоч не мають самостійного значення, проте вказують на зв'язки між повнозначними словами.

За походженням прийменники поділяються на:

1) первинні: *без, в, від, для, до, з, за, на, над, під, по, при, про, ради, через;*

2) вторинні, утворені від первинних прийменників: *задля, заради, з-під, з-понад, з-поза, з-проміж, із-за, поза, щодо*;

3) відприслівникові: *близько, внаслідок, всупереч, вподовж, вслід, довкола, замість, кругом, насеред, навкруги, навпроти, напередодні, навколо, назустріч, осторонь, обабіч, попереk, позад, після, поруч, поряд, відповідно до, залежно від, згідно з тощо*;

4) відіменникові: *край, кінець, коло, перед, протягом, шляхом, за допомогою, під час, в напрямі до, на шляху до, у зв'язку з, в силу, внаслідок, в результаті тощо*;

5) віддієслівні: *завдяки, виключаючи, незважаючи на*.

За будовою прийменники бувають:

1) прості: *без, в, до, крізь, під, кругом, близько, проти, край, кінець, коло*;

2) складні (складаються з двох чи більше частин і пишуться разом або через дефіс): *задля, з-поза, з-між, із-за, понад, щодо, всупереч, довкола, поруч, поряд*;

3) складені (пишуться двома і більше словами): *відповідно до, залежно від, згідно з, під час, у зв'язку з, незважаючи на*.

Прийменники поєднуються з іменниками (або займенниками) **в непрямих відмінках**, причому деякі з них поєднуються тільки з одним відмінком (*без, від. до. крізь, про, при, біля, навколо, назустріч*), деякі — з двома (*на, над, перед, під, по*), а то й з трьома (*в, з, за, між*).

Прийменники стоять перед іменниками. Лише кілька прийменників можуть стояти і після іменників: 1. *Лейтенант озирнувся порядку **ради** (Іван Ле)*. 2. *Дружна і гучна дівоча пісня линула нам **навздогін** (Ю.Смолич)*.

Перевірте себе. 1. Випишіть словосполучення в дві колонки: 1) з непохідними прийменниками; 2) з похідними.

Здибався з другом, поклав у шухляду, присів коло мене, уболіваю за справу, росте навпроти школи, збори наприкінці літа, зрубав при корені, держав про запас, виглянув з-за рогу.

Ключ. З других букв перших слів має скластися початок прислів'я: "..., добре й буде".

Перевірте себе. 2. Випишіть окремо словосполучення, у яких прийменники вжито: 1) з родовим відмінком; 2) із знахідним; 3) з орудним; 4) з місцевим.

Став біля порога, виріс над морем, трапилось у травні, лишився без грошей, надіятися на випадок, обіч дороги, експеримент у лабораторії, ішов з батьком, виглянув з вікна, росте на горі, абстрагуймося від частковостей, агітація за кандидатів.

Ключ. З перших букв перших слів має скластися закінчення прислів'я: "Не кидай..."

2. Деякі особливості вживання прийменників

Вживаючи варіанти прийменника у та в, слід уникати насамперед збігу голосних, потім — збігу приголосних (при цьому будь-яка пауза сприймається

як приголосний): *був у мене* — *були в мене*; *острів у морі* — *острів в океані*; *був у класі* — *був в аудиторії*; *вечоріло, у кімнаті стало темніти* — *стало темніти в кімнаті*.

Перед словом, на початку якого є звуки **в, ф** в різному поєднанні (**хв, св, сф** і под.), щоб уникнути збігу подібних звуків, як правило, вживаємо **у**, незалежно від того, на який звук закінчується попереднє слово: *були у вівторок, двері у фойє, написано у творі*.

Так само щоб уникнути важкого для вимови збігу звуків, використовуються варіанти прийменників *з, із і зі, під і піді, над і наді, перед і переді*: *прийшов з інституту — прийшов із театру — прийшов зі школи; під нами — піді мною*.

Прийменник *по* в українській мові вживається в небагатьох випадках: *пішов по воду, загруз по кісточки, чинити по правді, видно по очах, черговий по школі*. Проте часом його вживають недоречно: “*прийшов по справі*”, “*відправив по пошті*”, “*по останній моді*”, “*підручник по математиці*”, “*по його вині*”, “*сталося по недбалості*”, “*зупинка по вимозі*” і под. Треба: *прийшов у справі, відправив поштою, за останньою модою, підручник з математики, з його вини, сталося через недбалість, зупинка на вимогу* тощо.

Після прийменника *по* іменник ставиться в місцевому відмінку: *зв’язати по руках і ногах* (а не “по рукам і ногам”), *ударили по конях* (а не “по коням”) тощо.

Перевірте себе. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) зі вставленим варіантом прийменника *в*; 2) зі вставленим варіантом прийменника *у*.

Щодня ... роботі, озимина .. полі, риба ... воді, багаж ... автобусі, обвал ... горах, ураган ... океані, ніхто ... селі, зсипав ... засік, ураган ... пустелі, іскра ... попелі, міст ... майбутнє, був ... театрі, йдуть ... інститут, ударив ... дзвін, виступала ... філармонії.

Ключ. З перших букв перших слів має скластися закінчення прислів’я: “*На те голова, ...*”

3. Правопис прийменників

Прийменники від іменників, займенників, прикметників, числівників пишуться окремо. Проте не слід їх сплутувати з префіксами, які пишуться разом: *без дороги* — *бездоріжжя*, *при березі* — *прибережний*, *у вечір* — *увечері*, *з-під шапки* — *спідлоба*, *понад вікнами* — *понадвіконню*. Між прийменником та іншою частиною мови можна вставити означення, між префіксом і наступною частиною слова цього зробити не можна: *до хати* — *до рідної хати, до своєї хати і доценту*.

Складні прийменники, утворені від первинних за допомогою прийменника *з (із)*, пишуться через дефіс: *з-за, із-за, з-поза, з-над, з-понад, з-під, з-понад, з-поміж, з-проміж, з-серед, з-посеред*.

Складні прийменники, утворені від первинних без прийменника з (із), пишуться разом: *заради, задля, поза, понад, понад, поміж, проміж, щодо* (але *що ж* до).

Складні прийменники прислівникового походження пишуться разом (як і відповідні прислівники): *всупереч* сподіванкам, *услід* загонові, *довкола* вогнища, *посеред* дороги, *обабіч* шосе, *наперекір* знегодам, *назустріч* бурі, *поруч* мене, *наприкінці* дня, *внаслідок* переживань.

Проте від прислівників, які пишуться разом, слід відрізнати однозвучні сполучення прийменників з іменниками, що мають при собі додаток у родовому відмінку і пишуться окремо, наприклад: *вглиб* (прислівник) — *в глиб віків* (сполучення прийменника з іменником *глиб*, при якому є додаток у родовому відмінку *віків*); *вбік* — *в бік річки*, *всередині* — *в середині речення*, *зсередини* — *з середини розділу*, *збоку* — *з боку товаришів*, *скраю* — *з краю поля*, *спочатку* — *з початку року*.

Двома і більше словами пишуться такі складені прийменники, як *під час*, *незважаючи на*, *відповідно до*, *залежно від*, *згідно з*, *в напрямі до*, *на шляху до*, *у зв'язку з*, *за допомогою*, *в силу*, *в результаті* (але *внаслідок*).

Перевірте себе. 1. Запишіть словосполучення у дві колонки залежно від того, як пишуться частини, що в дужках: 1) окремо (прийменники); 2) разом (префікси).

Звернувся (в)друге, пішли (в)чотирьох, плакав (у)внісі, людина (з)людиною, знявся (в)гору, їду (в)гори, вилив (у)друге відро, ішов (на)помацки, подався (до)дому, книжка (переді)мною, (з)малку працюю, було це (в)літку, гукнув (по)батькові.

Ключ. З других букв перших слів має скластися закінчення вислову російського мислителя О.Радищева: “Тільки тоді станеш людиною, коли навчишся бачити ...”

Перевірте себе. 2. Запишіть словосполучення у дві колонки залежно від того, як пишуться прийменники: 1) одним словом; 2) через дефіс. Тих словосполучень, у яких прийменники пишуться двома словами, не виписуйте..

Спуститися з/над хмар, один з/перед одного, садять по/над яром, упав під/час бурі, виріс по/серед поля, лине з/посеред гаю, один з/поміж усіх, об'єднатися за/ради справи, яскравий по/над міру, мружитися з/під брів, атака з/за лісу.

Ключ. З перших букв перших слів має скластися початок прислів'я: “... м'якша від чужої подушки”.

Урок 34. Сполучник

1. Значення і склад сполучників. 2. Розряди сполучників за значенням і способом вживання. 3. Правопис сполучників. 4. Розрізнення складних сполучників та інших частин мови.

1. Значення і склад сполучників

Сполучником називається службова частина мови, яка служить для **поєднання між собою** однорідних членів речення або речень.

Наприклад, у реченні *Земле рідна! Мозок мій світліє і душа ніжнішою стає, як твої сподіванки і мрії у життя вливаються моє* (В.Симоненко) службові слова *і, як* — сполучники, бо перше *і* поєднує два прості речення, як приєднує підрядне речення до головного, друге *і* сполучає два однорідні члени речення.

Однак подібні слова можуть бути і не сполучниками. Так, у реченні *Дружній череді і вовк не страшний* (Нар. творчість) слово *і* — частка, а не сполучник, бо воно нічого не поєднує, тільки служить для підсилення сказаного і має таке ж значення, як *навіть*. А в реченні *Ніколи я не знав, як тяжко жити без солов'я, що в пісні аж тремтить тільцем своїм маленьким і гарячим* (М.Рильський) слово *як*, хоч і приєднує підрядне речення до головного, проте не є сполучником — це прислівник, бо вказує на міру ознаки і відповідає на питання якою мірою?; слово *що* — відносний займенник, бо в реченні виступає замість іменника *соловей* і відповідає на питання хто тремтить?

За будовою сполучники бувають:

- 1) прості: *і, а, бо, та, чи, що, як, хоч*;
- 2) складні: *якщо* (як + що), *якби* (як + би), *щоб* (що + б), *або* (а + бо), *проте, зате, ніби, неначе, начебто*;
- 3) складені: *та й, або й, коли б, тому що, так що, через те що, незважаючи на те що, не тільки... а й, як... так і, хоч... але*.

2. Розряди сполучників за значенням і способом вживання

За значенням розрізняємо сполучники сурядні, підрядні і пояснювальні.

Сурядні сполучники з'єднують однорідні члени речення або рівноправні речення, наприклад: *Правда, я зігнувся в бурі життєвій, і тремтить останнє листя моїх мрій, але в серці й досі ще вогонь палає, і рука то кобзу, то меч тримає* (О.Олесь).

Серед сурядних сполучників виділяємо:

- а) єднальні: *і (й), та* (в значенні *і*), *також, і...і, ні...ні, як...так і, не тільки... а й*;
- б) протиставні: *а, але, та* (в значенні *але*), *зате, проте, однак, все ж*;
- в) розділові: *або, чи, або...або, чи...чи, то...то, не то... не то, чи то... чи то*.

Підрядні сполучники приєднують підрядні речення до головного, наприклад: *Треба докласти всіх зусиль, щоб перетворити оточення на ліпше, якщо воно відстале, або ж самому дорівнятися йому, якщо відстав сам* (О.Гончар).

До підрядних належать сполучники *що, як, щоб, якби, якщо, хоч, хай, бо, тому що, через те що, для того щоб, дарма що, незважаючи на те що*,

тимчасом як, хоч... але, хоч... все ж, чи, мов, немов, немовбито, наче, неначебто, ніби тощо.

До підрядних сполучників наближаються за своїм значенням сполучники *таж, тож, адже*.

Пояснювальні сполучники вживаються при уточнюючих словах, наприклад: *Цитати із дум та з пісень без музичного їх оформлення, **тобто** без мелодії, багато втрачають* (М.Рильський).

До пояснювальних належать сполучники *тобто, себто, або, чи* (у значенні *інакше кажучи, тобто*), *а саме, як-от, як*.

За способом вживання сполучники поділяються на:

1) **одиничні** (*і, та, або, чи, щоб, як, мов* тощо) — вживаються тільки між двома однорідними членами речення або між двома реченнями, наприклад: *Хай квітне злагода **і** праця на всіх полях, у всіх серцях, **щоб** у труді святім змагаться, **а** не в загарбницьких боях* (М.Рильський);

2) **повторювані** (*і...і, ні...ні, ані...ані, або...або, чи...чи, то...то*) — повторюються два або більше разів підряд при однорідних членах речення або реченнях, наприклад: *Він не боявся **ані** реву бурі, **ані** гуркоту громів* (І.Франко). *Хочу бачити, знати, чути, **і** любити, **й** творити красу* (Л.Первомайський — треба мати на увазі, що *і* та *й* — це той самий сполучник, тільки в різному звучанні);

3) **парні** (*не тільки... а й, як... так і, хоч...але, хоч... все ж*) — вживаються двома частинами при двох різних однорідних членах речення або реченнях, наприклад: ***Не тільки** гомерівський епос, **а й** трагедії Есхіла, Софокла, Евріпіда побудовані на народних міфах* (М.Рильський). *Хоч* поганий тин, ***та*** затишно за ним (Нар. творчість).

3. Правопис сполучників

Вживаючи варіанти сполучника *і* та *й*, слід уникати насамперед збігу голосних, потім — збігу приголосних (при цьому будь-яка пауза сприймається як приголосний): *ліс і гори* — *гори й ліс*; *осінь і зима* — *весна й літо*; але *війна і мир*, бо тут між назвами, які протиставляються, робиться невелика пауза.

Перед словом, на початку якого є звук **й**, щоб уникнути збігу двох однакових звуків, вживаємо **і**, незалежно від того, на який звук закінчується попереднє слово: *яблука й груші* — *груші і яблука*.

Складні сполучники, утворені поєднанням різних слів із частками або прийменниками, звичайно пишуться разом, а саме:

1) з часткою *же* (**ж**): *адже, отже, таж, тож, отож, також, теж, ніж, аніж*; але: *все ж, бо ж, або ж, адже ж, але ж* (тут частка *ж* ще не втратила своєї підсилювальної функції);

2) з часткою *би* (**б**): *якби, мовби, немовби, ніби, начеб, неначеб, щоб*; але: *хоч би, хоча б, коли б*;

3) з часткою *то*: *мовбито, немовбито, нібито, начебто, неначебто, тобто, цебто*; але: *коли б то, якби-то, тим-то*;

4) з часткою *що*: **якщо, тощо, абощо**; але: **дарма що**;

5) з прийменниками: **проте, зате, притому, притім, причому, причім, затим що**.

У складених сполучниках, утворених поєднанням самостійних слів, усі складові частини пишуться окремо: *так що, тому що, через те що, для того щоб, з того часу як, в міру того як, з тим щоб, дарма що, після того як, та й*; але частково разом: **тимчасом як, незважаючи на те що**.

Перевірте себе. Запишіть сурядні словосполучення у дві колонки: 1) зі вставленим варіантом сполучника *й*; 2) зі вставленим варіантом сполучника *і*.

Рада ... розрада, орачі .. сіячі, шука ... йорж, епос ... лірика, дим ... чад, згода ... лад, автобус ... таксі, літо — ... зима, учитель ... учні, мама ... тато, іній ... сніг.

Ключ. З перших букв перших слів має скластися закінчення прислів'я: "*Бачить око далеко, ...*"

4. Розрізнення складних сполучників та інших частин мови

Складні сполучники *таж, теж, тож, якби, якщо, щоб, проте, зате, притому, причому* слід відрізняти від однозвучних поєднань самостійних слів (займенників або прислівників) з частками, прийменниками тощо: *та ж, те ж, то ж, як би, як що, що б, про те, за те, при тому, при чому*. Сполучники не є членами речення і не відповідають на жодне питання, а самостійні слова виступають членами речення і відповідають на ті чи інші питання.

Порівняймо два речення: **Щоб** прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці (М.Коцюбинський). **Що б** не робив, роби тільки найкраще (І.Кульська). У першому реченні слово *щоб* не є членом речення, отже це сполучник. У другому реченні до слів *що б* можна поставити питання *що?*, вони замінюються повнозначними словами *яку б роботу*, отже, це не сполучник, а поєднання займенника *що* з часткою *б*.

Візьмемо ще два приклади: *Далека, небезпечна путь, — гей, не зважай, матросе! Таж* хвилі приязно гудуть, міцні, надійні триси (М.Рильський). *Вночі все та ж* декорація світу: море, вершини гір, місяць (О.Гончар). У першому випадку слово *таж* — сполучник, бо на жодне питання саме по собі не відповідає. У другому випадку слова *та ж* відповідають на питання *яка?*, виступають означенням, тобто це займенник *та* з часткою *ж*, а не сполучник.

Сполучник можна замінити синонімічним сполучником, а з однозвучним поєднанням інших частин мови цього зробити не можна.

У вище наведених прикладах сполучник *щоб* можна замінити синонімічним сполучником *аби*, сполучник *таж* замінюється синонімом *адже*. Зі словами *що б, та ж* цього зробити не вдається.

Можливі такі синонімічні заміни сполучників:

1) *таж* — *адже*: **Таж** [адже] ми з тобою колись були товариші (Леся Українка). Пор.: **Та ж** [та сама] думка і мені не давала спокою;

2) *тож* — *тому*: *Життя таке коротке — тож [тому] спішімо робити добро (О.Довженко). Пор.: Не грайся хлібом — то ж [це ж] бо гріх! (М.Рильський);*

3) *теж* — *також*: *Русалка... зникає в тумані. Потерчата теж [також] зникають (Леся Українка). Пор.: На те ж [для того ж] і щука в морі, щоб карась не дрімав (Нар. творчість);*

4) *щоб* — *аби*: *Не смійся з другого, щоб [аби] тобі не було того (Нар. творчість). Пор.: Все одно, що б [яке б лихо] не сталося, ми не розлучимось (Леся Українка);*

5) *якби* — *коли б*: *Якби [коли б] знав, де впав, то й соломки б підослав (Нар. творчість). Пор.: Як би [з якою б силою] не крутила хуртовина, блисне промінь — крига розтає (З.Гончарук);*

6) *проте* — *однак*: *Не радий хрін тертушці, а проте [однак] на кожній танцює (Нар. творчість). Пор.: Мови про те [про цю справу] в нас не було;*

7) *зате* — *але*: *Взимку холодно, зате [але] комарі не кусають (Нар. творчість). Пор.: За те [за цю особливість] ми любимо свою Батьківщину, що вона — своя;*

8) *притому* (*притім*) — *до того ж*: *За моїми відомостями, вони в саду і притому [до того ж] в найкращому настрої (І.Микитенко). Пор.: Я при тому [при цій події] не був і нічого сказати про це не можу;*

9) *причому* (*причім*) — *і то*: *Сто карбованців зашила йому мати в підкладку піджака, причому [і то] зашила сировою ниткою (Григорій Тютюнник). Пор.: Нартал крутить головою, при чому [в цей час, при цьому] кайдани стиха бряжчать (Леся Українка).*

Перевірте себе. Запишіть сполучення слів у три колонки залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

Бо (ж) він орел, все (ж) не розумію, а (би) був хліб, цеб (то) я прошу, та (ж) це мій брат, якби (то) так було, коли (б) діло йшло на лад, тим (часом) як усі мовчали, як (би) ж не він, немов (би) так і треба, тому (то) застерігаю, при (тому) смішний до сліз, сміх та (й) тільки, ніби (то) навмисне, хоч (би) хто один, то (ж) будь розумним, начеб (то) я осел, неначе (б) уві сні.

Ключ. З останніх букв останніх слів має скластися закінчення вислову російського письменника М.Горького: “Прекрасна посада — ...”

Урок 35. Частка. Вигук

1. Значення і склад часток. 2. Написання часток. 3. Значення вигуків і групи їх. 4. Написання вигуків та особливості вживання їх.

1. Значення і склад часток

Частками називаються службові слова, які надають реченню чи окремому слову певного смислового або емоційного відтінку.

Наприклад, частка *ж* у реченні *Розкажи, розкажи мені, поле: що ж тепер нам з тобою робити?* (П.Тичина) допомагає виділити питальний займенник *що?* Частка *мов* у реченні *Повітря — мов прив'ялий трунок* (П.Тичина) вказує на уявний, порівняльний характер твердження, а частка *не* в реченні *Рушієм і мірою життя є добро, а не зло, дружба, а не зненависть і не поневолення* (О.Довженко) виражає заперечення.

Частки в реченні вживаються переважно із стилістичною метою — для увиразнення думки.

За своїм значенням і вживанням частки поділяються на кілька груп.

I. Частки, які надають **окремому слову** (чи словосполученню) певного смислового відтінку:

Підсилювально-видільні — вживаються для підсилення або виділення окремих слів у реченні: *навіть, тільки, лише (лиш), всього-на-всього, хоч, хоча б, принаймні, аж, же (ж), -таки, -то, все, ще, вже, вже й, і, та, собі, о, ой*. Наприклад: *Мовчки йдуть чумаки біля возів, не гомонять поміж собою, не погукують на волів **навіть*** (М.Коцюбинський). *Та скажи мені, друже, нащо все в житті приходить **тільки** тоді, коли ми перестасмо бажати цього?* (Ю.Яновський). ***О** люди, люди, свою душу не замикайте на замки!* (П.Тичина).

Слід відрізняти підсилювально-видільні частки від однозвучних сполучників *тільки, хоч, хоча б, аж, і, та* (які з'єднують однорідні члени або речення), займенників *все, собі*, прислівників часу *ще, уже, тільки* (які виступають членами речення і, отже, відповідають на певні питання). Наприклад, у реченні *Земля, здається, **аж** горить* (М.Старицький) слово *аж* підсилювальна частка, а в реченні *Віють вітри, віють буйні, **аж** дерева гнуться* (І.Котляревський) слово *аж* сполучник, приєднує підрядне речення. У реченні *Старий Якименко оженив сина, та таку-то **вже** невісточку собі взяв, що **й** не сказати* (Марко Вовчок) слова *вже, й* підсилювальні частки, а в реченні ***Уже і** сонечко зійшло, **уже й** зайшло, смеркати стало* (Т.Шевченко) слово *уже* прислівник (відповідає на питання коли?), слово *і (й)* — сполучник.

Уточнювальні — вказують на міру точності або правдивість повідомлення: *саме, якраз, справді, точно, власне, рівно, майже, приблизно, десь, мало не, трохи не, ледве не, ледве чи, навряд чи, ніби, наче, мов, мовби, немовби, буцім*. Наприклад: *Злива тривала **майже** годину* (М.Трублаїні). *Баштан жовтіє понад яром, курінь безверхий **ніби** спить* (М.Рильський).

Частки *точно, рівно, приблизно* тощо слід відрізняти від однозвучних прислівників, які в реченні виступають обставинами. Наприклад: *Сніг падав безшелесне **й рівно*** (М.Рильський). Тут слово *рівно* — прислівник.

Частки *мов, немов, мовби, ніби, наче* треба відрізняти від однозвучних сполучників, які приєднують підрядне речення до головного. Наприклад: *Зацвіла в долині червона калина, **ніби** засміялась дівчина-дитина* (Т.Шевченко). Тут слово *ніби* — підрядний сполучник.

Вказівні — служать для того, щоб привернути увагу до якогось предмета, явища: *то, ото, от, це, оце, ось, осьде, он, онде, ген, воно*.

Наприклад: *То вертаються титани чорної землі. “Це вас, — каже, — Сонечко весняне вітає”. Он поблизу тече тихенький Стрижень (З тв. П. Тичини).*

II. Частки, які вживаються для оформлення **різних видів речень** — розповідних (стверджувальних і заперечних), питальних, спонукальних, окличних:

Стверджувальні — виступають заміниками стверджувальних речень або підсилюють їх: *так, еге, еге ж, авжеж, аякже, атож, ага, гаразд*. Наприклад: *Авжеж, такий у нас ведеться звичай (Леся Українка). Так! Не згоден з відкиданням реального земного світу (П.Тичина).*

Стверджувальну частку *так* слід відрізняти від прислівника *так*. Наприклад, у реченні *Так і зробили, як сказав він слово так* є прислівником, бо відповідає на питання як?

Заперечні — вживаються в заперечних реченнях або замінюють їх: *не, ні, ані*. Наприклад: *Ні, краще ніколи не роздивляйтесь, з чого зроблене те, що нам до вподоби (М. Коцюбинський).*

Якщо *ні* повторюється при однорідних членах речення, то це — сполучник. Порівняйте: *Ні, мамо, то не буря, читала я: то флот. І ні планети, ні сонця не мають права зупинитись (З тв. П.Тичини).* У першому реченні *ні* — частка, в другому *ні* — повторюваний сурядний сполучник.

Питальні — вживаються для оформлення питальних речень або в ролі самостійних запитань: *чи, хіба, невже, що за, га, та ну*. Наприклад: *Чи ж моя рука здригне, що йде битись без озброї? (П.Тичина). Хіба від добра кида людина рідну сторону і йде між чужі люди на їх робити, їм служити? (Панас Мирний).*

Спонукальні — надають висловлюванню різних відтінків побажання, наказу, просьби, заборони, заклику до дії: *бодай, годі, ну, давай, на, -бо, -но*. Наприклад: *Бодай кати їх постинали, отих царів, катів людських! (Т.Шевченко). Так годі спать! виходьте на дорогу! (П.Тичина).*

Окличні — вживаються для оформлення окличних речень: *що за, що то за, ну й*. Наприклад: *Що за золота у вас дитина! Ну й день!*

III. **Приєднувальні** — вказують на певний зв'язок між висловлюваннями: *теж, також, до того ж, ще й, адже, отже, тож, значить, так, то* (більшість цих часток може виступати в ролі сполучників). Наприклад: *О море, море! ти собі нуртуєш. Так прихились до нас і про життя про наше ти почуй (П.Тичина). Зайди у лютому чи в квітні, то хліб і сіль завжди навпіл (А.Малишко).*

IV. **Словотворчі і формотворчі** — виконують роль префіксів, суфіксів та постфіксів, але відрізняються від них тим, що можуть писатися окремо, через дефіс або приєднуватися до закінчення, наприклад: *абихто* — *аби* з ким, *деякий* — *де* з яким, *ніщо* — *ні* в чому, *щодня* — *що* другого дня, *будь-коли*, *знав би, хай живе, чийсь* — *чийогось, вчитися* — *вчишся*.

До словотворчих належать частки *аби-, де-, -сь, казна-, хтозна-, будь-, -небудь, ні-, що-*, наприклад: *абищо, дехто, якийсь, казна-звідки, хтозна-куди, будь-де, коли-небудь, ніякий, щороку*.

Колишня заперечна частка *не* цілком набула значення префікса: *нещастя, недобрий, ненавидіти*.

До формотворчих належать частки *би, б* (за їх допомогою утворюється умовний спосіб: *сказав би, зраділа б*); *хай, нехай* (за їх допомогою утворюється наказовий спосіб: *хай відповість, хай прийдуть*); *-ся* (за її допомогою утворюються зворотні дієслова: *вмиваюся, тривожаться*).

2. Написання часток

Частки із словами в реченні пишуться по-різному: найчастіше — окремо, рідше — через дефіс або разом.

Окремо від інших слів пишеться переважна більшість часток, зокрема й частки *же (ж), би (б)*, вказівні *то, ось, он*.

Проте в складі сполучників та інших часток ці останні не виділяються як частки і пишуться разом, наприклад: *отже, аякже, таж, тож, отож, атож, теж, авжеж, якби, щоб, мовби, немовби, ніби, неначеб, немовбито, нібито, неначебто, тобто, осьде, онде*.

Через дефіс пишуться частки *-бо, -но*, підсилювально-видільні *-то, -от, -таки* і словотворчі *казна-, хтозна-, будь-, -небудь*. Наприклад: *слухай-бо, скажи-но, який-бо ти, тільки-но, якби-то, тому-то, тим-то, отак-то, все-таки, пішов-таки, казна-коли, будь-як, де-небудь*.

Проте ці самі частки пишуться **окремо**:

1) якщо між словом і часткою є частка *же (ж), би (б)*: *скажи ж бо, якби ж то, все ж таки, коли б то*;

2) якщо між часткою і словом є прийменник: *казна про кого, будь з яким*;

3) якщо частка *таки* стоїть перед словом, яке вона підсилює: *таки пішов, таки великий*;

г) якщо *то* є вказівною, а не підсилювальною часткою, порівняйте: *Далекі дзвони гучали в ясному повітрі тихо і мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золото сонця (М.Коцюбинський). Отака-то наша слава, слава України (Т.Шевченко)*; у першому реченні *то* — вказівна, у другому *то* — підсилювальна частка. Словотворча частка *то* пишеться разом: *неначебто, нібито, тобто*.

Разом пишуться словотворчі частки *аби-, де-, -сь, ні-, що-* і формотворча частка *-ся (-сь)*, наприклад: *абиякий, дехто, щось, ніколи, щогодини, щодня, щодо*; а також: *чимшвидше, чимскоріш*.

Проте ці частки пишуться **окремо**, якщо між ними й словами є інші слова: *аби до кого, де про що, ні з чим, що дві години, що не день, що ж до*.

Частка *що* пишеться окремо, якщо вона стоїть після слова, до якого відноситься: *тільки що, поки що, дарма що, ледве що*.

Заперечна частка *не* з усіма частинами мови пишеться окремо: *Ти вже не бунт, ми не раби: ти план страшної боротьби. Ми не вагаємось; хитання ще не добито. Ми встанем; ми ж не одинокі. Адже це уже не дивно, що ми твердо, супротивне, владно устаєм* (З тв. П. Тичини). *О, не даремно, ні, в степах гули гармати...* (В. Сосюра).

Заперечну частку *не* слід відрізнити від префікса **не-**, за допомогою якого творяться нові слова і який пишеться разом (див. правопис *не* з різними частинами мови).

Перевірте себе. 1. Випишіть слова й словосполучення в дві колонки залежно від того, як пишуться частки: 1) через дефіс; 2) окремо.

Слухати кого/небудь, любив/таки, збудуй/но, злякався хтозна/й/чого, сюди/ж, вигадав казна/що, адже/то був я, отакий/то він, ніби/то все гаразд, перемогла та/ж команда, зробив аби/як, кинув будь/де, ойкнув/би.

Ключ. З других букв перших слів має скластися закінчення вислову О.Гончара: “*Це таки щастя — ...*”

Перевірте себе. 2. Випишіть слова й словосполучення в три колонки залежно від того, як пишуться частки: 1) окремо; 2) через дефіс; 3) разом.

Слухай/но, аби/куди не йди, то/ж будь уважний, зрадив неаби/як, озвався тільки/що, тим/то й ба, що/дня тут буваю, схаменувся/таки, хтозна/з/ким, утікав чим/швидше, чи/мало часу, коли/небудь буде, усе мов/би й добре, умій будь/що робити, тихо все/ж/таки, тьохнуло начеб/то, сміх/таки корисний.

Ключ. З других букв перших слів має скластися закінчення вислову Т.Шевченка: “*На те й лихо, щоб ...*”

Перевірте себе. 3. Випишіть слова й словосполучення в дві колонки: 1) з префіксом **не-**; 2) із заперечною часткою *не*.

Сказав не/впевнено, розгулялась не/года, клас не/прибраний, сюди не/підемо, вжито не/гайних заходів, здивувався не/випадково, писав не/думаючи, зник не/сподівано, давно не/здужає, книжку не/прочитано, такого ще не/чувано.

Ключ. З других букв перших слів має скластися початок вислову Григора Тютюнника: “*... неповторна*”.

3. Значення вигуків і групи їх

Вигуки — це слова, що **виражають емоції та спонукання, не називаючи їх**, а також відтворюють **нечленороздільні звуки**.

Вигуки в мові виступають заміниками речень. Їхнє ж конкретне значення великою мірою залежить від контексту, ситуації. Наприклад, візьмемо вигук *ну*: 1. **Ну!** *поїдемо на Носівку!* 2. *Чотирнадцять вовків колись за нами гнались!* — **Ну,** *Петре Івановичу! Невже таки чотирнадцять?!* 3. **Ну,** *пішли, синку, пішли...* (З тв. Остапа Вишні). У першому прикладі вигук *ну* приблизно означає “Вирішено!"; у другому — “Та що ви кажете"; у третьому — “Годі баритися”.

За значенням вигуки поділяються на:

Емоційні — виражають почуття, настрій, переживання, стан людини, її ставлення до різних явищ дійсності: *о, ой, ах, ех, ай, ух, ой лишенько, ой леле, тьху, фу, цур, овва, от тобі й раз, ото ж то й є, де ж пак, слава Богу.*

Спонукальні — виражають наказ, спонукання або служать засобом привернення чиеїсь уваги: *геть, годі, ну, цить. тсс, гиля, киць-киць, тпру, вйо, соб, цабе, ануте, анумо, гей, агов, алло.*

Застиглі формули спілкування — виражають привітання, прощання, пробачення, подяку, побажання, лайку тощо: *добридень, привіт, до побачення, на добраніч, прощайте, пробачте, даруйте, дякую, спасибі, щасливо, помагайбі, будь ласка, прошу, бігме, цур тобі.*

Звуконаслідувальні слова — відтворюють різні звуки природи, тварин, машин тощо: *ку-ку, кукуріку, няв, му-у-у, ш-ш-ш, дзень, тік-так, бах, гульк.*

Перевірте себе. Вигуки запишіть у чотири колонки за значенням: 1) емоційні; 2) спонукальні; 3) застигли формули спілкування; 4) звуконаслідувальні.

Ох, ой, годі, пробач, дякую, дзень, брязь, ого, цить, гайда, будь ласка, няв-няв, ку-ку, на добраніч, до побачення, леле, гиля, киш, му-у-у, тьху.

Ключ. У кожній колонці вигуків має бути порівну.

4. Написання вигуків та особливості вживання їх

Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться **через дефіс**: *ой-ой-ой, ай-ай-ай, ну-ну, гав-гав, ня-а-ав, ф'ю-у-у-у.*

Вигуки типу *леле, лелечко, цитьте, овва, кукуріку, тарах, бабах* тощо, які не передають повторюваних чи протяжних звуків, пишуться **разом**. Проте, якщо треба передати протяжність, то й ці вигуки можуть писатися через дефіс: *І раптом: — Б-б-ба-бах! (Остан Вишня). Б'ється, стогне, зітхає море!.. Бу-ух!.. бу-ух!.. бу-ух! (М.Коцюбинський).*

У вигуках *будь ласка, до побачення, на добраніч, оце так, отим то й ба, от тобі й на* і под. усі складові частини пишуться окремо.

Вигуки *ану, анумо, ануте* пишуться одним словом.

Через дефіс пишуться вигуки *йй-богу, йй-бо, йй-право, ану-ну.*

Вигуки вживаються лише в розмовному й художньому стилях.

Вигуки в реченні звичайно стоять відособлено і від членів речення відокремлюються комою або знаком оклику: *А він дививсь у віконце, дививсь і заспівав... Ах, що то яка пісня була ! (Марко Вовчок). Ех! Ех! Ех! Ррраз! Ррраз! Закаблуками! Закаблуками! По злиднях, по гіркій, по циганській долі закаблуками! (Остан Вишня).*

Якщо вигук ужито в середині речення, він виділяється з обох боків тире, рідше — комами: *І раптом він — о леле! — у стіні побачив двері ще якісь чудні (М.Бажан). А дівчина, Петре, йй-право, непогана (А.Головка).*

Іноді вигуки можуть виступати членами речення:

1) в ролі присудка: *Заридала Катерина та бух йому [батькові] в ноги (Т.Шевченко);*

2) в ролі підмета: *Тисячоголосе “ура” покотилося берегом (О.Гончар);*

3) в ролі додатка: *Не кажи “гон”, поки не перескочиш (Нар. творчість).*

У такому разі вигуки не відділяються розділовими знаками від інших членів речення. Вони можуть лише братися в лапки.

Перевірте себе. Слова й словосполучення запишіть у три колонки за тим, як вони пишуться: 1) двома і більше словами; 2) одним словом; 3) через дефіс.

1. *О/півночі, по/доброму, прийшов/би, на/добраніч, із/за, один/на/один, з/рання, сніжно/білий, кінець/кінцем, усе/ж/таки, начеб/то, о/цей, казна/коли, який/небудь, значно/більше, рано/вранці, раз/у/раз, рясно/листий.* 2. *Скільки/завгодно, ані/скільки, до/побачення, немовби/то, із/під, у/шістьох, крок/за/кроком, вряди/годи, тим/часом, ку/ку/ріку, по/батьківському, все/одно, с/краю, на/впростець/ хтозна/з/ким, з’єднати/ся, ідейно/художній, під/час, будь/як.*

Ключ. З других букв перших слів має скластися: 1) початок вислову Ю.Яновського: “... творчості”; 2) закінчення вислову Лесі Українки: “Герой ...”

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

Синтаксис — це сукупність правил творення **словосполучень, речень і тексту**. Розділ мовознавства, який вивчає ці правила, також називають синтаксисом.

Урок 36. Словосполучення

1. Поняття про словосполучення. 2. Сурядні словосполучення. 3. Підрядні словосполучення. 4. Види підрядного зв'язку між словами в словосполученнях.

1. Поняття про словосполучення

Перш ніж скласти речення, слова потрібно об'єднати парами, тобто в словосполучення. І це робиться за певними правилами.

По-перше, ці слова мають підходити одне до одного за своїм значенням. Наприклад, можна об'єднати слова *вродлива і дівчина, кричати і голосно, теплий і сонячний*, але не поєднуються між собою слова *вродлива і хустка, кричати і яскраво, теплий і морозний*.

По-друге, ці слова повинні граматично пристосуватися одне до одного. Наприклад, щоб об'єднати прикметник *високий* з іменником *сосна*, треба в прикметнику змінити рід: *висока сосна*.

Смислове й граматичне об'єднання двох або більше повнозначних слів називається словосполученням.

Наприклад, такі поєднання слів, як *радісний настрій, думати про людей, весна і літо*, — це словосполучення, бо тут об'єднані за певними правилами повнозначні слова. Проте не є словосполученням поєднання службового слова (прийменника, сполучника, частки) з повнозначним: *у школі, незважаючи на дощ, тільки вдень*.

Словосполучення бувають лексичні (стійкі) й синтаксичні (вільні).

Лексичні словосполучення (фразеологізми) існують у мові в готовому вигляді і завжди називають одне поняття: *на носі зарубати* (запам'ятати), *і вдень і вночі* (постійно), *куряча сліпота* (хвороба очей), *Чорне море* (географічна назва).

У реченні вони виступають як один член. Наприклад, у реченні *Дядьки гомоніли собі та ламали голови, куди то їм випаде їхати* (Григорій Тютюнник) другий присудок не слово *ламали*, а стійке словосполучення *ламали голови*, тобто “напружено думали”.

Синтаксичні словосполучення, на відміну від лексичних, творяться в процесі мовлення, і кожне слово в них зберігає своє лексичне значення: *іти полем, розмовляти з братом, батько і мати*.

Від речення словосполучення відрізняється тим, що воно не має інтонації, властивої реченню, і не є одиницею спілкування (тобто само по собі ще не

передає ніякої думки). Словосполучення є будівельним матеріалом для речення.

Синтаксичні словосполучення, утворені з двох **повнозначних** слів, називаються **простими**: *літній день, хата край села, син і дочка*.

Синтаксичні словосполучення, утворені з трьох і більше повнозначних слів, називаються **складними**: *сонячний літній день; чепурна хата край села; батько, мати, син і дочка*. Складні словосполучення можна розкласти на прості.

Слова в словосполученні об'єднуються або як рівноправні, або як нерівноправні. Відповідно до цього словосполучення бувають сурядні і підрядні.

2. Сурядні словосполучення

Сурядне словосполучення — це смислове й граматичне поєднання двох або більше повнозначних слів як **граматично рівноправних**.

У шкільних підручниках неправомірно заперечується наявність сурядних словосполучень. Проте вони відповідають усім вимогам, які ставляться до словосполучень. І в енциклопедичному виданні “Українська мова” їх виділено як окрему синтаксичну одиницю.

Слова в сурядному словосполученні повинні бути **одного плану за значенням**: *яблуні і груші, читати й писати, літній і осінній*. Іноді це можуть бути антоніми: *радість і сум, працювати й відпочивати, вранці й увечері*. Але не можна поєднувати сурядним зв'язком різнопланових за значенням слів: “сосни і дерева”, “письменники і поети” (поети теж письменники), “працювати і шити”, “літній і ранішній”.

Між словами в сурядному словосполученні існує граматичний зв'язок, який виражається сполучниками (необов'язково) і координацією: іменники ставляться в одному відмінку (з *батьком і матір'ю*, а не “з батьком і матері”), дієслова — в одній особі й числі (*реве та стогне*, а не “режуть та стогне”), прикметники — в одному роді, числі та відмінку (*пахуча й ніжна*, а не “пахуча й ніжного”) тощо.

Між словами в сурядному словосполученні виникають такі види сурядного зв'язку:

1) **єднальний** — виражається за допомогою єднальних сполучників *і, та* (= і), *ні... ні, не тільки... а й, як... так і* або без них: *сонце і місяць; тихий, лагідний*;

2) **протиставний** — виражається за допомогою протиставних сполучників *а, але, та* (=але), *проте, зате, однак, все ж* або без них: *не місяць, а сонце; не холодно — жарко*;

3) **розділовий** — виражається за допомогою розділових сполучників *або, чи, то... то*: *батько або мати; то холодно, то жарко*.

Сурядні словосполучення є будівельним матеріалом для речень. У речення вони входять як однорідні члени: *Ми мріяли, що у сім'ї і в школі*

твердиня мови, світла і струнка, колись устане — книга словника, живі народні радощі і болі (М.Рильський).

3. Підрядні словосполучення

Слова в підрядному словосполученні об'єднані між собою як **граматично нерівноправні**: одне — головне, друге — залежне.

Від головного слова ставиться питання, залежне — відповідає на поставлене питання: *погожий ранок* (головне слово — *ранок*, від нього ставимо питання який?; залежне — *погожий*, воно відповідає на поставлене питання); *допомагати батькам* (головне — *допомагати*, від нього ставимо питання кому?; залежне — *батькам*, воно відповідає на поставлене питання). Такий зв'язок між словами називається підрядним.

Залежно від того, якою **частиною мови виражене головне слово**, підрядні словосполучення бувають:

- 1) іменникові: *захід сонця, тихий вечір*;
- 2) прикметникові: *вогкий від роси, дуже вдалий*;
- 3) числівникові: *три тополі, сім братів*;
- 4) займенникові: *кожний з нас*;
- 5) дієслівні: *косити траву, тихо шелестів*;
- 6) прислівникові: *недалеко від дому, близько до річки*.

Залежно від того, як **головне слово пояснюється залежним**, підрядні словосполучення бувають:

1) додаткові — залежні слова відповідають на питання непрямих відмінок: *розмовляти з товаришем, допомога батькам*;

2) означальні — залежні слова відповідають на питання який? чий?: *широкий степ, міст через Дніпро, батькова порада*;

3) обставинні — залежні слова відповідають на питання різних обставин як? де? куди? коли? і под.: *широко розкинутися, линути вгору, розквітати наповесні*.

Перевірте себе. Запишіть словосполучення в три колонки: 1) іменникові; 2) прикметникові; 3) дієслівні.

Знати достеменно, очікування змін, обов'язковий для кожного, вільний від забобонів, мудра порада, чекати чогось, правильно міркувати, ожеред солом, коротка мить, добре обдумати, їдкий неймовірно, вигідний для роботи, обстоювати справедливість, з'їдені припаси, дивитися в майбутнє.

Ключ. З других букв перших слів мають скластися чотири слова, пропущені у вислові Публілія Сіра: "З ... собі радості".

4. Види підрядного зв'язку між словами в словосполученнях

Розрізняють три способи граматичного зв'язку між словами в підрядному словосполученні: узгодження, керування і прилягання.

При узгодженні залежне слово своєю граматичною формою (рід, відмінок, число) уподібнюється до головного.

Наприклад, у словосполученні *розлоге поле* головне слово *поле* — це іменник середнього роду в називному відмінку однини. Таку саму граматичну форму має й залежне слово *розлоге* — це прикметник у середньому роді та в називному відмінку однини. Змінимо форму головного слова — наприклад, поставимо його в орудному відмінку: *полем*. Відповідно треба змінити й форму залежного слова: *розлогим*. Головне слово поставимо в називному відмінку множини: *поля*; те саме слід зробити й із залежним словом: *розлогі*. Це — узгодження.

При керуванні залежне слово завжди стоїть у певному непрямому відмінку (з прийменником або без нього) незалежно від граматичної форми головного слова.

Наприклад, у словосполученні *любов до батьківщини* залежне слово *до батьківщини* стоїть у родовому відмінку з прийменником. Як би ми не змінювали форму головного слова *любов* (*любіві*, *з любов'ю*, *про любов*), відмінок залежного слова (*до батьківщини*) від того не зміниться. Отже, тут залежне слово приєднане до головного способом керування.

При приляганні в ролі залежного виступає слово, яке не змінюється (прислівник, дієприслівник або неозначена форма дієслова). До головного воно приєднується лише за змістом.

Наприклад, у словосполученнях *приїхав удосвіта*, *глибоко задуманий*, *дуже яскравий* залежні слова виражені прислівниками *удосвіта*, *глибоко*, *дуже*; *співаємо йдучи* — дієприслівником *йдучи*; *кличуть вечеряти* — неозначеною формою дієслова *вечеряти*. Отже, тут залежні слова приєднані до головних способом прилягання.

Перевірте себе. Випишіть словосполучення чотирма групами: 1) із сурядним зв'язком; 2) з узгодженням; 3) з керуванням; 4) з приляганням.

Іду повільно, огрядний чоловік, збирає й розкидає, небо й земля, жовте листя, сталевий дріт, відро води, вйокати на коней, добрий початок, наказано чекати, одержав листа, правда чи кривда, вийду в поле, свіжий легіт, тихий і лагідний, глибокий дуже, піду не роздумуючи, весняний день.

Ключ. З других букв перших слів має скластися вислів Л.Толстого.

Урок 37. Речення

1. Поняття про речення. 2. Види речень за метою висловлювання та інтонацією. 3. Речення прості та складні. 4. Складові частини речення.

1. Поняття про речення

Основною одиницею спілкування є речення. Речення може складатися із слів та словосполучень або й з одного слова.

Щоб сполучення слів або окреме слово стало реченням, воно повинно відповідати таким вимогам:

1) **бути осмисленим**, тобто виражати якусь думку. Наприклад, не буде реченням сполучення слів *Прудко проліски з-під гніву змокнуть ранніми дверима*, бо позбавлене змісту. І навпаки, сполучення слів *Скоро проліски з-під снігу глянуть синіми очима* (В. Сосюра) є реченням, бо воно осмислене;

2) **бути граматично оформленим** (за допомогою закінчень і службових слів) у закінчену цілість. Наприклад, не буде реченням сполучення слів *Ходити літо берег шум явір*, бо слова тут граматично не пов'язані між собою. Якщо ж ці слова пов'язати за допомогою закінчень і прийменника, утвориться речення: *Ходить літо берегами в шумі яворів* (В.Сосюра);

3) **бути інтонаційно оформленим** у закінчену цілість. Наприклад, роздільно вимовлені слова *легкі, тумани, серпанками, сонні, долини, вкривають* — це ще не речення. Реченням це сполучення слів буде тільки тоді, коли його вимовити з потрібною інтонацією (а на письмі почати великою буквою і закінчити крапкою): *Легкі тумани серпанками сонні долини вкривають* (Леся Українка).

Отже, **реченням** називається **осмислене** сполучення слів або окреме слово, **граматично й інтонаційно оформлене як відносно закінчена цілість**, що несе певну **інформацію**.

2. Види речень за метою висловлювання та інтонацією

Спілкуючись між собою, люди мають на меті повідомити щось, запитати про щось або спонукати когось до якоїсь дії. Залежно від цього всі речення за метою висловлювання поділяються на розповідні, питальні та спонукальні.

Розповідне речення містить у собі якесь повідомлення, розповідь про щось. Наприклад: *Гарно як у полі! Так би йшов завжди. Вітер і тополі, сонце і сади* (В. Сосюра).

Розповідні речення поділяються на стверджувальні й заперечні. У стверджувальних стверджується щось: *Єдиний кривокрилий птах проносить душу нашу голу то проміж зір, то по тернах* (В.Стус). У заперечних щось заперечується: *І неситий не виоре на дні моря поле* (Т.Шевченко).

У кінці розповідного речення, залежно від інтонації, ставиться крапка або знак оклику.

Питальне речення містить у собі якесь запитання. Наприклад: *Чи знову я тебе побачу, чи обніму тебе я знов?* (В. Сосюра).

Розрізняють власне питальні речення, які вимагають відповіді (*Ти любиш дивитися на небо? — П.Загребельний*), і риторично-питальні, які не вимагають відповіді (*Хто може випити Дніпро? Хто властен виплескати море? — М.Рильський*).

У кінці питального речення ставиться знак питання.

Спонукальне речення містить у собі наказ, вимогу, заклик, побажання, пораду, прохання тощо. Наприклад: *Знай, бережи, збагачуй велике духовне надбання свого народу — рідну українську мову* (В.Сухомлинський).

У кінці спонукального речення, залежно від інтонації, ставиться знак оклику або крапка.

Розповідні, питальні й спонукальні речення можуть вимовлятися звичайним, спокійним тоном або з сильним почуттям радості, захоплення, здивування, гніву, страху тощо. Якщо розповідне, питальне чи спонукальне речення вимовляється з сильним почуттям, то воно стає ще й **окличним**. У кінці такого речення ставимо знак оклику.

Наприклад: 1. *Як любо йти коханою землею і рідний вітер пити без кінця!* 2. *Так хто ж сказав тепер, що наша доля хляне й свободи на землі ще не прийшла пора?!* 3. *Любіть Україну всім серцем своїм і всіми своїми ділами!* (З тв. В. Сосюри). Тут перше речення — розповідне окличне, друге — питальне окличне, третє — спонукальне окличне.

Речення кожного виду вимовляються із своєрідною інтонацією. Певну роль в оформленні їх відіграють також стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні та окличні частки.

3. Речення прості та складні

Слова і словосполучення в реченні групуються навколо підмета й присудка, або тільки присудка, або тільки підмета, які становлять **синтаксичний (підметово-присудковий) центр** речення (його ще не зовсім вдало називають граматичною основою).

У синтаксичний центр може входити кілька однорідних підметів (*зацвіли вишні, яблуні й груші*) або кілька однорідних присудків (*заспівали, защебетали пташки*).

Речення за кількістю синтаксичних центрів поділяються на прості й складні.

Просте речення має в собі тільки один синтаксичний центр.

Наприклад, кожне із речень *Весна. Неспокій. Молодик прокреслив срібно-сині тіні* (Є.Маланюк) є простим, бо має по одному синтаксичному (підметово-присудковому) центру: 1) *весна*; 2) *неспокій*; 3) *молодик прокреслив*. Так само простим буде й речення *Жайворонки піднялися від землі й там високо під чистим небом видзвонювали свої пісні* (У.Самчук), бо в ньому є тільки один синтаксичний центр: *жайворонки піднялися й видзвонювали* (підмет і два однорідні присудки).

Складне речення має в собі два або більше синтаксичних центрів.

Наприклад, речення *Летить земля, кричать лелеки, і зорі падають до ніг* (В. Сосюра) — складне, бо має три синтаксичні центри.

У складному реченні всі його частини, що мають свої синтаксичні центри, звичайно **відділяються одна від одної комами** або іншими розділовими знаками.

Простим реченням називають також частину складного речення, що має свій синтаксичний центр.

Наприклад, речення *Та в мрії живемо необоримій, що прийде час і зранені стени одягнуться в нових поєм снопи* (Є.Маланюк) складається з трьох простих речень, бо в ньому є три синтаксичні (підметово-присудкові) центри.

Перевірте себе. Випишіть підряд спочатку прості речення, потім — складні.

1. *Споконвіків люди закохуються, одружуються, народжуються — продовжують свій рід* (А.Дімаров). 2. *Вслухаюся, як дихає наш син* (П.Мах). 3. *Немов роса, спадає туга на білі кам'яні листки* (В.Калашник). 4. *Бризнула хвиля і облила ногу.* 5. *Аби не впасти, тримайся рідної землі.* 6. *Дощ горнувся до щирої землі, падав у нестямі у її обійми* (П.Мах). 7. *Не чекай від пташки пісень, коли вона відчує себе полонянкою* (В.Сухомлинський).

Ключ. З других букв перших слів має скластися два слова, пропущені у вислові Д.Павличка: “Якби я турбувався лиш ..., вже б онімів давно від самоти”.

4. Складові частини речення

У реченні сприймаємо не слова, не частини мови, а відповідно оформлені члени речення.

Член речення — це повнозначне слово або словосполучення, яке становить **найкоротшу осмислену** відповідь на питання в реченні.

Наприклад, у реченні *Він вважавсь поганим хліборобом* (О.Довженко) є тільки два члени, хоч повнозначних слів чотири. Це сталося тому, що на питання який він був? найкоротша осмислена відповідь буде не *вважавсь* і не *вважавсь хліборобом*, а *вважавсь поганим хліборобом*. Усі інші відповіді не є осмисленими, вони руйнують зміст речення.

Прийменники й частки входять до складу членів речення. Наприклад, у реченні *Оце ж я нібито маю в Італію їхати* (Леся Українка) підмет (хто?) — я; присудок (що маю робити?) — *нібито маю їхати*, а не *маю їхати*; обставина місця (куди?) — *в Італію*; обставина часу (коли?) — *оце ж*. А в реченні *Лиш трутень звук солодкі жертви соти, бджола ж для меду й серце віддала* (А.Малишко) підмет не *трутень*, а *лиш трутень*; додаток до присудка *віддала* не *серце*, а *й серце*. Інше визначення членів речення руйнує зміст висловлювання.

Проте не всі повнозначні слова відповідають на питання в реченні. Це різні внесення.

Внесення (звертання, вставні слова і речення, вставлені слова і речення, слова-речення та вигуки) на питання в реченні не відповідають, але **по-різному доповнюють, уточнюють** його зміст.

Наприклад, у реченні *Гірських вершин досягають, на жаль, не тільки орли* (О.Довженко) до слів *на жаль* питання поставити не можна. Вони передають ставлення автора до висловленої ним думки. (До речі, в цьому реченні підмет не *орли*, а *не тільки орли*.)

Як окрему складову частину речення слід розглядати й сполучники.

Сполучники — сурядні, підрядні й пояснювальні — **поєднують** між собою члени речення або цілі речення.

Наприклад, у реченні *Я думаю щодня, щоб ти хорошим ріс, щоб чиста і пряма була твоя дорога (М.Гірник)* сполучник *щоб* приєднує два прості речення до першого, а сполучник *і* з'єднує два члени речення.

Сполучники ні до членів речення, ні до внесень не належать.

Перевірте себе. Визначивши кількість членів у всіх реченнях, спочатку виписіть підмет з речення, у якому є лише два члени, потім — з речення, у якому є три члени і так далі.

1. *Навіть сонце під вечір ніби трохи втомилось.* 2. *Ставок лежав наче дзеркало.* 3. *Остер ще в недавні часи був повноводною річкою.* 4. *Оспіваний поетами едельвейс росте на високих горах.* 5. *Цвіт магнолії вражав своєю красою.*

Ключ. З перших букв виписаних підметів має скластися слово, пропущене у вислові М.Коцюбинського: “Я п’ю тебе, ..., твій теплий зілющий напій”.

Урок 38. Головні члени речення

1. Головні й другорядні члени речення. 2. Підмет. 3. Присудок. 4. Узгодження присудка з підметом. 5. Тире між групою підмета і групою присудка.

1. Головні й другорядні члени речення

Члени речення поділяються на головні (підмет і присудок) та другорядні (додаток, означення, обставини).

Головні члени речення становлять основу речення, його синтаксичний центр.

Кожне просте речення повинно мати свій синтаксичний центр, який містить назву предмета-діяча і назву виконуваної ним дії, його стану або його змінної ознаки.

Іноді в неповному реченні синтаксичний центр буває відсутній, але він усе одно домислюється з контексту чи ситуації. Наприклад, коли запитують і відповідають: *Куди? — Додому, —* то мають на увазі: *Куди ти йдеш? — Я йду додому.*

Синтаксичний центр виражається переважно двома членами — підметом і присудком.

Другорядні члени пояснюють підмет і присудок, а також інші другорядні члени речення.

Наприклад, у реченні *Спекотний травень грозовому липню свій таємничий дар передає (Р.Лубківський)* слово *травень* (хто? що?) — підмет; *передає* (що робить?) — присудок, а разом вони становлять синтаксичний центр. Слово *спекотний* (який?) — означення, пояснює підмет; слова *липню* (кому?), *дар* (кого? що?) — додатки, пояснюють присудок; слова *грозовому*

(якому?), *свій* (чий?), *таємничий* (який?) — означення, пояснюють другорядні члени.

Підмет і другорядні члени, що його пояснюють (*спекотний травень*), становлять **групу підмета**. Присудок і другорядні члени, що його пояснюють (*грозовому липню свій таємничий дар передає*), становлять **групу присудка**.

Між групою підмета і групою присудка **кома не ставиться**, може ставитися лише тире.

Речення за наявністю другорядних членів поділяються на непоширені й поширені.

Непоширене речення складається тільки з синтаксичного центра. Наприклад, кожне з речень *Гаснуть зорі. Світає. Ранок* — непоширене, бо в них нема другорядних членів речення.

Поширене речення має в своєму складі один або більше другорядних членів. Наприклад, кожне з речень: *Останній бій... Гармати були тупо. А потім змовкли (В. Сосюра)* — поширене, бо в них є другорядні члени *останній* (який?), *тупо* (як?), *потім* (коли?).

2. Підмет

Підметом називається незалежний головний член речення, що називає предмет, про який щось стверджується або заперечується в реченні.

Підмет звичайно відповідає на питання називного відмінка іменника — хто? що?

Підмет найчастіше буває виражений іменником або займенником у називному відмінку, рідше — іншою частиною мови, вжитою в значенні іменника. Такий підмет називається **простим**.

Наприклад, у реченнях: 1. *Не хочу я, щоб знов пекла мене **війна** в журбі (Григорій Тютюнник)*. 2. *Он ідуть **закохані і юні**... (В.Сосюра)* — підмети виражені займенником (*я*), іменником (*війна*), дієприкметником у ролі іменника (*закохані*) і прикметником у ролі іменника (*юні*).

Слова *сам* і *весь* при особових займенниках та кількісних числівниках набувають значення уточнювальної частки. Тому підмети типу *я сам, ми всі, всі сто* слід зараховувати до простих: 1. *Навколо ліс, а перед нами **сам** Дніпро (П.Тичина)*. 2. ***Усі ми** дужі дружбою своєю (В. Сосюра)*.

Щоб з підметом не сплутати додатка, вираженого знахідним відмінком, під час визначення підмета доцільно ставити водночас два питання: хто? що? Тоді легко буде виявити, що, наприклад, у реченні *Ой у полі жито копитами збито (Нар. творчість)* підмета нема, а слово *жито* — додаток, бо відповідає на питання знахідного відмінка (збито кого? що?).

Іноді в ролі підмета виступає неозначена форма дієслова. Наприклад, у реченнях: 1. ***Прожити** вік — не поле перейти (Нар. творчість)*. 2. *Першою думкою в Остапа було **тікати** (М. Коцюбинський)*. 3. *Поете, **любити** свій край не є злочин, коли це для всіх! (П. Тичина.)* — слова *прожити, тікати*,

любити виконують роль підметів, оскільки саме вони називають ті поняття, про які стверджується чи заперечується щось у реченнях.

Підмет буває також виражений словосполученням. Такий підмет називається **складеним**.

У ролі складеного підмета переважно виступають:

1) стійкі словосполучення: 1. *На тонкуватій шії шарніром рухається адамове яблуко* (М. Стельмах). 2. *Сава Андрійович раптом замовк* (О. Довженко);

2) сполучення кількісного числівника або іменника, що має кількісне значення, з іменником: 1. *Чотири літа пролетіло* (А. Малишко). 2. *Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен* (М. Коцюбинський). 3. *Було їх там чоловіка з тридцять* (М. Коцюбинський). 4. *Один з партизанів підвівся на стременах* (А. Головка);

3) сполучення іменника в називному відмінку з іменником в орудному відмінку з прийменником *з*: *Межи втікачами були й Остап з Соломією* (М. Коцюбинський).

Словосполучення типу *Остап з Соломією, батько з сином* виступає складеним підметом лише тоді, коли присудок при ньому стоїть у множині, наприклад: *Батько з сином пішли на панський тік молотити...* (І. Нечуй-Левицький). Якщо ж присудок вжито в однині, то словосполучення виступає підметом і додатком, наприклад: *Батько з сином думав, думав, де б то взяти грошей, і надумав продати кабана* (І. Нечуй-Левицький).

Складений підмет слід відрізнити від однорідних простих підметів. Наприклад, у реченні *Малина й вишні одійшли давно* (О. Довженко) — не складений, а два однорідні підмети: *малина* і *вишні*.

Є речення, у яких підмета нема, наприклад: 1. *Прокидаюсь на березі Десни під дубом* (О. Довженко). 2. *Розвиднялося дуже помалу і пізно* (І. Франко).

Перевірте себе. Випишіть підряд підмети: 1) прості; 2) складені.

1. *Таке йому смачне те генеральське спасибі!* (Панас Мирний). 2. *Свій зі своїм завжди домовляться.* 3. *Допомагати іншим — це приємно.* 4. *Навіть щонайжорстокіший із жорстоких не в силі зробити всіх рабами.* 5. *Близько десятка людей прийшло їй допомогти.* 6. *В бліндаж зібрались охочі з одного батальйону* (І. Ле). 7. *Ми з тобою йдемо стежкою в саду* (М. Рильський).

Ключ. З других букв перших слів має скластися слово, пропущене у вислові давньоримського поета Горація: “Бійся дешевої ..., прикритої лисячою шкурою”.

3. Присудок

Присудком називається головний член речення, який стверджує або заперечує щось у реченні.

Присудок називає дію якогось предмета, явища, його стан або змінну ознаку і відповідає на питання що робить предмет? що з ним робиться? який він є? хто або що він є? тощо.

Залежно від того, як і якою частиною мови виражено основне значення присудка, присудки бувають прості дієслівні, складені дієслівні і складені іменні.

Простий дієслівний присудок може бути виражений будь-якою способовою формою дієслова (тобто дієсловом у дійсному, умовному або наказовому способі).

Наприклад, у реченнях. 1. *Ми ідемо, ми будемо іти, ми прийдемо до світлої мети* (М.Рильський). 2. *Любіть і боріться за щастя безкрає* (В.Сосюра). 3. *Гуляв би я понад Дніпром по веселих селах та співав би свої думи* (Т.Шевченко) — простими присудками виступають дієслова дійсного способу *ідемо, будемо іти, прийдемо*; наказового способу — *любіть, боріться*; умовного способу — *гуляв би, співав би*.

Треба мати на увазі, що присудок, виражений дієсловом у складеній формі майбутнього часу, — простий: *Буду я навчатись мови золотої у траві веснянки, у гори крутої* (А.Малишко). Так само простим є присудок, виражений фразеологізмом (фразеологізм як член речення не розкладається на складові частини, він виражає одне поняття): *Настя обводить очима шкільні стінки. В очах — сльози. Прощається* (С.Васильченко).

Складений дієслівний присудок виражається неозначеною формою дієслова в поєднанні з допоміжним словом.

Основне значення в такому присудку виражається неозначеною формою дієслова. Допоміжне ж слово вказує тільки на спосіб і час дії, на її початок, кінець, тривалість, можливість, бажаність, необхідність, тобто виражає якісь додаткові її ознаки.

Допоміжними бувають дієслова *стати, почати, перестати, могли, хотіти, мусити, мати, вміти, сміти, бажати, пробувати, братися* і подібні, дієслівні словосполучення *мати змогу, мати бажання, мати право, мати намір* тощо, а також слова *повинен, зобов'язаний, готовий, змушений, у змозі, не в змозі, в силі, не в силі* тощо.

Наприклад: 1. *Полум'яний дід довго не міг процахнути*. 2. *Почали гукати деркачі, перепел, бугай, ще якась птиця*. (О. Довженко). 3. *Очі не в змозі були одірватися від його карих очей* (А.Шиян). 4. *Я зобов'язаний допомогти старому* (М.Стельмах).

Складені дієслівні присудки слід відрізняти від простих, що мають при собі додатки або обставини мети, виражені неозначеною формою дієслова: 1. *При сонячному світлі соромився навіть дивитись на них* (О. Довженко). 2. *Взяв з собою бійця і пішов перевірити з ним оборону мій синок* (В.Сосюра). Тут у першому реченні *дивитись* — додаток, бо відповідає на питання непрямого відмінка: соромився чого?; у другому реченні *перевірити* — обставина мети, бо відповідає на питання: пішов з якою метою?

Складений іменний присудок виражається словами, здатними змінюватися за відмінками (іменником, прикметником, числівником, займенником, дієприкметником), у поєднанні з дієсловом-зв'язкою.

У ролі дієслів-зв'язок виступають дієслова *бути* (в теперішньому часі звичайно опускається), *стати*, *робитися*, *здаватися*, *вважатися*, *називатися* тощо.

Наприклад: 1. *Се **оргія** натхненної природи, се буйне **свято** пахоців і барв* (Є.Маланюк). 2. *І запах всякого насіння **приємний***. 3. *Один кінь у нас **зався Мурай...*** 4. *Тоді Десна **була глибокою і бистрою рікою***. (О. Довженко). 5. *Голубів на Горі ніхто не чіпав, не їв, вони **вважалися Божою птицею*** (С.Скляренко).

До складеного іменного присудка можуть входити частки *як, ніби, наче, неначе, мов, мовби, немовби*. Кома перед такими частками не ставиться, іноді ставиться тире: 1. *У нього очі — **наче волошки** в житі* (А. Головка). 2. *В хаті **було як у вінку*** (О. Гончар). 3. *Ти **будеш** мені **як радісний, чарівний сон*** (У.Самчук).

Є також речення, у яких присудка нема (він або пропущений, або не потрібний), наприклад: 1. *Навколо тільки дрімучий **тютюн**, мак та кукурудзяні тополі й соняшники*. (О. Довженко). 2. *Розлогі **верби**. **Затишок і тіні*** (В.Симоненко).

Перевірте себе. Випишіть підряд присудки: 1) прості дієслівні; 2) складені дієслівні; 3) складені іменні.

1. *Любий **друже**, усміхнись мені!* (В.Сосюра). 2. *Лави **противника** змушені були відступити* (П.Кочура). 3. *Люд наш зовсім **знедолений** був*. 4. *Плодиться хай не перестають вам **добрі справи***. 5. *Я буду крізь сльози **сміятись...*** (Леся Українка). 6. *Найбільша розвага для мене — **книжка***. 7. *Він **ніби почав вагатися***. 8. *Лякливий цей народ — **горобці***.

Ключ. З других букв перших слів має скластися слово, пропущене у вислові давньоримського поета Овідія: “*Чисте ... ні брехні не боїться, ні чуток, ні пліток*”.

4. Узгодження присудка з підметом

Присудок з підметом пов'язується звичайно зв'язком узгодження. Водночас цей зв'язок має деякі свої особливості.

При однорідних підметах, пов'язаних єднальним зв'язком, дієслово-присудок ставиться як у множині (частіше), так і в однині. Порівняйте: 1. *Катерина і Валерій **сидять** поруч*. — *І блідий місяць освітлює зовсім іншу картину в степу: **іде** Катерина і Голик Валерій* (О.Довженко). 2. *Гнів і жаль, огонь і холод, несамовита радість і гірка туга **охопили** Петрове серце* (Панас Мирний).— *А у тебе, мила, щастя і тривога на щоках... **цвіте*** (В. Сосюра). 3. ***Раділи** і садок, і поле, і долина* (Л. Глібов).— ***Чорніє** поле, і гай, і гори* (Т. Шевченко).

При підметі, вираженому сполученням кількісного числівника з іменником, присудок ставиться: 1) в однині, якщо увагу зосереджено на кількості; 2) у множині, якщо увагу зосереджено на дії. Порівняйте: 1. ***Сиділо** нас чоловіка з вісім* (А.Тесленко).— *Три **дівчини, студентки-агрономи, йшли***

взимку по доріжці лісовій (М.Рильський). 2. Біля прилавка **стояло** двоє селян... і **переказували** продавцеві, напевно, останні новини (П. Панч).

При підметах, виражених іменниками **більшість**, **меншість**, **частина**, **половина**, **решта**, **гурт** тощо, дієслово-присудок ставиться в однині і в тому самому роді, що й підмет. Наприклад: 1. **Більшість висловились** за те, щоб збори вважати правочинними. 2. **Менша частина залишилася** чекати автобуса.

При підметах — назвах осіб за професією, виражених іменниками чоловічого роду, присудок у минулому часі вживається в чоловічому роді навіть тоді, коли йдеться про жіночу особу: *Суддя виніс рішення. Водій оголосив зупинку*. Але якщо при такій назві вжито жіноче ім'я, прізвище, то присудок ставиться у формі жіночого роду: *Суддя Коваленко винесла рішення. Водій Валентина оголосила зупинку*.

При аббревіатурах дієслово-присудок ставиться в тому самому числі й роді, що й основне слово у словосполученні, від якого утворено аббревіатуру. Наприклад: 1. **НБУ** (Національний банк України) **подав** звіт про запаси валюти в країні. 2. **СБУ** (Служба безпеки України) **покликана** захищати інтереси держави.

5. Тире між групою підмета і групою присудка

Між групою підмета і присудка **тире звичайно не ставиться**: 1. **Київ прекрасний** за всякої пори (І.Цюпа). 2. **Я син** народу, що вгору йде, хоч був запертий в льох (І.Франко). 3. **Промені як вії** сонячних: очей! (П. Тичина).

Тире між групою підмета і групою присудка **ставиться**, якщо між ними чується вичікувальна пауза і в групі присудка є вказівні частки **це**, **то**, **ось**, **значить** або їх можна підставити: 1. **Яка тонка це річ** — людини творчість! (П.Тичина). 2. **Лиш боротись** — **значить** **жити** (І.Франко). 3. **Пісня і праця** — **[це]** великі дві сили! (І.Франко). 4. **[Це]** **Обов'язок лікаря** — лікувати хворого (О.Гончар).

Тире між групою підмета і групою присудка ставлять також тоді, коли хочуть виділити присудок. В усній мові тут робиться пауза й далі підвищується тон: 1. **Не спиться. Ніч** — як та печать. **Лиш паровози** — кричать (П. Тичина). 2. **Твій кожен мур, твій кожен камінь** — рідний, **твій кожен дім** — знайомий, любий, свій (М.Бажан).

Урок 39. Двоскладні і односкладні речення

1. Типи простих речень за способом вираження головних членів. 2. Двоскладні речення. 3. Односкладні особові речення. 4. Безособові речення. 5. Називне речення.

1. Типи простих речень за способом вираження головних членів

Синтаксичний центр речення може бути виражений не тільки підметом і присудком, а й лише одним головним членом, який поєднує в собі значення і підмета, і присудка. Наприклад: 1. *Ой із-за гори та буйний вітер віє* (Нар. творчість). 2. *Прохолодою повіяло з лісу* (М. Стельмах).

Залежно від того, як виражено синтаксичний центр, розрізняють прості речення двоскладні і односкладні. Односкладні в свою чергу за значенням головного члена поділяються на односкладні особові, безособові і називні.

2. Двоскладні речення

Двоскладним називається речення, яке має і підмет, і присудок або повинне їх мати.

Наприклад, речення *Листоноша стояв, обдивляючись далекі обрії, Псьол і заріччя, кілька разів крикнув одуд, пахли жита* (Ю. Яновський) складається з трьох простих двоскладних речень.

Іноді якогось головного члена двоскладного речення може не бути, але його легко встановити з контексту. Наприклад, у реченні *Лист у вічність пішов разом із життям, як світло від давно згаслої одинокої зорі* (Ю.Яновський) друге просте речення теж двоскладне: у ньому пропущено присудок *іде* (*світло йде*), який встановлюється із змісту першого простого речення.

Якщо в реченні є підмет і будь-яка обставина, але нема присудка, то таке речення все одно двоскладне, бо обставина може стосуватися лише присудка, навіть якщо він пропущений. Наприклад, у реченні *Великий курінь над берегом Чорного моря* (І.Карпенко-Карий) є обставина *над берегом*, яка стосується пропущеного присудка *стойть*. Тому таке речення є двоскладним неповним.

3. Односкладні особові речення

Односкладні особові речення поділяються на означено-особові, неозначено-особові і узагальнено-особові. В усіх їх діячем виступає особа (її навіть можна конкретно назвати), але мислиться вона в них по-різному.

Односкладним означено-особовим є речення, у якому на конкретну дійову особу (*я, ти, ми, ви*) вказує особове закінчення дієслова-присудка.

Головний член (присудок) у таких реченнях може бути виражений тільки дієсловами в 1-й і 2-й особах однини й множини дійсного та наказового способів: *кажу, кажеш, кажемо, кажете; скажи, скажімо, скажіть*.

Наприклад, речення: 1. *Назриваю в гаю запашиного зілля, запашиного зілля, вибуялих трав*. 2. *Блисками-пожежами небо обмережимо*. 3. *Гори вгорі, мій прапоре крилатий* (З тв. В. Чумака) — односкладні означено-особові, бо в них, як того вимагають особові закінчення дієслів, можна підставити лише такі підмети: *я (назриваю), ми (обмережимо), ти (гори)*.

Односкладні означено-особові слід відрізняти від неповних двоскладних, у яких підмет домислюється тільки з контексту. Наприклад: *Над морем сидів і*

хитався у болю, *дививсь* у беззоряну тьму. Про місто далеко, про хмари і поле каштани шуміли *йому* (В. Сосюра) — перше речення неповне двоскладне: у ньому пропущено підмет *він*, який встановлюється за змістом другого речення.

Неозначено-особовим є односкладне речення, у якому дійова особа мислиться як хтось із певного кола людей. При потребі таку особу можна було б назвати.

Головний член (присудок) у таких реченнях буває виражений дієсловами в 3-й особі множини або, коли йдеться про минулий час, просто у формі множини.

Наприклад, речення: 1. *Валі порадили йти на роботу* (Ю. Збанацький). 2. *А он розпинають вдову за подушне...* (Т.Шевченко) — неозначено-особові, бо дійова особа в них мислиться як: 1) хтось із Валиних знайомих; 2) хтось із чиновників царської Росії. Але хто саме — цього автори не повідомляють.

Неозначено-особове речення треба відрізнити від неповного двоскладного, у якому пропущено підмет, відомий з контексту. Наприклад: *Донбасівці стали годувати коней. Вогню не розпалювали* (Ю. Яновський) — у друге речення, щоб зрозуміти його, ми подумки вставляємо з першого речення підмет *вони*, тобто *донбасівці*. Поза контекстом це речення було б незрозуміле. Отже, це двоскладне речення, тільки неповне.

Узагальнено-особовим є односкладне речення, у якому дійовою особою може мислитися будь-хто з людей.

Головний член (присудок) у таких реченнях виражається різними способовими формами дієслова, найчастіше — у формі 2-ї особи однини.

Ці речення найчастіше вживаються в прислів'ях та приказках (які стосуються будь-кого з людей), наприклад: 1. *Здобудеш освіту, побачиш більше світу*. 2. *Чесне діло роби сміло*. 3. *Навчай інших — і сам навчишся*. 4. *Заблудився між трьох дубів*.

Узагальнено-особові речення використовуються також у художній літературі, ніби залучаючи до описуваних подій і читачів, наприклад: 1. *Вистрілявши другу порцію набоїв, знову біжіте до хати, знову берете набої* (О. Вишня). 2. *Прибігли — набили патронташа, взяли два десятки в кишені — знову бігом на озеро* (О. Вишня).

Ці речення відрізняються від односкладних означено-особових тим, що сказане в них може стосуватися будь-кого з людей, тимчасом як в означено-особових повідомляється завжди про певних, конкретних людей.

4. Безособові речення

Безособові речення поділяються на власне безособові та інфінітивні.

Власне безособовим є односкладне речення, у якому дія або стан мисляться як незалежні від будь-якої особи.

Головний член (присудок) у таких реченнях буває виражений:

1) безособовим дієсловом або особовим, що має безособове значення: 1. *Інеєм окутало* скрізь дерева (С. Васильченко). 2. Тим часом *розвиднялося, світало* (М Рильський);

2) безособовою формою дієслова на **-но, -то**: 1. *Листоношу було кинуту* на пісок... (Ю. Яновський). 2. Дощ без устанку лив осінь і літо; луки *затоплено*, трави *побито* (П.Грабовський);

3) прислівником або прислівником (зокрема і прислівниками *ніде, ніколи, ніяк* тощо з наголосом на першому складі) у поєднанні з неозначеною формою дієслова: 1. В класі *тихо*, що чути, як муха летить (А.Свидницький). 2. Як *любо йти* коханою землею і рідний вітер *пити* без кінця! (В. Сосюра). Випав сніг, сліду *ніяк сховати* (М.Шеремет);

4) словами *нема (немає), не було, не буде*, при яких є додаток у родовому відмінку: 1. *Немає* приповідки без правди (Нар. творчість). 2. Де *нема* святої волі, *не буде* там добра ніколи (Т.Шевченко).

Підмета в таких реченнях нема і не може бути.

Інфінітивним називається односкладне речення, у якому йдеться тільки про дію.

Головний член (присудок) у такому реченні виражається неозначеною формою дієслова без будь-яких допоміжних слів: 1. *І несли ми сили наші, щоб звалити* гніт віків (П. Грабовський). 2. Тут мені у даль *дивитися*, горизонт *вивчат* (М Шеремет).

5. Називне речення

Називним є речення, яке тільки називає предмет чи явище, але не вказує на дію.

Головний член (підмет) у такому реченні виражається іменником у називному відмінку, при якому можуть бути означення й додатки, але не обставини, наприклад: *Тривожних коней храп. Людей тяжкі колони. Снарядні ящики. Бляшанки бомб. Харчі. Могуче рухання* військового огрому (М.Бажан).

Називне речення може починатися вказівними частками *ось, он*, наприклад: *Ось місяць, зорі, солов'ї* (П. Тичина).

Якщо ж у реченні є будь-яка обставина, то це — двоскладне речення з пропущеним присудком (обставина завжди стосується присудка). Наприклад, речення *Над степом — небо* (Ю.Мушкетик) — двоскладне неповне: у ньому пропущено присудок *простирається*.

Перевірте себе. Випишіть присудки із односкладних речень у чотири колонки залежно від того, з яких речень їх узято: 1) з односкладного означено-особового; 2) з неозначено-особового; 3) з узагальнено-особового; 4) з безособового. З двоскладних речень присудків не виписуйте.

1. *Здогадуюсь, про що ви думаєте.* 2. *Здається, мрії зломлено крило* (Леся Українка). 3. *Часом на городах знаходять давні скарби.* 4. *Мені так любо, любо стало, неначе в Бога* (Т.Шевченко). 5. *Ой у полі жито копитами збито* (Нар.

творчість). 6. *Дмись не дмись — волом не будеш* (випишіть тільки перший присудок). 7. *Тим часом розвиднялося* (М.Рильський). 8. *Надворі світає; погас місяць* (Т.Шевченко). 9. *Заробив на сіль до оселедця*. 10. *Українці, бережімо незалежність!* 11. *Та ніколи мені сидіти* (Л.Глібов). 12. *Чи у вас на весілля печуть коровай?*

Ключ. З других букв перших слів має скластися початок вислову німецького філософа Л.Фейєрбаха: “... між людьми, там нема і правди”.

Урок 40. Другорядні члени речення

1. Додаток. 2. Означення. 3. Прикладка. 4. Обставини. 5. Повні і неповні речення.

1. Додаток

Додатком називається другорядний член речення, що називає **предмет, пов’язаний з дією, станом чи ознакою іншого предмета.**

Додатки відповідають на питання всіх непрямих відмінків іменника: *кого? чого? для кого? для чого? від кого? від чого? біля кого? біля чого? кому? чому? і т. п.*

Наприклад, у реченні *Мороз припікає й поморозить іскристу від снігу землю* (Ю. Яновський) — додаток *землю* пов’язаний з дією, а *від снігу* — з ознакою.

Додаток, як і підмет, може виражатися:

1) іменником або займенником, рідше — іншою частиною мови, вжитою в значенні іменника, наприклад: *Добре жить **тому**, чия душа і дума **добро** навчилася робить* (Т.Шевченко);

2) іноді неозначеною формою дієслова, наприклад: *Поснулим душам звелено **хропти*** (Л.Костенко);

3) часом словосполученням, наприклад: *Боже милий! Тяжко мені жити! Маю **серце широкее** — ні з ким поділити!* (Т.Шевченко).

Розрізняються додатки прямі, непрямі та інфінітивні.

Прямим називається додаток, що стоїть при перехідному дієслові і виражений знахідним відмінком без прийменника (кого? що?), наприклад: *Чубенко помалу взяв із стола свої (кого? що?) **папери й планишетку**, засунув до кобури(кого? що?) **револьвер...*** (Ю. Яновський).

Прямий додаток може бути виражений і родовим відмінком без прийменника (кого? чого?), але тільки тоді, коли при перехідному дієслові є заперечна частка *не* або дія переходить лише на частину предмета.

Наприклад, у реченнях: 1. *Треба не губити (чого?) **напрямку**, бачити попереду верхів’я гори й іти крізь хащі* (Ю.Яновський). 2. *Біля печі мати висунула горщик і в миску насипала (чого?) **борщу*** (А.Головка) — додатки *напрямку* і *борщу* прямі, Щоб переконатися в цьому, у першому реченні

опускаємо частку *не*: *губити* (кого? що?) *напрямом*; у другому реченні підставляємо займенник *весь*: *висипала* (кого? що?) *весь борщ*.

Усі інші додатки — **непрямі**, наприклад: 1. *Нема у світі цвіту цвітнішого від маківочки; нема ж і роду ріднішого над матіночки* (Нар. творчість). 2. *Закони катями писані за вас, та вам байдуже* (Т.Шевченко).

Додаток, виражений неозначеною формою дієслова, ні до прямих, ні до непрямих не належить; він називається **інфінітивним** додатком, наприклад: *Я тобі наказую (що?) мовчати, з коня я не зійду...* (Ю. Яновський).

2. Означення

Означенням називається другорядний член речення, що називає **ознаку предмета**.

Означення відповідають на питання всіх відмінків прикметника (який? чий?) і порядкового числівника (котрий?), а також на питання непрямих, крім знахідного, відмінків кількісного числівника (скільких? скільком? скількома? на скількох?).

Наприклад: 1. (чий?) *Наше* (яке?) *бідне століття* *стільки вже ганьби прийняло за необачність, байдужість, егоїзм* (чийх?) *своїх* (чий?) *дітей* (Леся Українка). 2. *Тут пройшло життя* (чий?) *чотирьох, якщо не п'яти поколінь Федорченків* (О.Довженко).

Означення треба відрізнити від складеного іменного присудка, у якому пропущено дієслово-зв'язку. Якщо зробити це важко, то речення слід поставити в минулому часі — тоді при іменній частині складеного присудка з'явиться дієслово-зв'язка *бути*. Порівняйте: *Неописанно чудова літня ніч в степах України* (О. Довженко) і *Літня ніч у степах України була неописанно чудова*, — отже, тут *чудова* — присудок, а *літня* — означення.

Означення бувають узгоджені і неузгоджені.

Узгодженим називається означення, яке стоїть у тому самому роді, числі й відмінку, що й означуване слово (при зміні форми головного слова форма залежного слова також змінюється).

Узгоджені означення виражаються прикметниками, дієприкметниками, дієприкметниковими зворотами, числівниками, займенниками (крім особових *його*, *її*, *їх*), наприклад: 1. *День і ніч повз ваш будинок котиться залізна орда ревучих, виючих, чадних машин* (П.Загребельний). 2. *Трьох молодших синів він [старий Федорченко] втратив на війні* (О.Довженко).

Неузгодженим називається означення, яке з означуваним словом поєднане зв'язком керування або прилягання (при зміні форми головного слова форма залежного слова не змінюється).

Неузгоджені означення виражаються іменниками та особовими займенниками в непрямих відмінках, неозначеною формою дієслова, прислівниками, словосполученнями, наприклад: 1. *В очах (чийх?) дівчини світяться іскри нерозтраченої любові* (О.Довженко). 2. (Чий?) *Її* *щокі спалахують, як мак* (Ю.Яновський). 3. *Мене завжди хвилюють пташки* (які?) *у*

вечірньому небі (О. Довженко). 4. *Бажання(яке?) вчитися* було в нього ще змалку (М.Коцюбинський).

Перевірте себе. Випишіть словосполучення чотирма групами: 1) з прямим додатком; 2) з непрямим додатком; 3) з узгодженим означенням; 4) з неузгодженим означенням.

Літній вечір, квапити думку, стрибати через калюжі, кладка через потік, один день, освоїти комп'ютер, намисто з буришину, зволікати час, близько до лісу, весь простір, дихати озоном, схилитися над столом, відвідувати театр, схил гори, чарівна осінь.

Ключ. З других букв перших слів має скластися закінчення вислову П.Грабовського: “Знайди розвагу в ...”

3. Прикладка

Прикладка — це різновид означення.

Прикладкою називається виражене іменником означення, яке і **виражає ознаку предмета, і дає йому нову назву.**

Прикладка, як і означення взагалі, відповідає на питання який? Наприклад: *Освітлений вогнями, підходить пароплав (який?) “Тарас Шевченко”* (О.Довженко).

Прикладки, що означають умовні назви газет, журналів, творів, видавництв, пароплавів, заводів (без слова *імені*) тощо, беруться в лапки і не змінюються (тобто не узгоджуються з означуваним іменником), наприклад: 1. *Я на палубі пароплава “Некрасов”* (О.Довженко). 2. *Ніякої робітничої маси в організаціях (яких?) “Гарт” і “Плуг” не було і ще довго не буде* (М.Хвильовий).

Інші прикладки звичайно узгоджуються у відмінку з означуваним іменником: *над річкою Бугом, за містом Білою Церквою, Довженкові-режисеру, зайця-русака*. Пишуться вони окремо або через дефіс.

Якщо спочатку йде іменник з широким (родовим) значенням, а потім з вузьким (видовим чи одиничним), то вони пишуться окремо; якщо ж навпаки — то через дефіс, порівняйте: *озеро Світязь і Світязь-озеро, письменник Довженко і Довженко-письменник, трава звіробій і звіробій-трава, птах ворон і ворон-птих* (З криком *сів на груди ворон, чорний ворон-птих.* — П.Тичина).

Проте через дефіс пишуться терміни типу *льон-довгунець, жук-коріод, заєць-русак* (хоч тут спочатку йде широка, а потім вузька назва).

Якщо не можна встановити, яке значення ширше, а яке вужче, прикладка, як правило, пишеться через дефіс, наприклад: *воїн-месник, месник-воїн, учитель-фізик, фізик-учитель, корабель-ракета, диво-корабель, сад-виноград*.

Але окремо пишуться прикладки, які стоять перед означуваним словом і мають суто означальне значення: *красуня* (красива) *дівчина, жаднюга* (жадібний) *вовк*. Проте й у цих випадках допустиме написання прикладок через дефіс: 1. *Наперед вийшов велечень-рибалка, він ніс жмут мотуззя* (Ю. Яновський). 2. *Тоді загорілися іскри в чорних очах красеня-юнака* (Іван Ле).

Іноді прикладка до означуваного слова приєднується за допомогою пояснювального сполучника *як*. Така прикладка має уточнювальне, а не

порівняльне значення і комами не виділяється, наприклад: 1. *Шевченко як поет відомий у всьому світі.* 2. *Не треба забувати заслуг Максима Рильського як перекладача.* Ці приклади, якщо опустити сполучник *як*, пишуться через дефіс: *Шевченко-поет, Рильського-перекладача.*

Прикладка з пояснювальним сполучником *як* виділяється комами з обох боків тільки тоді, коли вона має відтінок причини: *Кривинський, як посередник, вийшов наперед громади...* (Панас Мирний).

Перевірте себе. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) ті, що пишуться через дефіс; 2) ті, що пишуться двома словами.

Гігант/паровоз, меч/риба, плазун/удав, риба/івасі, учитель/фізик, негній/дерево, пан/директор, місто/воїн, красень/пароплав, месник/партизан, добротворець/сонце, трава/буркун, громадяни/глядачі, палаци/музеї, Люб'язь/озеро, квітка/нарцис, газ/азот, творець/народ, зайці/русаки, гриб/трюфель, вітер/пустун.

Ключ. З останніх букв останніх слів має скластися закінчення вислову М.Коцюбинського: *“Дружба має різні вияви, але ...”*

4. Обставини

Обставинами називаються другорядні члени речення, що характеризують дію, стан, ознаку предмета, вказуючи на їхній **спосіб, міру, ступінь, місце, час, причину, мету, умову.**

За значенням обставини поділяються на такі групи:

Обставини **способу дії** — відповідають на питання *як? яким способом?*: 1. *Тривожно і радісно злетіли сірі гуси вгору і полинули, полинули* (О.Довженко). 2. *Як жити весь вік на колінах, то краще грудьми на штики* (Б.Олійник).

Близько до цих обставин стоять обставини **міри й ступеня**, які відповідають на питання *скільки? наскільки? якою мірою?*: 1. *Вона була дуже схожа з лиця на Нимідору* (І.Нечуй-Левицький). 2. *Блиснуло двічі тут підряд, і грохнув грім* (П.Тичина).

Обставини **місця** — відповідають на питання *де? куди? звідки? яким шляхом?*: 1. *Попереду над рівниною зависло лагідне червоне сонце* (Григор Тютюнник). 2. *Коні біжать рівною, злегка хвилястою дорогою* (У.Самчук).

Обставини **часу** — відповідають на питання *коли? доки? відколи? як довго?*: 1. *Всю зиму підіймалися води Дніпра, заливаючи плавні, озера* (О. Довженко). 2. *Ти вже не згинеш, ти двожилава, земле, рабована віками* (В.Стус).

Обставини **причини** — відповідають на питання *чому? з якої причини?*: 1. *Повітря тремтить від спеки* (М.Коцюбинський). 2. *Побачивши Черниша, боєць зворушився до сліз* (О. Гончар).

Обставини **мети** — відповідають на питання *навіщо? з якою метою?*: 1. *Скільки б не судилося страждати, все одно благословлю завжди день, коли*

мене родила мати для життя, для щастя, для біди (В.Симоненко). 2. Я все стерплю **ради дітей!** (І.Котляревський).

Обставини **умови** — відповідають на питання за якої умови?: 1. **Не взявшись до сокири, не зробиш хати** (Нар. творчість). 2. В Святошині, Голосіївському лісі київські ополченці готувалися до захисту міста **на крайній випадок** (П. Загребельний).

Обставини **допустовості** — вказують на умову, всупереч якій відбувається дія, і відповідають на питання незважаючи на що? Обставини допустовості вводяться в речення за допомогою прийменників *незважаючи на, всупереч, наперекір, попри, при* і, як правило, виділяються з обох боків комами: 1. **Чіпка, наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий** (Панас Мирний). 2. **Незважаючи на лютий холод, Шовкуна все більше хилило на сон** (О. Гончар). 3. Він легко, **попри свій вік і огрядність, скочив у сідло** (Н.Рибак).

Перевірте себе. Запишіть словосполучення підряд залежно від того, яку обставину виражає залежне слово: 1) способу дії, міри й ступеня; 2) місця; 3) часу; 4) причини; 5) мети; 6) умови; 7) допустовості.

Скидав гамузом, дотемна працював, прибирали задля свята, вгорі літає, спізнився через неї, удень тепло, їжджу безперешкодно, збігають з терас, існуємо попри всі знегоди, зібралися на пікнік, глянув спідлоба, не приїхали через мороз, працюємо без нічних змін.

Ключ. З останніх букв останніх слів має скластися закінчення вислову німецького письменника Л.Фейхтвангера: “Історія, як і природа, ...”

5. Повні і неповні речення

Прості речення за наявністю членів, потрібних для висловлення думки, поділяються на повні і неповні.

У **повному** реченні є **всі потрібні** члени речення. Наприклад: 1. *Правду в приказках шукай* (Нар. творчість). 2. *Пізнати ворону по пір'ю* (Нар. творчість). 3. *Пригадаю посадку, село, тумани і між вербами сміх* (В.Сосюра). Якщо в цих реченнях і немає підметів, то це тому, що така їхня природа: вони безпідметові (узагальнено-особове, інфінітивне і односкладне означено-особове).

У **неповному** реченні бракує одного чи більше **потрібних** членів речення, які встановлюються з контексту або ситуації.

Наприклад, у складних реченнях: 1. *Ранні пташки росу п'ють, а пізні сльози ллють.* 2. *Красна пташка своїм пір'ям, а людина своїм знанням.* 3. *Не хотіла коза на торг, так потягли* (З нар. творчості) — кожне перше просте речення повне: воно зрозуміле й без наступного. Але кожне друге речення неповне (щоб це відчувати, їх треба прочитати поза контекстом). У них пропущені такі потрібні для вираження думки члени речення, як: 1) підмет *пташки*; 2) присудок *красна*; 3) додаток і обставина місця *її на торг*.

До неповних належать і речення типу: *На фронт, на фронт!.. А на пероні люди* (В.Сосюра). У них бракує присудків, які встановлюються із змісту самого

речення, щоправда, приблизно. Так, у перше речення можна підставити присудки і *їдьте*, і *їдуть*, і *відправляємося*, а в друге — і *товпляться*, і *ходять*, і *метушаться*.

У неповному реченні **на місці пропущеного члена**, найчастіше — присудка, якщо цього вимагає інтонація, ставиться тире, наприклад: 1. *Від малих дітей болить голова, від великих — серце*. 2. *Добро довго пам'ятається, а злеє — ще довше (3 нар. творчості)*. Але нема тире: 1. *Не ясла до коней ходять, а коні до ясел*. 2. *Сказав кумі, а вона всій слободі (3 нар. творчості)*.

Урок 41. Однорідні члени речення

1. Поняття про однорідні члени речення. 2. Розрізнення однорідних і неоднорідних членів речення. 3. Розділові знаки між однорідними членами речення. 4. Узагальнювальні слова при однорідних членах речення.

1. Поняття про однорідні члени речення

Однорідними називаються два або більше членів речення, які **в одному плані** стосуються того самого повнозначного слова або групи слів у реченні й **відповідають на те саме питання**.

Однорідні члени одного ряду є тими самими членами речення — або всі тільки підмети, або всі тільки прямі додатки, або всі тільки обставини способу дії і т.д.

Наприклад, у реченнях: 1. *Цвів деревій. Тим **цвітом** губи пахли, і **спекою**, і **літом**, і **журбою** (В.Стус)*. 2. *Не **питай старого**, а **бувалого** (Нар. творчість)* — виділені слова є однорідними членами речення: 1) непрямі додатки *цвітом*, *і спекою*, *і літом*, *і журбою* відповідають на те саме питання чим?, однаково залежать від того самого присудка *пахли* і вимовляються з інтонацією переліку; 2) прямі додатки *старого*, *бувалого* відповідають на питання кого?, однаково пояснюють той самий присудок *не питай* і вимовляються з інтонацією протиставлення.

Однорідні члени можуть бути непоширені й поширені. Наприклад, у реченні *Сниться мені **поле, вечори барвисті, береги пахучі рідного Дінця** (В.Сосюра)* перший однорідний член непоширений (при ньому нема залежних слів), два наступні — поширені (при них є залежні слова).

Однорідні члени речення поєднуються між собою сурядним зв'язком як рівноправні:

1) без сполучників: *Ми чуєм трав зелений **крик**, дощів задумані **рефрени** (І.Драч)*;

2) за допомогою одиничних сполучників *і (й)*, *та*, *а*, *але*, *проте*, *зате*, *однак*, *або*, *чи* (такий сполучник вживається тільки один раз між двома однорідними членами): *Я серця гнівного пекучий щем **надією і споминами** гою (Д.Павличко)*;

3) за допомогою повторюваних сполучників *і... і, та... та, або... або, чи... чи, то... то, ні... ні* (такий сполучник повторюється два або більше разів підряд): 1. *В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля* (Т.Шевченко). 2. *Хлопці, щоб не заважати в хаті, вчилися або в клуні, або в садку чи деінде* (М.Коцюбинський);

4) за допомогою парних сполучників *не тільки... а й, як... так і, хоч... але, якщо не... то* (перша частина такого сполучника ставиться перед першим однорідним членом, друга — перед другим): *Митець думає не тільки розумом, а й серцем* (О.Довженко).

Явища, названі однорідними членами речення, повинні бути одного плану, тобто однаково належати до якоїсь реальної чи уявної групи явищ. Наприклад, не можна об'єднувати як однорідні поняття “сосни й дерева” (бо сосни теж дерева), “письменники й поети” (поети теж письменники). Але можна в один ряд ставити: *сосни й берези* або *кущі й дерева; прозаїки й поети* або *художники й письменники*.

Однорідні члени повинні граматично однаково залежати від головного слова, бути правильно граматично оформлені. Наприклад, не можна сказати: “Мій друг розуміє й захоплюється мистецтвом”; треба: *Мій друг розуміє мистецтво й захоплюється ним*.

Якщо вживається парний чи повторюваний сполучник, то прийменник слід ставити перед кожним однорідним членом: *вісті як від родичів, так і від друзів* (а не: “вісті як від родичів, так і друзів”), *вісті і від родичів, і від друзів* (а не: “вісті і від родичів, і друзів”).

2. Розрізнення однорідних і неоднорідних членів речення

Завжди однорідними є два і більше підметів, які мають спільний присудок, так само однорідними є два і більше присудків, які стосуються того самого підмета. Однорідними є додатки, що відповідають на те саме питання від того самого слова. Труднощі виникають у визначенні однорідності означень та обставин.

Розрізняючи однорідні й неоднорідні означення та обставини, треба враховувати таке.

Означення, які в різних планах характеризують головне слово, не є однорідними (між ними коми не ставляться): *Вся кучерява долина здається залитою буйними зеленими морськими прозорими хвилями* (І.Нечуй-Левицький).

Але іноді ті самі означення залежно від того, який зміст автор вкладає в них, можуть бути і однорідними, і неоднорідними.

Наприклад, у реченні *З Балтики дув холодний вітер, гнав сірі кошлаті хмари* (І. Цюпа) означення *сірі* й *кошлаті* неоднорідні: одне — характеризує хмари за їхнім кольором, друге — за формою. Але в реченні *Сіре, кошлате небо нависло над задимленим Петроградом* (І. Цюпа) ті самі означення

виступають як однорідні — вони передають одне поняття: *непогідне*; а в переносному значенні: *гнітюче*.

Однорідні означення **можна замінити одним словом**, неоднорідні означення замінити одним словом не можна.

Якщо першим стоїть означення, виражене одним словом, а другим — означення, виражене дієприкметниковим чи прикметниковим зворотом, то вони однорідні, якщо ж навпаки — то неоднорідні.

Наприклад, у реченні ***Рівний, залитий сонцем степ** одразу принишк* (О.Гончар) означення однорідні (між ними чується пауза й ставиться кома). Якщо ж їх поставити навпаки, вони перестають сприйматися як однорідні: ***Залитий сонцем рівний степ** одразу принишк* (тоді між ними нема паузи і кома не ставиться).

Однорідними звичайно бувають означення, що стоять після означуваного слова: 1. *Ніч розляглася на безкраїх просторах, **таких свіжих, зелених, запаших*** (М. Коцюбинський). 2. *Бідні люди хотіли собі побудувати дім — **тривкий, кам'яний, вигідний*** (І.Франко).

Обставини однорідні лише тоді, коли вони являють собою перелік, наприклад: 1. *Першими краплі зійшли на гілках (як?) **росяно, густо, весняно*** (П.Воронько). 2. *Тепла липнева ніч пролітає (де?) **садками, посадками, скиртами в полях*** (О.Гончар).

В інших випадках обставини звичайно не однорідні, хоч, може, й відповідають на те саме питання, наприклад: (де?) ***Понад дорогою** (де?) **за тином** (де?) **в огороді** росте кілька високих розкішних плакучих верб* (І.Нечуй-Левицький).

Перевірте себе. Випишіть спочатку словосполучення з неоднорідними означеннями, потім — з однорідними (між означеннями поставте коми).

Знаний український поет, теплий весняний день, знічений розгублений хлопець, ніжна лагідна усмішка, привітний знайомий голос, довга зимова ніч, очманілий схарапуджений кінь, оброслий мохом важкий камінь, сонне занурене в темінь місто, чиста холодна вода, втоптана звивиста стежка, зголоднілий втомлений мандрівник, тонкий тендітний паросток, високі зелені тополі.

Ключ. З других букв перших слів повинно скластися закінчення вислову О.Уайльда: “*Це жахливо важка робота — ...*”

3. Розділові знаки між однорідними членами речення

Між однорідними членами речення, непоширеними й поширеними, звичайно **ставляться коми**: *Будь майстром, поетом, художником у справі, яку ти обрав* (В.Сухомлинський). Якщо вони з'єднані **повторюваним сполучником**, то коми ставляться так, ніби сполучника нема: 1. *Вкрились квітами левади, і переліски, й поля* (Д.Павличко). 2. *Ми віддамо Вітчизні всі пориви, і дум політ, і силу наших рук* (В.Сосюра).

Не ставляться коми між двома однорідними членами речення у двох випадках:

1) якщо вони з'єднані одиничними сполучниками *і* (*й*), *та* (= *і*), або, *чи*, наприклад: 1. *Йй сняться хмари і липневі грози, чиясь душа, прозора при свічі* (Л.Костенко). 2. *Мотря коло печі та в хаті або за корівчиною ходить* (Панас Мирний);

2) якщо вони хоч і з'єднані повторюваним сполучником *і... і, ні... ні*, але непоширені й становлять тісну смислову єдність або фразеологізм, наприклад: 1. *Тому, хто руську правду поважає, завжди у нас і шана і хвала* (І. Кочерга). 2. *Полісько-степова чернігівська природа владно вабила і слух і очі* юного Довженка (П. Тичина). 3. Фразеологізми: *і сміх і горе, і сак і так, і вдень і вночі, ні вдень ні вночі, ні світ ні зоря, ні се ні те, ні пуху ні пера, ні живий ні мертвий, ні дати ні взяти, ні сіло ні впало* тощо.

Між двома однорідними членами речення ставиться **тире**, а саме:

1) на місці пропущених протиставних сполучників *а, але*, наприклад: 1. *Справді, це була не звичайна — мінеральна вода* (О Гончар) 2. *З городу не біжить — вихором вилітає* Мар'яна (М. Стельмах). 3. *Хай вітер в вічі, умри — не стій!* (М. Бажан);

2) між двома однорідними присудками, якщо наступний виражає причину, наслідок, пояснення чи доповнення попередньої дії або вказує на раптову зміну подій, наприклад: 1. *Всі оглухли — похилились в кайданах* (Т.Шевченко). 2. *Рвонувсь гудок в безкрає небо, розлігсь по місту — і затих* (Р.Братунь).

Між досить поширеними або далекими за змістом однорідними членами речення ставимо **крапку з комою**, наприклад: *Товариство почало виходити з куреня; здоровкалось з рибалками, котрі порались то коло снасті, то коло свого убогого добутку* (Панас Мирний).

Перевірте себе. Випишіть лише слова, після яких треба поставити коми.

1. *Ми пройшли крізь бурі і негоди і творимо нове життя.* 2. *На сцену вийшла струнка вродлива пишно вбрана співачка.* 3. *Він стояв ні живий ні мертвий і щось белькотів тихим здавленим непевним голосом.* 4. *Біля хати росли старі велетенські волоські горіхи.* 5. *Дівчина була розумна працююча й товариська й гарна.* 6. *Піти б у поле або в ліс.* 7. *Згинається і випростовується і знову гнеться степова дорога.*

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову В.Василяшка: "Не раз в житті ти стрінеш ..."

4. Узагальнювальні слова при однорідних членах речення

Узагальнювальне слово — це назва, яка охоплює всі перелічувані в реченні предмети, ознаки, дії або обставини. Його значення розкривається через однорідні члени речення.

Узагальнювальне слово виступає тим самим членом речення, що й однорідні члени, яких воно стосується.

Наприклад, у реченнях: 1. *Голос духа чути **скрізь**: по курних хатах* *мужицьких, по верстатах ремісницьких, по місцях* *недолі й сліз* (І. Франко). 2. *Чарівний **світ** пливе переді мною: сині води, білі піски, хати* *на високих берегах* (О.Довженко) — і узагальнювальне слово *скрізь*, і однорідні члени речення *по хатах, по верстатах, по місцях* є обставинами місця; і узагальнювальне слово *світ*, і однорідні члени речення *води, піски, хати* є підметами.

Якщо в реченні є узагальнювальне слово, то перед однорідними членами ставиться двокрапка, а після них — тире: *Ранок починався тихий та лагідний, все наокіл: **і трави, і дерева, і куці** — наче завмерло* (Ю.Смолич).

Якщо таке речення починається однорідними членами, то перед ними, ясна річ, двокрапка не ставиться, як і не ставиться тире, якщо таке речення закінчується однорідними: 1. *І **трави, й ниви, і небо, й сонце** — все, усе* *змінилось у хлопчика в очах* (І.Франко). 2. *І на тім рушникові оживе все* *знайоме до болю: і дитинство, й розлука, й твоя материнська любов* (А.Малишко).

Якщо перед однорідними членами речення стоять слова *як-от, а саме*, наприклад, то перед цими словами ставиться кома, а після них — двокрапка: *Всяке птаство, **як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок** — можна було* *викосити косою в траві* (О. Довженко).

Іноді перед однорідними членами речення замість двокрапки може ставитися тире, наприклад: *Неспокій, рух і боротьбу я бачив **скрізь** — в дубовій і вербовій корі, в старих пенях, у дуплах, в болотній воді, на поколупаних* *стінах* (О.Довженко).

Перевірте себе. Випишіть підряд слова, після яких треба поставити: 1) двокрапку; 2) тире; 3) кому.

1. *У Києві в парках скверах і вздовж вулиць можна побачити розквітлі троянди.* 2. *Мисливський одяг чоботи і ягдташі все лежало купою в кутку.* 3. *Усе здається загадковим здалека і країни чужі і не наші люди.* 4. *Усі це столи й крісла займало півкімнати.* 5\ *Чайка в степу край дороги в'ється жалібно кигиче.*

Ключ. 3 других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову П.Загребельного: “Без праці людина...”

Урок 42. Відокремлені члени речення

1. Відокремлені уточнювальні члени речення. 2. Відокремлені узгоджені означення. 3. Відокремлені прикладки. 4. Відокремлені обставини.

1. Відокремлені уточнювальні члени речення

Іноді виникає потреба конкретизувати, уточнити, пояснити зміст якогось члена речення. Тоді вживають уточнювальні слова. До обставини місця уточнювальною може бути обставина місця, до обставини часу — обставина часу, до присудка — присудок і т.д.

Уточнювальні члени речення відповідають не просто на питання коли? де? що? і т.д., а на питання а коли саме? а де саме? а як саме? а що саме? а який саме? тощо. У вимові вони виділяються інтонацією, а на письмі — з обох боків комами, зрідка тире.

Найчастіше вживаються уточнювальні обставини місця, часу, а іноді — й способу дії. Перед такими обставинами можна поставити слова *а саме, тобто*, наприклад: 1. *На луках, **понад Ташанню**, густими хвилями перекочувався туман (Григорій Тютюнник).*

Уточнювальні обставини слід відрізнити від обставин, що не мають уточнювального значення, — вони вимовляються без характерної уточнювальної інтонації і, отже, на письмі не виділяються комами: 1. ***За Ташанню по ярах** шуміли, спадаючи, весняні води (Григорій Тютюнник).* 2. ***На світанку дев'ятого січня о десятій годині тридцять хвилин** почалася артилерійська канонада і тривала дві години (Григорій Тютюнник).*

Іноді виділення обставин залежить від того, який зміст автор вкладає в своє висловлювання. Порівняйте: ***Там, далеко, на Вкраїні**, сяє сонечко ясне (П.Грабовський).*— ***Там далеко під горами** смужкою блищить Дніпро (І.Нечуй-Левицький).*

Різні уточнювальні члени можуть вводитися в речення за допомогою пояснювальних сполучників *тобто, цебто, або, чи, а саме*, видільних прийменників *крім, окрім, окрім, за винятком, на відміну від* та приєднувальних слів *зокрема, навіть, особливо, наприклад, у тому числі, хіба що, причому*. У такому разі уточнювальні члени речення виділяються з обох боків комами або тире разом з названими словами: 1. *Кумис, **або перешумоване кобиляче молоко**, вживають як ліки.* 2. *Тимко сидів образений, самотній і розумів, що, **крім матері і Гаврила**, всі його ненавидять (Григорій Тютюнник).* 3. *На зрошуваних землях вирощують зернові культури, **зокрема озиму пшеницю, рис.***

Пояснювальні сполучники *або, чи* треба відрізнити від розділових сполучників *або, чи*, які поєднують однорідні члени, як у реченнях: 1. *Доводилося вам їздити **пізньої весни чи раннього літа** по Україні? (Панас Мирний).* 2. *Ззаду кожної підводи торохтить **відро або задимлений казанок** (Григорій Тютюнник)* (коми тут перед *чи* та *або* не ставляться).

2. Відокремлені узгоджені означення

Відокремлення узгоджених означень залежить від їхнього місця в реченні і від їхнього значення.

Якщо узгоджене означення стоїть **безпосередньо перед означуваним іменником** (або перед сполученням іменника з прикметником) і не має обставинного відтінку, то воно не відокремлюється.

Наприклад: 1. *Буде бите **царями сіянеє жито!** (Т.Шевченко).* 2. *Крізь **проламаний снарядом** купол світилося небо (О.Гончар).* 3. *Тепло дихнула в лице **повна спокою й надії** пухка чорна рілля (М.Коцюбинський).*

В інших випадках узгоджені означення звичайно відокремлюються, а саме:

1) якщо вони стосуються особового займенника: 1. **Сповнений любові**, я іду по вулиці вузькій (В.Сосюра). 2. **Дніпро!** Ти тихо в день ясний пливеш, **заглиблений в минуле** (О.Олесь). Означуваного особового займенника може й не бути: **Малий**, сиджу біля вікна і всього боюсь (Є.Гуцало);

2) якщо вони поширені (дієприкметниковий або прикметниковий зворот) і стоять після означуваного слова: **Незабаром він помітив у землі манюсінку ямку, сховану в густій траві, і в ній затишне гніздечко, вимощене з трав'яних стебел** (Григорій Тютюнник).

Такі відокремлені означення треба відрізнити від складених іменних присудків, виражених дієприкметниками і прикметниками. Наприклад, у реченні **Гірські печери затоплені водою** (Ю.Бедзик) поєднання дієприкметника з додатком **затоплені водою** — це група присудка, а не поширене означення (у минулому часі тут з'являється дієслово-зв'язка: **були затоплені водою**);

3) якщо вони мають обставинний відтінок (відтінок причини, умови, допустовості): 1. (чому?) **Сполоханий світлом**, хижак звів голову й пильно дивився у віконце (М.Трублаїні). 2. (незважаючи на що?) **Завжди урівноважений і терплячий**, капітан Чумаченко ставав нещадним, коли виявляв, що якась рота зазнала марних втрат людьми (О.Гончар);

4) якщо два і більше (навіть непоширених) означень стоїть після означуваного слова, перед яким є вже узгоджене означення: 1. **Досвітні вогні, переможні, урочі**, прорізали темряву ночі (Леся Українка). 2. **Ясні, охоплені багрянцем гори стояли до самого небокраю — далекого, синього, чистого** (О.Гончар).

Якщо перед означуваним словом нема узгодженого означення, то тоді непоширені означення можна відокремлювати і не відокремлювати, порівняйте: 1. **Темрява, глибока й студена**, розлилася над світом... (О.Гончар). 2. **Леліє даль волога і блакитна** (М. Бажан);

5) якщо вони від означуваного слова відділені іншими членами речення: 1. **Налита сонцем і вітрами**, хлюпоче веслами **весна** (М.Стельмах). 2. **Поле німує, знесилене літом, спить мертвим сном, руде, обдерте** (М.Коцюбинський). У поетичній мові вони можуть і не відокремлюватися: **Швидко грудень повіє крилатий, і простелиться сніг, наче дим** (В.Сосюра).

Такі відокремлені означення треба відрізнити від подвійних присудків: 1. **Черешні тут росли високі й розкішні** (О.Гончар). 2. **Веселі** додому **вертались ми в свіжій вечірній імлі** (М.Рильський). У цих реченнях основна думка полягає не в тому, що черешні росли чи ми вертались, а в тому, що черешні були високі й розкішні, ми були веселі.

Перевірте себе. Випишіть підряд слова, після яких треба поставити кому.

1. **Зерна пшениці схожі на буришин** були розсипані по **скатерці розстеленій на траві**. 2. **Прийшла налита сонцем весна**. 3. **Далекі пальми**

стрункі високі маячать на обрії. 3. Уся ніч переповнена таємничими звуками. 4. Гнане вітром перекопано поле смішно підстрибує по стерні. 5. Завмерло все сповнене непевного чекання. 5. Степ заворожений тишею ніжшис в променях сонця. 6. Знічений він сів у кутку мовчазний і пришишкий.

Ключ. З других букв виписаних слів мають скластися пропущені два слова у вислові П.Загребельного: “Жити — щоб ..., і в цьому щастя”.

3. Відокремлені прикладки

Прикладки відокремлюються майже в тих самих випадках, що й узгоджені означення, а саме:

1) якщо вони стосуються особового займенника: *І, притомлений Котигорошко, я на груди землі упаду* (А. Малишко). Означуваного особового займенника може і не бути: *Слава вам, убогим людям, чабанам... Нагодували, і напоїли, і дали кожух і свиту на дорогу, і, небораки, додали ослицю дійну* (Т.Шевченко);

2) якщо вони поширені і стоять після означуваного слова: *І земля — наречена в молочнім цвіту яблунево-рожевих садів — мліє солодко в сонячно-яснім меду* (Є.Маланюк);

3) якщо вони мають обставинний відтінок: *Вірний син трудової поневоленої України, Шевченко став найглибшим виразником народних дум і надій...* (О.Гончар);

4) якщо вони, навіть непоширені, стоять після власної назви: *Денисе, брате, з лейтенантом Сагайдою ми всі тут — стояли на смерть* (О. Гончар).

Відокремлюються прикладки із словами *родом, на ім'я, на прізвище, так званий тощо*: *У Сквирі лікар був, на прізвище Рушилов* (М. Рильський).

Прикладка із словом *як* звичайно не відокремлюється: *Ліс зустрів мене як друга горлиць теплим воркуванням...* (М.Рильський).

Прикладка із словом *як* відокремлюється лише тоді, коли має відтінок причини (відповідає на питання чому?): *Як справжній лірик* (тому що він справжній лірик), *Сосюра надзвичайно різноманітний у своїх переживаннях* (Д.Білоус).

Для виділення прикладок часто вживаються парні тире. Це буває особливо в таких випадках:

1) якщо прикладка має уточнювальне значення: *Дзвіночок сміху — мій син — прокидається вранці* (Є.Гуцало);

2) якщо прикладка стоїть у кінці речення (тоді друге тире, зрозуміла річ, не ставиться): *Дивлячись на людей, усміхався і мій батько — великий добрий чоловік* (О.Довженко).

Якщо після відокремленої прикладки стоїть за іншими правилами кома, то друге тире не ставиться: *І здавалось йому, що попав він в інший світ — у чудний і невідомий храм, і в тихім, радіснім спокої спочивала душа його* (М.Івченко).

4. Відокремлені обставини

Відокремлюються обставини, виражені дієприслівниковими зворотами й одиничними дієприслівниками: *На кладці, обнявшись, стояли дві дівчини і, забувши про все на світі, виводили стару сумовиту пісню (М.Стельмах).*

Коли перед дієприслівниковим зворотом чи дієприслівником стоїть сполучник, то у вимові пауза робиться перед сполучником, але на письмі-коми все одно ставляться так, щоб виділити з обох боків тільки відокремлену обставину: *Не може при добрі той жити, хто хоче злу й добру служити, бо, хтівши догодити обом, він стане злу рабом! (І.Франко).*

Не відокремлюються одиничні дієприслівники, якщо вони вказують тільки на спосіб дії і стоять після присудка. Такі дієприслівники звичайно виражають основну дію в реченні: 1. *Я був молодий, здоровий і міг працювати не втомлюючись (О.Довженко).* 2. *Бійці сиділи деякий час задумавшись (О.Гончар).* У першому реченні основна думка — *я не втомлювався*, в другому — *бійці задумались*.

Відокремлюються обставини допустовості з прийменником *незважаючи на*, а також (але необов'язково) з прийменниками *всупереч*, *наперекір*, *попри*, *при*: 1. *Коли Леся вийшла, Сергієві, незважаючи на веселий вечір, стало журно (В.Козаченко).* 2. *Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці (О.Гончар).*

Іноді, за бажанням автора, можуть відокремлюватися поширені обставини з прийменниками *залежно від*, *за наявності*, *за відсутністю*, *за браком*, *на випадок*, *у зв'язку з*, *завдяки*, *внаслідок*, *згідно з*, *відповідно до*, *подібно до*, *на відміну від* тощо. Такі обставини вимовляються з видільною інтонацією: 1. *Атоми металів, на відміну від атомів кисню, не зв'язані в молекули.* 2. *Подібно до вугілля, сірки, фосфору й заліза, з киснем сполучається більшість неметалів і металів.*

Про відокремлення уточнювальних обставин ішлося раніше.

Перевірте себе. Випишіть підряд слова, після яких треба поставити коми.

1. *Гріючись на осонні діди про щось повагом розмовляли.* 2. *Тут серед смerek дихалося легко.* 3. *Хлопці попрацювавши все літо тепер взялися за книжки.* 4. *Вони не сиділи склавши руки.* 5. *Сніг випавши знезацька так само швидко й непомітно розтанув.* 6. *Незважаючи на розкладені круг неї цяцьки дитина не переставала вередувати.*

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову Цицерона: "Найкраща краса — чисте ..."

Урок 43. Внесення

1. Поняття про внесення. 2. Звертання. 3. Вставні слова і речення. 4. Вставлені слова і речення. 5. Слова-речення.

1. Поняття про внесення

Поряд із членами речення, які поєднуються між собою в словосполучення за допомогою зв'язків координації, узгодження, керування й прилягання, у межах простого речення можуть бути й такі повнозначні частини, які стоять поза синтаксичним зв'язком. Такі слова не відповідають ні на яке питання. Вони не є членами речення і тому на письмі виділяються з обох боків розділовими знаками, найчастіше комами.

До внесень належать **звертання, вставні слова і речення, вставлені слова і речення, а також слова-речення**. Інакше їх ще називають “слова, граматично не пов'язані з членами речення”.

2. Звертання

Звертання — це слово або словосполучення в реченні, що називає особу, іноді — предмет, до яких **звернена мова**.

Наприклад, у реченнях: 1. ***Народе мій**, до тебе я ще верну...* (В.Стус). 2. *Без мови рідної, **юначе**, й народу нашого нема* (В.Сосюра) — виділені слова — звертання: вони вказують, до кого звернена мова.

Звертання виражається іменником у кличній формі, рідше — в називному відмінку, або іншою частиною мови, вжитою в значенні іменника. Звертання буває непоширене і поширене (має при собі означення, зокрема й прикладки).

Наприклад, у реченні *Нам випало, **сину**, досягти і долюбити отечєєє поле* (Б.Олійник) звертання непоширене, а в реченні *Мужай, **прекрасна наша мово**, серед прекрасних братніх мов!* (М.Рильський) — поширене.

Іноді звертання можна сплутати з підметом. Щоб розрізнити їх, іменник у реченні пробуємо замінити особовим займенником *він, вона, воно* або *вони* в називному відмінку. Якщо така заміна можлива, то це підмет, якщо ні — звертання. Порівняйте: 1. *Люблять свою Вітчизну **діти***. — *Люблять... **вони***. 2. *Любїть свою Вітчизну, **діти*** (М.Рильський). Сказати “любїть... вони” не можна. Отже, в першому реченні *діти* — підмет, у другому — звертання.

У вимові перед звертанням паузи звичайно нема, є пауза тільки після нього, а на письмі звертання обов'язково виділяємо з обох боків комами: *Світи нам, **день**, безсмертними вогнями, шумїть, **сади**, роди зерно, **земля*** (В.Сосюра).

На початку речення, залежно від інтонації, звертання може відділятися і знаком оклику — тоді наступне слово пишеться з великої букви: ***Світе тихий, краю милий, моя Україно!** За що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш?* (Т.Шевченко).

Слова *о, ой*, якщо вони вжиті як підсилювальні частки, належать до звертання і комами від нього не відділяються. Вигуки ж відділяються від звертання комами.

Наприклад: 1. ***О мій народе**, Прометей ти маєш душу молоду*. 2. ***Ой ковалю, ковалю**, я за труд тебе люблю*. (З тв. В.Сосюри). 3. ***“Ой, сину!”** — “Мамо!”* І скригнула дверми, і впала на поріг (А.Малишко). 4. ***Гей, рицарю жадібний, стережись*** (М. Бажан) — у перших двох реченнях вжито

підсилювальні частки (після них ком немає), у других двох — вигуки (після них стоять коми).

Перевірте себе. Випишіть підряд слова, після яких треба поставити коми при звертаннях (одна кома має стояти між двома частинами складного речення).

1. *Згадай товаришу незабутні шкільні роки.* 2. *Швидше сонце землю грій і ти земле студена оживай скоріше.* 3. *Батьки хай дбають про виховання своїх дітей.* 4. *Сини пам'ятайте добрі поради батьків.*

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися слово, пропущене в афористичному вислові: “Якщо не вмієш ..., вчися слухати”.

3. Вставні слова і речення

Вставні слова і речення вказують на **особисте ставлення мовця** до висловленої ним думки.

У реченні звичайно повідомляється про якийсь справжній або можливий факт дійсності. А той, хто повідомляє про це, за допомогою вставних слів і речень вносить у речення свою впевненість або сумнів, емоційну оцінку, вказує на його зв'язок з іншими повідомленнями, на джерело, спонукає слухача прислухатися тощо.

Наприклад, речення: 1. *Ви помилилися.* 2. *Ми колись ще зустрінемося* — являють собою категоричні твердження. А ті ж речення із вставними словами: 1. **Мабуть**, ви помилилися. 2. **Можже**, ми колись ще зустрінемося — передають, крім самого твердження, ще й сумнів мовця.

Вставні слова і речення не є членами речення. У реченні вони виділяються парними комами, рідко — парними тире.

За значенням вставні слова і речення можна поділити на такі, що:

1) виражають невпевненість або припущення: *мабуть, може, а може, можливо, певно, напевно, очевидно, видно, здається, ймовірно, бува, сподіваюся, можна сказати, треба гадати, припустімо* тощо;

2) підкреслюють достовірність повідомлення: *безумовно, безперечно, звісно, звичайно, справді, і справді, розуміється, само собою зрозуміло, певна річ, ясна річ, сказати по правді, правду кажучи, признатися, ніде правди діти, щоправда, смію запевнити, слово честі, я знаю* тощо;

3) вказують на джерело повідомлення: *кажуть, як кажуть, каже, мовляв, повідомляють, за висловом..., за вченням..., на думку..., на мою думку, гадаю, по-моєму, пам'ятаю, чую, бачу* тощо;

4) виражають задоволення чи незадоволення мовця: *на щастя, на диво, дякувати Богу, слава Богу, хвалити долю, нареши́ті, нівроку, на жаль, на сором, як на зло, як на гріх, соромно казати, чого доброго* тощо;

5) привертають, активізують увагу співрозмовника: *чуєте, чуєш, знаєте, бач, бачите, погодьтесь, уявіть собі, майте на увазі, зверніть увагу, прошу вас, даруйте на слові, між нами кажучи* тощо;

6) допомагають впорядкувати думки, пов'язати їх між собою: *по-перше, по-друге, нареши́ті, з одного боку, з другого боку, до речі, між іншим, крім того,*

наваки, отже, а отже, значить, таким чином, виявляється, наприклад, зокрема, взагалі, зрештою, одним словом, коротше кажучи, повторюю тощо.

Слова *проте* і *однак* виступають вставними тільки в середині простого речення (і виділяються комами): *Остапові пощастило, однак, зачепитись якось за прибережну вербу (М.Коцюбинський)*. На початку простого речення ці слова виступають у ролі сполучників (і комами не виділяються): *Однак Соломії здалося, що їй треба йти просто перед себе (М.Коцюбинський)*.

Вставні слова треба відрізняти від часток *навіть, майже, принаймні, все-таки, неначе, немовбито ніби* тощо, які в реченні розділовими знаками не виділяються. Частки входять до складу членів речення. Наприклад, у реченні *Тут навіть повітря, здавалося, несло в собі золотаві відтінки (О.Гончар)* підмет не *повітря*, а *навіть повітря* (і це означає, що не тільки воно несло в собі ці відтінки). У реченні *Злива тривала майже годину (М.Трублаїні)* обставина часу не *годину*, а *майже годину* (тобто неповну годину).

Вставні слова стоять поза членами речення. Наприклад, у реченні *Знов прибули до нашої шпаківні її, мабуть, торішні хазяї (М.Рильський)* є такі члени: підмет — (хто?) *хазяї*; присудок — (що зробили?) *прибули*; означення — (чиєї?) *нашої*, (чий?) *її*, (які?) *торішні*; обставина часу — (коли?) *знов*; обставина місця — (куди?) *до шпаківні*. Слово *мабуть* не входить до складу жодного члена речення.

Вставні слова як не члени речення слід відрізняти від однозвучних членів речення. Порівняйте речення, у яких ті самі слова виступають то як вставні, то як члени речення: 1. *По цих непролазних пущах, певно, ніколи не ступала людська нога (М.Коцюбинський)* — *Роби кривно й ходи певно (Нар. творчість)*. 2. *Вершники, здавалось, зрослися з підібраними грудастими кінями (М.Стельмах)*. — *Од далекого світла внизу здавалось іще темніше (М.Коцюбинський)*.

Важко буває розрізнити вставні слова і члени речення звичайно, *нареши́ті*, *справді́*. Вставними ці слова бувають за таких умов:

1) *звичайно* в значенні “само собою зрозуміло”: *Звичайно, вовкулаки — це химери (М.Рильський)*; але: *У комірчині звичайно [майже завжди] стояли бідони з молоком та висіли білі халати доярок (Григорій Тютюнник)*;

2) *нареши́ті* із значенням задоволення: *І от, нареши́ті, засиніли Дніпропетровщини лани (В.Сосюра)*; але в значенні “після чого-небудь”: *Нареши́ті [після всіх зусиль, спроб] Василькові пощастило вхопитись за гілку (О.Донченко)*;

3) *справді́* в значенні “правду кажучи”, “це правда”: *Справді́, сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді́ [насправді́] зависла хмарка куряви (М.Коцюбинський)*.

Лише вставними бувають (і виділяються комами) слова *мабуть, щоправда, крім того, а втім, по-перше, по-друге*. Якщо в простому реченні, крім синтаксичного центру, є ще присудок (*кажуть, здається, сподіваюся, пробачте, ніде правди діти, так би мовити, видно* тощо) або підмет і присудок

(я знаю, я певен, ясна річ), то таке речення, безперечно, вставне і його треба виділяти. Так само до вставних належать вислови, у яких є дієприслівники *кажучи, мовлячи (правду кажучи, між нами кажучи, власне кажучи)* або їх можна підставити (*одним словом, між іншим, взагалі, до речі тощо*).

Якщо *а* чи *і* підсилюють вставне слово, то вони комою від нього не відділяються, але якщо ці слова виконують роль сполучників — поєднують речення чи частини речень, то комою відділяються; порівняйте: 1. ***І справді, оптимізм — невід’ємна риса трудового народу.*** — *Ти мене, кохана, проведеш до поля, я піду — і, може, більше не прийду* (М.Рильський). 2. *Минув рік, а може, й більше.* — *У цих мандрах залізний організм Багірова не надломився, а, навпаки, здобув богатирського гарту* (О.Гончар).

Для того щоб правильно визначити межі вставного слова чи словосполучення, його пробують опустити. Якщо будова речення не спотворюється, то це означає, що вставне слово чи словосполучення виділили правильно.

Перевірте себе. Випишіть підряд слова, після яких треба поставити коми.

1. *Ця книжка певно цікава. Обов’язково прочитаю.* 2. *Правда а може й неправда. Принаймні мені так здається.* 3. *Оболонка на диво виявилася міцною. Отже працюємо далі.* 4. *Художні картини з часом тьмяніють на жаль.* 5. *Спочатку щоправда я був розгубився. Проте все-таки рук не опустив.* 6. *Цей нібито успіх справді був якийсь сумнівний.* 7. *Ясна річ наша схованка по-моєму не зовсім надійна.* 8. *Ми майже встигаємо. Слушний час змарновано проте.*

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову англійського письменника Філіпа Честерфілда: “*Розумна людина іноді поспішає, але нічого ...*”

4. Вставлені слова і речення

Вставлені слова і речення являють собою **побіжні зауваження, уточнення або доповнення** мовця до основної думки речення.

Наприклад: *Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панцині* (Т.Шевченко).

Вставлені слова і речення можуть вимовлятися без помітної зміни тону або з підвищенням чи зниженням його. Відповідно до цього їх виділяють комами, тире або дужками.

Якщо вставлене слово чи речення (як і вставне) вимовляється **без помітної зміни тону**, то воно виділяється з обох боків **комами**: *І золотої й дорогої мені, щоб знали ви, не жаль моєї долі молодії* (Т. Шевченко).

Якщо вставлене слово чи речення вимовляється з **підвищенням тону**, то воно виділяється з обох боків **тире**: *А Ярема — страшно глянуть — по три, по чотири так і кладе* (Т.Шевченко).

Найчастіше вставлені слова й речення вимовляються з **пониженням тону**. Тоді вони виділяються **дужками** або іноді комами з тире: 1. *Правда, славетний винахід (про нього далі, це саме той винахід, що зробив ім’я Івана*

Івановича безсмертним!) примушує автора написати ще невеликий розділ... (М.Хвильовий). 2. Вутанька цієї ночі була біля моря, — **вона працювала в риболовецькій бригаді**, — і про те, що скоїлось удома, нічого не знала (О.Гончар).

Розділові знаки, які стоять на місці розриву основного речення вставленим, виносяться за другу дужку: *Чи справді так було, чи, може, хто збрехав (хто ворогів не мав!), — а все-таки катюзі, як кажуть, буде по заслугі* (Л.Глібов).

5. Слова-речення

Речення, виражене **неповнозначним словом** (вигуком або часткою), яке виступає заміном цілого речення, називається **словом-реченням**.

У ролі слів-речень виступають стверджувальні слова *так, авжеж, аякже, атож, отож-бо, еге, еге ж, та вже ж, ага, добре, гаразд, точно, так точно, звичайно, ще б пак, та вже ж*; питальні слова *ну, та ну, невже, хіба, га, справді, як, що, що ж*; спонукальні слова *годі, геть, цить, гайда, марш, стоп, ура, алло, караул, гвалт, досить, доволі, ша, тс-с-с, зась, гей, агов, ну, но, вйо, соб, цабе, тпру, гиля, агуш, киш*; емоційно-оцінні слова *ого, ох, ах, ех, хм, тьфу, овва, ат, пхе, он як, отакої, тож-то й ба, от тобі й маєш, хай йому цур*; слова мовного етикету *спасибі, дякую, вибачте, будь ласка, прошу, добрий ранок, добрий день, на добраніч, до побачення* та ін.

У словах-реченнях підмет і присудок не виділяються.

Свого конкретного значення слова-речення набувають тільки в контексті, тобто в поєднанні з повнозначними реченнями. Наприклад, у реченнях: 1. *Командор (тихо до Анни). Чи се такий в Севільї звичай? Анна. **Так*** (Леся Українка). 2. *Оксана. Ти, либонь, гніваєшся на мене? Текля. **Ба ні!*** (М.Кропивницький) — слово *так* означає “це такий звичай у Севільї”, слово *ні* — “не гніваюся на тебе”.

Слова-речення можуть вживатися окремо або в складі повнозначного речення. В усній мові слова-речення виділяються паузами, на письмі — комами, знаками оклику або (в середині речення) тире.

Наприклад: 1. ***Ах**, які вишневі ті світанки, наче птиці ходять по землі* (А.Малишко). 2. ***Ну**, що? Вдовольнились?* (Марко Вовчок). 3. ***Ні!** Я покорити її не здолаю, ту пісню безумну, що з туги постала* (Леся Українка).

Досить часто, особливо в поезії, слова *о, ой, рідше ох, ну* виступають у ролі підсилювальних часток і, отже, від слів, до яких вони відносяться, комами не відділяються: 1. ***О** люди, люди, свою душу не замикайте на замки!* (П.Тичина). 2. *Шопена вальс... **Ну** хто не грав його і хто не слухав!* (М.Рильський).

Відокремлення слів *о, ой, ох, ну* нерідко залежить від волі автора, від того, який зміст він вкладає в них.

Урок 44. Складні речення

1. Загальні відомості про складне речення. 2. Складносурядне речення. 3. Складнопідрядне речення.

1. Загальні відомості про складне речення

Речення, яке має **два або більше синтаксичних (підметово-присудкових) центрів**, називається складним.

Частини складного речення — прості речення — можуть об'єднуватися між собою різними зв'язками:

1) сурядним — за допомогою сполучників сурядності: *Сичі в гаю перекликались, **та** ясен раз у раз скрипів (Т.Шевченко)*; таке речення називають **складносурядним**;

2) підрядним — за допомогою сполучників підрядності і сполучних слів: *Людині треба, **щоб** її робота залишалася після неї жити (Ю.Яновський)*; таке речення називають **складнопідрядним**;

3) безсполучниковим — за допомогою лише інтонації: *Поглянь у себе: море там вирує, міниться і грає (Л.Горlach)*; таке речення називають **складним безсполучниковим**.

Якщо в складному реченні поєднуються різні види зв'язку між простими реченнями, то таке речення називають **складною синтаксичною конструкцією**.

На письмі частини складного речення звичайно відділяються одна від одної **комами або іншими розділовими знаками**.

Перевірте себе. Випишіть присудки в такому порядку: 1) із складносурядних речень; 2) із складнопідрядних; 3) із складних безсполучникових.

1. *Поки працюю, доти задоволений життям.* 2. *Я знаю певно: добрішає світ.* 3. *Світає, і земля стає веселішою.* 4. *Невдачі вчать, як переборювати труднощі.*

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову Г.Сковороди: “Тоді лиш пізнається цінність часу, коли його ...”

2. Складносурядне речення

Складносурядним називається складне речення, частини якого синтаксично рівноправні і **поєднані між собою сполучниками сурядності**.

Між частинами складносурядного речення ставляться коми: 1. *Трава сивою росою була запорошена, і холодок приємно дихав в лице (В.Винниченко).* 2. *Тебе нема, і дні — як ночі, і сад хитається в журбі (В.Сосюра).* Але з цього загального правила є винятки.

Не ставиться кома між двома частинами складносурядного речення, з'єднаними одиничними сполучниками *і (й), та (= і), або, чи*:

1) якщо обидві частини мають спільне слово (не обов'язково член речення, це може бути й частка або вставне слово): 1. *Де-не-де біля вирв сивіє*

безводний **полин** або **кущиться** пахучий **чебрець** (О.Гончар). 2. **Тільки** невсипуще **море** **бухає** дець здалеку **та зорі тремтять** в нічній прохолоді (М.Коцюбинський). 3. **Мабуть, батько** ще дужче **посивів і мати** ще дужче **зігнулася** (А.Головко);

2) у питальному, спонукальному або окличному реченнях: 1. **Хай наше слово не вмирає і наша правда хай живе!** (М.Рильський). 2. **Коли це сталося і хто там був?** 3. **Як пишно цвітуть каштани і який гарний Київ у цей час!**;

3) між однорідними односкладними реченнями: 1. **Обтрусили вже яблуні білі і картоплю із поля везуть** (В.Сосюра). 2. **Глибоке небо, білі хмари та плюскіт срібної води** (Є.Маланюк).

Іноді між двома частинами складносурядного речення ставиться тире, якщо друга частина виражає різке протиставлення, наслідок або вказує на раптову зміну подій: 1. **Ще мить — і Дрогичинська битва загримить** (М.Бажан). 2. **Чужих два слова в пісні буде — і пісня вся тоді чужа!** (Д.Павличко).

Між досить поширеними або далекими за змістом частинами ставимо крапку з комою: **Не всі серця дадуться хробаку, не всі шляхи у круг закуто; і проросте зелена рута на жовтому піску** (М.Бажан).

Складносурядні речення треба відрізнити від простих з однорідними присудками. Наприклад, речення **Прилинув вітер, і в тісній хатині він про весняну волю заспівав...** (Леся Українка) — складне, бо в ньому є два синтаксичні центри: **вітер прилинув і він заспівав**. А вже речення **Прилинув вітер і в тісній хатині про весняну волю заспівав** — просте, бо має один синтаксичний центр: підмет **вітер** і при ньому два однорідні присудки **прилинув і заспівав**. У першому випадку перед одиничним сполучником ставимо кому, у другому — не ставимо.

Перевірте себе. Випишіть присудки тільки із складносурядних речень: 1) спочатку з тих, між частинами яких кому ставити не треба; 2) потім з тих, між частинами яких треба поставити кому.

1. **Стежка круто збігала на гору і там губилася серед кущів.** 2. **Жваво щебетала сойка і глухо ухкала сова.** 3. **У червні час від часу збурювався гарячий вітер і ще дужче припікало сонце.** 4. **Знімалась хуртовина і лютував мороз.**

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися слово, попущене у вислові М.Рильського: “Я ненавиджу ... в усякій одежі”.

3. Складнопідрядне речення

Складнопідрядним називається складне речення, частини якого синтаксично нерівноправні, тобто одна з них пояснює, доповнює або розкриває зміст другої і приєднується до неї **сполучником підрядності або сполучним словом**.

Наприклад, речення: 1. **Ви чули, як шумлять бори у вересневі вечори?** (А.Малишко). 2. **І серце полинуть бажань туди, де ще воля гуляє** (Б.Грінченко) — складнопідрядні, бо в них від одної частини, що має свій підметово-

присудковий центр, до іншої можна поставити питання, а саме: що ви чули? куди серце бажає полинуть?

Частина, від якої ставиться питання, називається **головним реченням**, а частина, яка відповідає на поставлене питання — **підрядним реченням**.

У головному реченні можуть бути **вказівні слова**. Саме за цією ознакою й нерідко дізнаємося, яке речення головне. Вказівними словами виступають:

1) вказівні займенники *цей, той, такий, стільки*: 1. **Той**, кого навчила ти літати, з піднебесся зроду не впаде! (А. Малишко). 2. Яке дерево, **такий** і плід (Нар. творчість);

2) означальні займенники *весь, всякий, кожний*: **Все**, що було в хаті, мовчало глибокою мовчанкою (У.Самчук);

3) вказівні прислівники *так, настільки, там, тут, туди, звідти, тоді, доти, тому*: Де творчості немає, **там** і життя нема! (В.Сосюра).

Якщо в головному реченні нема вказівного слова, його, як правило, можна підставити: Пахнуть хлібом [ті] слова, що мене їх навчила мати (Д.Павличко).

На початку підрядного речення звичайно стоїть сполучник підрядності або сполучне слово (за цією ознакою й відрізняємо підрядне речення від головного).

Сполучник підрядності тільки приєднує підрядне речення до головного, але членом речення не виступає, наприклад: 1. **Щоб** прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці (М.Коцюбинський). 2. Не вірю клятві я раба, **бо** правди раб не знає (О.Кониський).

Сполучне слово, крім того, що приєднує підрядне речення до головного, є ще й членом підрядного речення — підметом, присудком, додатком, означенням або обставиною. Наприклад, у реченні *Єсть такі у світі речі, від яких душа сія* (П.Тичина) слова *від яких* не тільки приєднують підрядне речення до головного, а й виступають додатком (рівнозначні висловам *від них, від цих слів*). У реченні *Де синім медом летіє літо, бринить бджолиний спів* (Є.Маланюк) слово *де* — обставина місця.

У ролі сполучних слів виступають:

1) відносні займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки* в будь-яких відмінках: 1. **Хто** не живе для інших, той, отже, й для себе не живе (Ю.Мушкетик) 2. Ті держави здатні ставати великими, у **яких** великі малі люди (О.Довженко);

2) відносні прислівники *як, наскільки, де, куди, звідки, коли, доки, відколи, чому, навіщо*: 1. Іду назустріч долі. Ітиму, **доки** вистачить снаги (Л.Костенко). 2. Ми вийдем з тобою на листя опале, **де** сяє повітря, **як** сиві опали (Д.Павличко).

Слова *що, як, коли* в одних випадках виступають сполучниками, в інших — сполучними словами.

Сполучне слово (займенник) *що* можна замінити займенником *який*, *він* або іменником: Як радію за ту я людину, **що** [яка, вона, людина] загублену

радість знайшла (В.Сосюра). Сполучник *що* так замінити не можна: *Настрій у нього був такий, що він хотів обняти весь світ* (О.Донченко).

Сполучні слова (прислівники) як і коли можна замінити відповідно прислівниками *так* і *тоді*: 1. *Я піду й буду скрізь так, як мій батько зерно* [так мій батько сіє зерно], *сіяти добре, розумне, чесне слово* (У.Самчук). 2. *Мати тоді сита, коли* [тоді] *діти не голодні* (К.Гордієнко). Але сполучники як, коли так замінити не можна: 1. *Уночі, як Чумацький Шлях срібlistу куряву простеле, вийди на Дніпро!* (П.Тичина). 2. *Коли хочеш ти добро зробити, поспішай його робити швидше* (Б.Грінченко).

Підрядне речення від головного відокремлюється комами, а іноді, якщо стоїть перед головним, — тире: 1. *Що для безсмертя народилось, від зброї смертних не умре* (М.Рильський). 2. *Он ту яблуневу гілку, де снігу замети білі, ти сам щепив із сусідом...* (А.Малишко). 3. *Щоб жити — ні в кого права не питаюся* (П.Тичина).

Перевірте себе. Випишіть присудки лише з підрядних речень у такому порядку: 1) з приєднаних сполучними словами; 2) з приєднаних сполучниками підрядності.

1. *Не знаю, що там було.* 2. *Розповідають, що він зчорнів після тої пригоди.* 3. *Коли скаламутили воду, то хто ж її буде пити?* 4. *Я поцікавився, коли він прийде.* 5. *Хіба треба питати, чому вітер віє?* 6. *Як зустрінемося, розповім про все.*

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову Л.Глібова: “Послухали Лисичку і Шуку кинули ...”

Урок 45. Види підрядних речень

1. Підрядні речення означальні й з’ясувальні. 2. Підрядні речення обставинні і супровідні. 3. Порівняльний зворот. 4. Складнопідрядні речення з кількома підрядними.

1. Підрядні речення означальні й з’ясувальні

Підрядні речення поділяють на означальні, з’ясувальні, обставинні і супровідні.

Підрядні **означальні** пояснюють член головного речення, виражений іменником (або іншою частиною мови в значенні іменника), і відповідають на питання який?: 1. *Ростуть міста (які?), яких не бачив світ* (М.Рильський). 2. *Від безхмарного синього неба спориш (який?), що густо поріс на подвір’ї, здавався голубим* (Б.Харчук). 3. *Сила в нас така (яка?), що доріг в житті мені замало* (А.Малишко).

Близькі до підрядних означальних підрядні **займенниково-означальні** речення. Вони пояснюють член головного речення, виражений займенниками *той, весь, всякий, кожний, такий* у значенні іменника: 1. *Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той не вмере, не здобувши нового добра* (Леся Українка). 2. *Знайшовся такий, що дав волю, дав і землю* (М.Коцюбинський).

Підрядні **з'ясувальні** доповнюють член головного речення, виражений дієсловом чи іншими частинами мови (прикметником, прислівником, іменником з дієслівним значенням), які потребують роз'яснення, і відповідають на питання хто? або що? в різних відмінках: 1. *Ми знаєм* (що знаємо?), *для чого жить* (Б.Олійник). 2. *З'ясувалося* (що з'ясувалося?), *що він перевіряє* (що перевіряє?), *чи справний кулемет* (Ю.Яновський). 3. *Щасливий* (хто?), *хто сни має милі* (Леся Українка).

2. Підрядні речення обставинні і супровідні

Підрядні обставинні пояснюють головне речення в цілому, вказуючи на спосіб, міру й-ступінь, місце, час, причину, мету, умову, наслідок дії або стану головного речення. Відповідають вони на різні питання залежно від їхнього значення.

Підрядні речення **способу дії** замінюють або уточнюють обставину способу дії головного речення і відповідають на питання як? яким способом? яким чином? Близько до них стоять підрядні речення із значенням **міри й ступеня**, які відповідають на питання наскільки? якою мірою? у якій мірі? Їх іноді буває важко розрізнити.

Наприклад, у реченнях: 1. *На жаль, світ побудований так* (як? яким чином?), *що щастя людства здобувається ціною чийхсь страждань* (О.Довженко). 2. *Душа моя розкрита для кожного* (як?), *як квітка для роси* (М.Коцюбинський) — підрядні частини вказують на спосіб дії (хоч у другому до підрядної частини можна поставити й питання у якій мірі? наскільки?). У реченнях: 1. *Сонце пекло так* (у якій мірі?), *що й уночі степ нашів* (Ю.Яновський). 2. (наскільки більше?) *Чим більше снігу на полі, тим більше буде вологи в землі* (О.Копиленко) — маємо справу з підрядними міри й ступеня.

Підрядні речення **місця**, як і обставини місця, називають місце дії і відповідають на питання де? куди? звідки? яким шляхом?: *Де воля родиться, там загиба невіра* (Д.Павличко).

Від підрядних речень місця треба відрізнити підрядні означальні, які теж можуть приєднуватися до головного сполучними словами *де, куди, звідки*, але відповідають на інше, своє питання: *А на тому місці* (на якому?), *де стояла тінь, іскрило сонце широкою плямою* (Панас Мирний). Але якщо речення перебудувати: *А там* (де?), *де стояла тінь, іскрило сонце* — то підрядна частина буде сприйматися як підрядне речення місця.

Підрядні речення **часу** вказують на час, коли відбувається дія головного речення, і відповідають на питання коли? доки? відколи? як довго?: *Не бійся досвітньої мли, — досвітній вогонь запали, коли ще зоря не заграла* (Леся Українка).

Від підрядних речень часу треба відрізнити підрядні означальні, які теж можуть приєднуватися до головного сполучним словом *коли*, але відповідають на інше, своє питання: *У людини, як і в птаха, настає в житті такий час* (який?), *коли в неї міцніють крила* (В.Козаченко).

Іноді буває важко відрізнити підрядне речення часу від підрядного умови із сполучником *коли*. Якщо в такому реченні слово *коли* можна замінити на *якщо* — то це підрядне речення умови, якщо ні — підрядне часу. Наприклад, у реченні *І нині, коли проходимо вулицями Києва, ми бачимо відображення минулої слави у мармурі і бронзі (І.Дюпа)* підрядне речення вказує на час (уточнює обставину часу *нині*), хоч до певної міри виражає й умову. А в реченні *Не можна любити народів других, коли ти не любиш Вкраїну (В.Сосюра)* підрядне вказує на умову, а не на час (сполучник *коли* можна замінити на *якщо*).

Підрядні речення **причини** називають факти, які зумовлюють дію чи ознаку головного речення, і відповідають на питання чому? через що? з якої причини?: *Вся земля наша одвіку (чому?), бо кожна грудка, кожен упруг політі нашим потом (М.Коцюбинський)*.

Підрядні речення **мети** вказують на мету, заради якої відбувається дія головного речення, і відповідають на питання навіщо? з якою метою?: *Щоб глянути ясніше уперед, не раз, не два дивлюсь я у минуле (В.Сосюра)*.

Підрядні речення **умови** вказують на умову, за якої відбувається чи може відбутися дія головного речення, і відповідають на питання за якої умови?: 1. *Якби я турбувався лише про себе, давно вже б онімів від самоти (Д.Павличко)*. 2. *Чоловік зрікається великого щастя, коли зрікається боротьби (М.Коцюбинський)*.

Підрядні **допустові** речення вказують на умову, всупереч якій відбувається дія головного речення, і відповідають на питання незважаючи на що?: *Хоч було тільки надвечір, а під зеленими верхів'ями присмерки вже згусли зовсім (П.Панч)*.

Підрядні допустові до головного приєднуються за допомогою сполучників *хоч, незважаючи на те що, дарма що, хай, як не, скільки не, де не, коли не* тощо: 1. *Нехай іще зима, але я чую в снігах квіток солодкий аромат (В.Сосюра)*. 2. *Куди б не поїхав я, брата зустріну (П.Ребро)*. 3. *Йшли в степи майстри ланів, дарма що дощ холодний сіяв (Д.Луценко)*.

У підрядних **наслідкових** реченнях повідомляється про наслідок дії головного речення. На питання вони не відповідають. До головного речення підрядні наслідкові приєднуються лише за допомогою сполучника *так що* (це їхня основна ознака): *Хутір ховався серед дерев, так що влітку іншу хатку даремно очима шукатимеш, не знайдеш (М.Трублаїні)*.

Підрядні **супровідні** містять додаткові зауваження до головного речення, нерідко з відтінком висновку або наслідку. До них питання поставити не можна, приєднуються вони до головного сполучним словом *що* в різних відмінках: 1. *Вони стояли обнявшись, чого раніше не дозволяли б собі на людях (О.Гончар)*. 2. *У долині зафоркали коні, від чого Марко зупинився (М.Стельмах)*.

Перевірте себе. Випишіть присудки із складнопідрядних речень з підрядними в такому порядку: 1) способу дії, міри і ступеня; 2) місця; 3) часу; 4) причини; 5) мети; 6) умови. З інших речень присудків не виписуйте.

1. *Де доглядають поле, там збирають урожай.* 2. *Щоб перемогти зло в собі, узгоджуємо вчинки із сумлінням.* 3. *Отак брестиму битим і небитим шляхом, доки добреду до обрію.* 4. *Я люблю, коли вишні цвітуть.* 5. *Я щасливий, що знайомий з вами.* 6. *Якщо кличуть на допомогу, допоможі.* 7. *Він знає місце, де гриби ростуть.* 8. *Б'ється пташка у вікно, аж шибка здригається.*

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову О.Довженка: “Рушієм і мірою життя ...”

3. Порівняльний зворот

Порівняльні звороти із сполучним словом *як*, сполучниками *мов, немов, наче, неначе, ніби* у деяких підручниках трактуються як члени речення (обставини). Насправді ж у реченнях на зразок *Снав я міцно, як дитина* (Д.Павличко) порівняльний зворот *як дитина* — це неповне підрядне речення способу дії. Воно має підмет (який відповідає на питання хто?) *дитина* і обставину *як* (сполучне слово), у ньому пропущено присудок *спить* і обставину способу дії *міцно*, які домислюються з головного речення. Отже, це речення (порівняльний зворот) означає: *так міцно спить дитина*. Так само в реченні *Дні проходять, як риби по темному дні* (Є.Маланюк) підрядна частина має значення: *як риби проходять по темному дні*.

Такі підрядні речення, як і будь-які інші, відокремлюються від головного комами. Їх не слід сплутувати з однозвучними складеними іменними присудками (*Він як мала дитина*), які не відділяються комами. Не відділяються комами також порівняльні звороти у фразеологізмах на зразок *холодний мов лід, білий як сніг, блідий наче стіна, почервонів як рак, лє як з відра, упав як підкошений* тощо.

Перевірте себе. Випишіть лише підмети з порівняльних зворотів, які треба виділяти комами

1. *Час тече немов пісок з долоні* (П.Воронько). 2. *Голова без розуму як ліхтар без свічки* (Нар. творчість). 3. *Хай твоя любов до України як океан ніколи не міліє.* 4. *У книги люди наче бджоли в соти знесли духовний, чародійний мед* (Д.Павличко). 5. *Поле як те море.* 6. *Зеленіє густа як моріг пшениця.*

Ключ. З останніх букв виписаних слів має скластися слово, пропущене у вислові Д.Павличка: “Життя без ... — це хата без вікна”.

4. Складнопідрядні речення з кількома підрядними

При одному головному реченні може бути не тільки одне, а й два і більше підрядних. Такі складнопідрядні речення з кількома підрядними бувають різних типів: з **однорідною супідрядністю**, з **неоднорідною супідрядністю**, з **послідовною підрядністю** і **мішаного типу**.

У складнопідрядних реченнях з **однорідною супідрядністю** два або більше підрядних одного виду однаково залежать від того самого головного і від того самого його члена. Наприклад, у реченні *Я люблю, щоб сонце гріло, щоб гукали скрізь громи, щоб нове життя будило рух і гомін між людьми (П.Грабовський)* від головного речення *я люблю* однаково залежать три підрядні додаткові (відповідають на питання кого? що?).

Між двома однорідними супідрядними реченнями, з'єднаними одиничним сполучником *і, та (= і), або, чи*, кома не ставиться: 1. *Добре було б, коли б саме тепер хтось заглянув до нас в гості **чи** хоча б мама почала співати (М.Стельмах)*. 2. *А Марко й далі співав, дарма що його пісню глушили якісь несамовиті громи **і** дарма що її не чули ні бійці, ні дід, ні коні (М.Стельмах)*.

У складнопідрядних реченнях з **неоднорідною супідрядністю** два або більше підрядних неоднаково залежать від того самого головного або стосуються різних його членів. Наприклад, у реченні *Моя земля була легка, як змах крила, коли по ній моя матуся з поля йшла (Д.Павличко)* від головного *моя земля була легка* по-різному залежать два підрядні: перше (як змах крила) — підрядне міри й ступеня, друге — підрядне часу. У реченні *А за вікном щасливі люди про те, що є, і те, що буде, поміж собою гомонять (В.Сосюра)* підрядні додаткові *що є і що буде* стосуються різних його членів.

У складнопідрядних реченнях з **послідовною підрядністю** перше підрядне залежить від головного, друге підрядне — від першого, третє — від другого і т. д. Наприклад, у реченні *Поміляється той, хто гадає, що з одержанням свідоцтва чи диплома кінчається період навчання (П.Панч)* від головного *поміляється той* залежить підрядне *хто гадає*, а від нього залежить наступне підрядне.

Якщо в такому складнопідрядному реченні збігаються підряд два сполучники, то кома між ними ставиться тільки тоді, коли підрядне речення, яке починається другим сполучником, можна опустити без шкоди для будови всього речення. В інших випадках кома між двома сполучниками не ставиться.

Наприклад, у реченні *Іван Антонович, розлютившись, кричав, **що, доки** командує ротою, нікому не дозволить створювати в ній нездорові взаємини (О.Гончар)* кома між *що і доки* ставиться, бо речення може існувати й без підрядного *доки командує ротою*. Але в реченні *Вася Багіров з досвіду знав, **що коли** почався такий наступ, то батальйон, рано чи пізно, піде вперед (О.Гончар)* кома між *що і коли* не ставиться, бо якщо опустити підрядне *коли почався такий наступ*, то зруйнується будова речення: *знав, що... **то** батальйон піде вперед*. Але якби в цьому реченні не було частки *то*, тоді між цими двома сполучниками треба було б поставити кому: *Вася Багіров знав, **що, коли** почався такий наступ, батальйон, рано чи пізно, піде вперед*.

До речі, це правило стосується й будь-якого іншого збігу сполучників. Наприклад, відповідно до нього в реченні *Тепер поле... все далі розстеляло свою одягу, **і, коли** він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви (М.Коцюбинський)* між двома сполучниками поставлено кому, а в реченні

Торік був уродив хліб, та як полили дощі, то позносило з гір половину сноів (І.Нечуй-Левицький) в такій самій позиції коми нема.

У складнопідрядних реченнях **мішаного типу** поряд існує однорідна і неоднорідна супідрядність, супідрядність і послідовна підрядність. Ці комбінації можуть бути розмаїтими. Наприклад, у реченні *Коли мене запитують, як я став письменником, мені хочеться відказати, що не я вибирав літературу, а вона мене (П.Панч)* співіснує однорідна і неоднорідна супідрядність. У реченні *Треба було ще глибоко розуміти, що мова тільки та невичерпно багата й гарна, яка виплекана твоїм рідним народом, яка живиться із народних джерел, що ніколи не замулюються (П. Панч)* маємо послідовну підрядність і однорідну супідрядність.

Перевірте себе. Випишіть слова, після яких треба поставити коми між частинами складного речення, послідовно з речень: 1) з однорідною супідрядністю; 2) з неоднорідною супідрядністю; 3) з послідовною підрядністю; 4) мішаного типу.

1. Як тільки зазоріло горобці почали так цвірінчати що аж ворони сполошилися. 2. Коли з'являється ряст коли зацвітає сон-трава на узліссі пташиний гомін сповнює ліс. 3. Для мене було очевидним що коли перецвітає жасмин то вже починається літо. 4. Усі хто там був і хто чув про це від інших мовчали щоб не зашкодити людям. 5. З вікна мені видно як зацвітає акація як випускає свічі каштан.

Ключ. З других букв виписаних слів мають скластися два слова, пропущені у вислові П.Панча: *“Придержати ... — то нелегка справа”*.

Урок 46. Складні безсполучникові речення та складні синтаксичні конструкції

1. Складні безсполучникові речення. 2. Розділові знаки в складних безсполучникових реченнях. 3. Складні синтаксичні конструкції.

1. Складні безсполучникові речення

Складним безсполучниковим називається речення, частини якого об'єднані в одне смислове ціле **за допомогою лише інтонації**.

У складному безсполучниковому реченні нема головного й залежного речень, і все-таки між його частинами можуть бути різні смислові зв'язки. Залежно від цього складні безсполучникові речення поділяються на:

1) речення з відносно рівноправними, незалежними одна від одної частинами (ці речення близькі до складносурядних): *Знову цвітуть каштани, хвиля дніпровська б'є, молодість мила, ти щастя моє (А.Малишко);*

2) речення з відносно залежними частинами, одна з яких пояснює доповнює іншу (ці речення близькі до складнопідрядних); наприклад, речення *Будеш сіяти з сумом — вродить печаль (М.Стельмах)* означає те саме, що й *Якщо будеш сіяти з сумом, то вродить печаль*.

2. Розділові знаки в складних безсполучникових реченнях

У складних безсполучникових реченнях важливу роль відіграє інтонація — саме завдяки їй передаються різні відтінки зв'язку між окремими частинами складного речення.

На письмі інтонація відображається за допомогою розділових знаків: коми, крапки з комою, тире, двокрапки. **Кома** вказує на коротку паузу, **крапка з комою** — на довшу. На місці **тире** робиться вичікувальна пауза, після неї тон підвищується. На місці **двокрапки** так само робиться пауза, але тон підвищується перед нею, після неї речення промовляється звичайним тоном.

Між двома відносно **рівноправними** частинами складного безсполучникового речення ставлять кому або крапку з комою, між двома відносно **нерівноправними** частинами — двокрапку або тире. Це залежить від смислових відношень між цими частинами та інтонації.

Між двома відносно рівноправними частинами, які вимовляються приблизно однаковим тоном, ставиться **кома**: 1. *Довіку не буде із мене раба, душа поневажить полони (В.Стус).* 2. *Гаснуть у плавнях летючі комети, тихо вмирає на заході ніч (А.Малишко).*

Між двома досить поширеними або далекими за змістом частинами ставиться **крапка з комою**: *Пройшовши по небу, тепла, тиха червнева ніч стала оволодівати і землею; безмежний степ вицухав, корився, ніжнішав і м'якав від її пестоців; птахи затихали... (Григорій Тютюнник).*

Двокрапка між двома частинами ставиться:

1) якщо друга частина виражає причину того, про що говориться в першій (між ними можна вставити сполучник *бо*): 1. *Тріпоче серце: [бо] я люблю у спразі, в радості, в жалю (А.Малишко).* 2. *Не кидай іскри в соломі: [бо] і сама згорить, і село спалить (Нар. творчість);*

2) якщо друга частина доповнює або розкриває зміст першої частини (до неї можна поставити питання *що? а що саме? який? і що побачив?*): 1. *Хай оживає істина стара: людина починається з добра (Л.Забашта).* 2. *Поглянь у себе: море там вирує, міниться і грає (Л.Горлач).* 3. *І все здається: в темні ночі ти ждеши мене, ти ждеши мене (А.Малишко).*

Тире ставиться в усіх інших випадках, а саме:

1) якщо перша частина вказує на час або умову дії, про яку говориться в другій (перед першою частиною можна, як правило, поставити сполучники *коли, якщо, хоч*): 1. *Забудеш рідний край — тобі твій корінь всохне, вселюдське замовчав — обчухраним зростеш (П.Тичина).* 2. *У товаристві лад — усяк тому радіє (Л.Глібов);*

2) якщо друга частина виражає наслідок або висновок з того, про що говориться в першій (до неї можна поставити питання *і який наслідок? і що це означає?*): *Танцюють зорі — на мороз чималий показують (М.Рильський);*

3) якщо зміст обох частин зіставляється або протиставляється (між ними можна поставити сполучники *наче, а*): 1. *Говорить — шовком вишиває (Нар.*

творчість). 2. *Пан, гуляв у себе в замку — у ярмі стогнали люди (Леся Українка).*

Тире, а не двокрапку (як того вимагають правила) ставлять між двома частинами складного безсполучникового речення й тоді, коли хочуть інтонаційно виділити другу частину: 1. *На ярмарку почуто між людьми — Устима вбито (Марко Вовчок).* 2. *Одчиняйте двері — наречена йде (П.Тичина).*

Перевірте себе. Випишіть підряд слова, після яких треба поставити: 1) кому; 2) двокрапку; 3) тире.

1. *Не буде між нами єдності не буде добра.* 2. *Павуки павутиння снували мигтіли білі метелики дзижчали комарі.* 3. *І раптом у пам'яті ожило мама доїть корову.* 4. *Сушилося сіно в покосах світ сіном пропах.* 5. *Достигне яблучко саме впаде.* 6. *Мені здається твої очі в мою душу світять (В.Сосюра).* 7. *Забудеш рідний край тобі твій корінь всохне (П.Тичина).* 8. *Угорі почало виднішати місяць зійшов (Григор Тютюнник).* 9. *Хочеш їсти калачі не сиди на печі.*

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову Д.Білоуса: “*Переконатися пора: зробиш зло —*”.

3. Складні синтаксичні конструкції

До складних синтаксичних конструкцій зараховуємо складні речення, у яких поряд існують **сурядний і підрядний, сполучниковий і безсполучниковий зв'язки.**

Ці комбінації можуть бути розмаїтими.

У складному реченні може співіснувати безсполучниковий і сурядний сполучниковий зв'язок: *Вітрило напнулось, хвиля загомонила, і човен помчав прудко (І.Драч).*

Сурядним зв'язком можуть об'єднуватися як окремі синтаксичні блоки складнопідрядні речення одне з одним або з незалежними реченнями — таким чином виникають складні речення із сурядністю й підрядністю: 1. *Спустився вечір, і одразу похолоднішало, хоч удень була нестерпна спека (О.Гончар).* 2. *Як швидко минають дні, коли в людини є хліб і вода, і як повільно течуть вони, коли немає ні ковтка води (С.Скляренко).*

Безсполучниковим зв'язком як окремі синтаксичні блоки можуть об'єднуватися складнопідрядні речення одне з одним або з незалежними реченнями — таким чином виникають складні речення із безсполучниковим зв'язком і підрядністю: 1. *Щастя дурно не дається: тільки той його придбає, хто за його в бої б'ється (Б.Грінченко).* 2. *Не може кермувати той людьми, хто сам не бачить шляху із пітьми, не може дати волю той народу, хто душу закував у темноту (Д.Павличко).*

В одному реченні може співіснувати сполучниковий і безсполучниковий, сурядний і підрядний зв'язки, як у реченнях: 1. *Ми милуємось природою, і те, що в кожного з нас у ці хвилини відкриваються серця назустріч красі, здружує нас, ми ніби вперше бачимо один в одному ті рисочки, яких ми раніше не*

помічали (В.Сухомлинський). 2. *І я подумав: як то добре отако вірити в когось, покластися на когось, але все те до пори, бо надходить час і ти мусиш узяти на себе всю відповідальність не тільки за власне життя, а й за життя інших, близьких, а часом і не близьких людей та справи* (Ю.Мушкетик).

Розділові знаки між кожними двома частинами таких складних синтаксичних конструкцій ставляться так само, як і між будь-якими двома частинами складносурядних, складнопідрядних чи складних безсполучникових речень.

Перевірте себе. 1. Попросіть, щоб хтось вам продиктував приклади, наведені в цьому пункті уроку, і запишіть їх. Записане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки, з'ясуйте їх і виправте.

Перевірте себе. 2. Перепишіть речення, розставляючи пропущені коми. Випишіть з них у колонку підряд усі присудки.

1. Щоб сповнити своє покликання на землі ми повинні працювати над собою для цього вчитуймося в мудрі слова розумних книг пильно видивляймося круг себе бо світ оновлюється постійно він набуває щоразу інших рис стає дедалі складнішим життя ж бо динамічне. 2. Прагнення до знань — ознака справжньої людини бо тільки завдяки знанням ми зможемо знайти своє місце в суспільстві матимемо змогу реалізувати себе якщо нам близьке й дороге те суспільство інакше згайнуємо лише свій час на землі зостанемося невідомими на ній.

Ключ. З других букв перших слів виписаних присудків має скластися закінчення афоризму: “Щоб досягти великого, треба ...” Усього між частинами складних речень та між однорідними членами треба вставити 12 ком.

Перевірте себе. 3. Випишіть слова, після яких треба поставити коми.

1. Людині потрібні міцні знання щоб безбоязно йти по землі щоб почувати себе впевнено коли трапиться щось невідоме як це часто буває в житті. 2. Великий світ і в ньому без тих знань що їх наші попередники надбали важко орієнтуватися й не збитися на бездоріжжя.

Ключ. З других букв виписаних слів має скластися слово, пропущене у вислові П.Грабовського: “Кому власна батьківщина з малих літ не дорога — той ... є людина”.

Урок 47. Чуже мовлення

1. Поняття про пряму мову і слова автора. 2. Розділові знаки при прямій мові і словах автора. 3. Заміна прямої мови непрямою. 4. Цитати.

1. Поняття про пряму мову і слова автора

Чиєсь висловлювання чи думку можна передати за допомогою прямої і непрямої мови.

Чуже висловлювання, передане від імені того, кому воно належить, називається **прямою мовою**.

Пряма мова дає змогу відтворити всі особливості живого усного мовлення: експресивність, звертання, вигуки тощо.

При прямій мові є **слова автора**, які вказують, кому належить дане висловлювання чи думка.

Різновидом прямої мови є діалог.

Діалог — розмова двох осіб. Окремі повідомлення й запитання, з яких складається діалог, називаються **репліками**. При репліках слова автора часто бувають відсутні, (У драматичних творах слова автора називаються **ремарками**.) Наприклад:

— *Не дивись на вихор, — каже мати.*

— *А чому?*

— *Не дивись — та й годі. І не залазь у вихор ніколи.*

— *А чому?*

— *Бо закрутить і понесе-понесе (Є. Гуцало).*

2. Розділові знаки при прямій мові і словах автора

Пряма мова в тексті виділяється трьома способами:

1) береться з обох боків у лапки разом із знаком питання, знаком оклику і трьома крапками (крапка і кома виносяться за лапки), наприклад: “*А я вже бачив день!*” — “*Коли?!*” — “*Не знаю*”. — “*Який же він?*” — “*Хороший! Дуже славний!..*” — “*Ет, — байдуже озвалася матуся, — то був не день, то сполох був, та й годі*” (Леся Українка);

2) у діалогах починається з абзацу, і перед нею ставиться тире, наприклад:

Михась слухає товаришів і раптом каже:

— *Живе не може бути без сонця, — і обводить поглядом довкола,*

— *І справді, — радісно всміхаються діти. — Все від сонця. І трава, і дерева, і рибка, й метелики. І людина не може жити без сонця...*

— *І без води, — говорить дівчинка, дивлячись на плин ріки...*

— *І без повітря... (І.Цюпа):*

3) у драматичних творах пишеться після назви дійової особи і крапки, наприклад:

Демид. Як поживаєте?

Карпо. Спасибі! Живемо серед натури, здається — натурально! Щодня бачимо, як на світ благословляється, як сонечко сходить, цілий день працюємо і, утомлені, разом з сонцем одпочиваємо.

Демид. Радісно і мило так жити (І.Карпенко-Карий).

В усіх випадках пряма мова починається з великої букви.

Розділові знаки **при словах автора** вживаються по-різному залежно від того, де стоять вони. Якщо слова автора стоять:

1) перед прямою мовою — після них ставиться двокрапка: **Показує дід на темне небо, на зорі і каже Тарасові:** “*Ото Чумацький Шлях*” (О.Іваненко);

2) після прямої мови — перед ними ставиться тире, крапка замінюється на кому (знак питання, знак оклику, три крапки так і залишаються), а слова автора починаються з малої букви: 1. *Скинься, рибо*”, — *думаю* — *скидається риба* (О.Довженко). 2. *“Купало, Купало, даруй мову рослинам!”* — *зукають парубки* (В.Скуратівський);

3) у середині прямої мови — вони виділяються з обох боків комами й тире; проте якщо розрив прямої мови робиться між двома реченнями, то після слів автора ставиться не кома, а крапка й тире; слова ж автора починаються з малої букви: 1. *“Мої друзі — вбогі бідолахи, — говорить Кармель, — от мої друзі!”* 2. *“Яких же я людей бачу? — одказує Кармель. — Багатих та вбогих”* (Марко Вовчок).

В останньому випадку, якщо в словах автора є вказівка на продовження прямої мови (*і додав, і запитав* тощо), то після слів автора ставиться двокрапка: *“Чи бачили таке! — сказав батько і, помовчавши, додав: — Готовий хлібороб, одним словом”* (А.Головко).

Перевірте себе. Попросіть, щоб хтось вам продиктував приклади, наведені в цьому пункті уроку, і запишіть їх. Записане уважно звірте з надрукованим. Якщо трапляться помилки, з’ясуйте їх і виправте.

3. Заміна прямої мови непрямою

Чуже висловлювання, передане від імені оповідача разом із словами автора, називається **непрямою мовою**.

Коли чуже висловлювання передають від себе, тобто непрямою мовою, то слова автора роблять головним реченням, а пряму мову — підрядним з’ясувальним.

При цьому:

1) у непрякій мові змінюють особу займенників і дієслів відповідно до особи, від імені якої тепер передається чуже висловлювання: — *Я в інституті вчусь*, — сказала дівчина, — *а це відпросилась на тиждень до батька* (Є.Гуцало). — *Дівчина сказала, що вона в інституті вчиться, а це відпросилась на тиждень до батька*;

2) наказову форму дієслова замінюють формою минулого часу із сполучником *щоб*: *Мені казав розумний садівник: “Коли ти пересаджуєш ялинку, відзнач північний і південний бік і так сади”* (М.Рильський). — *Мені казав розумний садівник, щоб я, коли пересаджую ялинку, відзначив північний і південний бік і так сади*;

3) у непрякій мові опускають вигук, іноді — вставні слова, частки, а звертання або опускають, або роблять підметами чи додатками: *“Бабусю, а коли у вас день народження?”* — *запитала онука* (І.Цюпа). — *Онука запитала в бабусі, коли в неї день народження*;

4) після непрямого запитання знак питання не ставиться: *Ха-ха! — сміється Есмеральда. — Ти помітив, як я посковзнулась на сцені?* (Є.Гуцало).

— Есмеральда, сміючись, запитала, чи я помітив, як вона посковзнулась на сцені.

4. Цитати

Цитата — це **дослівно** наведений уривок з якогось тексту для підтвердження або ілюстрації тієї чи іншої думки.

Цитата обов'язково береться в лапки.

У цитаті не можна нічого змінювати, навіть розділових знаків.

Якщо цитата наводиться не повністю, то пропуски в ній позначаються трьома крапками: *Слово для Лесі Українки — це “гострий, безжалісний меч..., що здійма вражі голови з плеч”*.

Цитування буває двох видів: у вигляді прямої мови й у вигляді непрямої мови.

Якщо цитата наводиться у вигляді прямої мови, тоді розділові знаки при ній ставляться так само, як і при прямій мові: *Шевченко був глибоко переконаний, що український народ порве кайдани колоніалізму, тому й заявляв: “Встане правда! встане воля!”*

Якщо цитата наводиться як складова частина в авторському реченні, тоді до неї ставляться такі самі вимоги, як і до непрямої мови, цитата береться в лапки й починається з малої букви: *Поета не лякає, що, може, деś у “снігу на чужині” доведеться йому загинути, “в неволі плачучи”, умерти. Йому болить лише те, що “Україну злії люди присплять, лукаві, і в огні її, окраденую, збудять...”*

Якщо цитата подається у формі вірша, то вона в лапки не береться: *Тарас Шевченко вірив у велике майбутнє України й українського народу і палко закликав своїх земляків:*

*І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь,
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають...*

Вказівка на джерело, звідки взято цитату, подається в дужках безпосередньо після цитати або у виносці внизу сторінки: *“Українське слово не просто заявило про своє воскресіння: воно довело на повен голос, що не підвладне ні русифікації, ні онімечуванню, ні мадяризації, що воно — велике слово великого народу” (Харчук Борис. Слово і народ // Мово рідна, слово рідне!.. — К.: Веселка, 1989.— С.155).*

Урок 48. Складне синтаксичне ціле

1. Складне синтаксичне ціле і його будова. 2. Засоби зв'язку між частинами складного синтаксичного цілого. 3. Абзац.

1. Складне синтаксичне ціле і його будова

Думка чи повідомлення найчастіше висловлюються кількома реченнями, об'єднаними між собою спільним змістом і будовою.

Група з двох або більше граматично самостійних речень, пов'язаних між собою спільним змістом та будовою, що висловлює якесь одне розгорнуте повідомлення, являє собою **складне синтаксичне ціле** (синтаксичну єдність).

Кожна така єдність — ніби мініатюрний твір. Вона будується за моделлю: зачин — розгортання думки чи повідомлення — кінцівка.

У **зачині** висловлюється думка чи повідомлення в їхньому найзагальнішому вигляді. Це опорне речення, яке становить основу для подальшого викладу, воно й найбільш самостійне.

У наступній частині — **розгортанні** — в одному або кількох реченнях розвивається чи пояснюється думка або описується подія, названа в зачині.

Автор тут може висловлювати також своє ставлення до явища, названого в зачині, дає йому певну оцінку.

У **кінцівці** робиться підсумок усього сказаного.

Для прикладу, як будується складне синтаксичне ціле, візьмемо уривок з “Повчання” Володимира Мономаха: *Що таке людина, як подумаєш про це? Велика розумом людина, та не може осягнути вона всіх чудес землі. Дивіться, як усе мудро влаштовано в світі: як небо влаштоване, або як сонце, або як місяць, або як зірки, і тьма, і світло, і земля як на водах покладена. Господи, завдяки волі твоїй! А звірі, а птиці різні, а риби всілякі! І цьому диву подивуємося, як створено людину і які різні та багатоликі людські обличчя; якби і всіх людей зібрати, то кожен має свій вид і образ обличчя. І тому подивуємося, як птиці небесні із раю-вирію летять, і перш за все до нашого дому, але не поселяються в одній країні, а сильні й слабі розлітаються по всіх землях, щоб наповнилися щебетом ліси й поля. Все це дано людям на користь, на їжу і на радість їм.*

Тут у перших двох реченнях (власне, у виразі *та не може вона осягнути всіх чудес землі*) висловлено основну думку (думку про багатство, різноманітність і досконалість світу) в її найзагальнішому вираженні. Це зачин. Далі ця думка розвивається, конкретизується, автор виражає також своє ставлення до названих ним явищ. Це розгортання. І наприкінці підсумок: *Все це дано людям на користь, на їжу і на радість їм.*

2. Засоби зв'язку між частинами складного синтаксичного цілого

Речення, що входять до синтаксичного цілого, об'єднуються спільною темою і спільним предметом думки чи повідомлення. Послідовність розташування окремих речень, тобто логіка викладу, зумовлюється насамперед часовою, причиново-наслідковою послідовністю реальних чи уявних подій, послідовністю сприймання фактів, послідовністю суджень, у яких спочатку повинні йти часткові судження, а потім умовивід, тощо.

Наприклад, в уривку *Мова — це наша національна ознака, в мові — наша культура, ступінь нашої свідомості. Це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова — душа нашої національності, її святощі, її скарб. І поки живе мова — житиме й народ як національність* (І.Огієнко) речення об'єднує в одну цілість спільна тема — роль мови в житті нації, спільний предмет розгляду — мова. Останнє речення пов'язане з попередніми ще й як висновок з усього досі сказаного.

Зв'язок між реченнями в синтаксичному цілому здійснюється, крім того, й за допомогою граматичних засобів. Серед найважливіших граматичних засобів такого зв'язку виступають:

1) порядок слів у реченні — спочатку, як правило, ставиться відоме з попереднього висловлювання або із життєвого досвіду, а потім дається нова інформація, як у реченнях з народної казки: *Жили собі дід і баба. І була в них курочка ряба. Знесла вона яєчко, та не просте, а золоте* — інший порядок слів у цих реченнях порушив би логічний зв'язок між ними;

2) займенники *він, цей, той, весь, такий, кожний* в усіх формах, прислівники *тут, там, тоді* і под., що вказують на предмети, ознаки, обставини, названі в попередніх реченнях: *Нема нічого на світі луччого і Богу милішого, як серце матері до своїх діточок! Скільки б їх у неї не було, чи десятком Бог благословив, чи тільки одним, усі для неї рівні, кожного любить, усіх рівно пестує, за всяким рівно вбивається. Дев'ять здоровенькі край неї, потішають її, а одно морициться, кисне, недуже: вже вона за ним вбивається, журить...* (Г.Квітка-Основ'яненко);

3) лексичні повтори: *Людська вихованість немислима без людської вдячності. Якщо людині бракує почуття вдячності, вона холодний, бездушний егоїст* (В.Сухомлинський);

4) синоніми й синонімічні вислови: *У селі багнюка* наче сказала: *що ти з неї одну ногу витягнеш, то вона до другої присмокчеться, випускати не хоче. Що ти калюжу обминеш, то попереду розлий море* чекає; берегів не видно, і дна не вгадаєш. *То Юрко догадався ліщину з ліси витягнути, міряв оті байори, щоб по шию не шубовснути...* (Є.Гуцало);

5) різні сполучні засоби, як, наприклад, слова й вислови *і, та, та й, але, однак, проте, і все ж, і тому, і ось, і водночас, і навіть, тоді, зрештою*, крім того, наприклад, *зокрема, ось чому, адже, до того ж, більше того, таким чином, отже, тобто, по-перше, по-друге*, з одного боку, з другого боку, як уже говорилося, як було сказано, словом, коротше кажучи, справа в тому що, йдеться про те щоб, досить сказати що тощо, які ставляться на початку наступних речень: *Своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держітеся. Тоді з вас будуть люди як слід, тоді з вас буде громада шановна. І вже на таку громаду ніхто своєї лапи не положить* (П.Куліш);

6) однакові видові та часові форми дієслів-присудків: *Коли лежиш в полі лицем до неба, вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне. Щось наче свердлить там небо, наче струже*

метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні звуки. Ниви **шумлять** навколо і **заважають...** (М.Коцюбинський);

7) неповні, усічені речення, пропущені члени яких встановлюються з попередніх речень (такі речення поза текстом незрозумілі): *Я почав розказувати йому те, що мимохідь поклатося мені на думку. **Про Слона, який раптом утратив спокій. Про джунглі, по яких ходив він наче сам не свій, і про те, що ніхто не зміг знайти ліку на його журу. Про те, що сонце вже було в його очах не оранжее, а фіолетове, що зелене виблідло і листя пожовтіло, хоч у джунглях ніколи не буває жовтого листя*** (Вал. Шевчук);

8) єдність місця й часу: *Недалеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому **яру** розкинулось село Семигори. **Яр** в'ється гадюкою між крутими горами, між зеленими терасами; од **яру** на всі боки розбіглись, наче гілки дерева, глибокі рукави й поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого **яру** блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють левади...* (І.Нечуй-Левицький).

Правильна побудова, розташування й поєднання речень у синтаксичному цілому увиразнює думку, робить її чіткішою, дохідливішою, зрозумілішою.

3. Абзац

Абзац позначає набагато довшу паузу, ніж вона звичайно буває між двома реченнями, що стоять поряд. На письмі абзац позначається відступом вправо в новому рядку тексту.

Поділ тексту на абзаци полегшує його сприйняття, дає змогу виділити в ньому суттєві моменти і, зрештою, надає йому певного забарвлення. Зокрема, текст, поділений на дрібніші абзаци, справляє, як правило, враження швидшої й напруженішої дії, ніж текст, поданий великими абзацами. І навпаки, коли автор хоче передати щось повільне й гнітюче, він і абзаци робить важкими.

Абзац не слід ототожнювати із синтаксичною єдністю. Одна синтаксична єдність може охоплювати і два або й три абзаци, і, навпаки, в абзаці може бути й дві або більше синтаксичних єдностей.

І все-таки певна залежність між поділом тексту на абзаци і поділом на складні синтаксичні цілі існує: чим точніше обидва поділи накладаються один на одного, тим гармонійніше звучить увесь текст.

Урок 49. Власне висловлювання на запропоновану тему

1. Хід написання твору-висловлювання. 2. Зразок власного висловлювання.

1. Хід написання твору-висловлювання

Власне висловлювання на запропоновану тему має форму твору-роздуму обсягом 200—250 слів (приблизно дві сторінки учнівського зошита або трохи більше).

Приступаючи до написання твору, насамперед з'ясуйте для себе, що означає запропонована тема, і відразу ж складіть на чернетці приблизний план, у якому повинно бути не менше 5—7 пунктів. У першому пункті чітко сформулюйте проблему, розкрийте власне розуміння її. Далі можна сказати про ставлення до неї в суспільстві. Після цього мають іти особисті міркування про її соціальну актуальність, важливість. Зрозуміло, що без прикладів самі міркування не будуть переконливими. Тому слід підкріпити їх посиланнями на якийсь випадок із життя або на історичні факти, що стосуються розглядуваної теми, і обов'язково тут треба використати матеріал із творів українських письменників, зокрема тих, які вивчаються в школі: назвати одного-двох героїв, навести цитату з якогось твору.

Пишучи твір, будьте щирими, не намагайтеся комусь догодити, пристосуватися до чийось думки, до чужого вам погляду. У творі викладайте те і так, як ви думаєте.

Крім іншого, пам'ятайте, що твір повинен бути написаний грамотно. Тож, написавши його, уважно перечитайте, виправте помилки в ньому, якщо вони трапляться.

2. Зразок власного висловлювання.

Далі наведено як зразок тренувальний твір-роздум учня 11 класу Михайла Кублія на тему “Життя! У ньому стільки переконуючої сили і повноти, що трудно дозволити собі байдужість чи слабкість” (А.Любченко).

Людина подібна до багатьох живих організмів будовою тіла, функціями органів, засвоєнням поживних речовин. Але, проте, у неї є багато такого, що відрізняє її від інших істот. Це і наявність у неї власного “я”, і постійне самовдосконалення, і розуміння цінності життя, і усвідомлення того, що кожна людина унікальна.

Людина ставить перед собою мету і докладає всіх зусиль, щоб досягти її, незважаючи на різні перешкоди й труднощі. Яскравим прикладом людини, яка не дозволяє собі байдужості чи слабкості ні за яких обставин, є головний герой роману Івана Багряного “Тигролови”. Григорій Многогрішний безмежно любить волю й життя, і тому він наполегливо не один день прорізує ножем отвір у підлозі тюремного вагона і крізь нього вистрибує на повному ходу потяга. Потрапивши в незнайому місцевість, він не розгублюється. Він іде навмання будь-куди, аби подалі від поневолювачів. Навіть тоді, коли, здавалося, в нього вичерпались усі сили, Григорій не зупиняється. Єдине, що давало йому сили йти далі, — це бажання жити. Жити вільно і боротися проти тих, хто поневолив його Україну.

Прикладом людини, яка не піддавалася байдужості чи слабкості, є Тарас Шевченко. Незважаючи на заборону малювати й писати, він усе одно не покидав пензля й пера. “Караюсь, мучуся ... але не каюсь“, — писав він на засланні, мріючи про те, що Україна таки порве кайдани неволі. Він жив і працював ради майбутнього своєї вітчизни.

Життя прекрасне, коли в людини є висока мета і коли людина, не шкодуючи сил, працює, щоб цієї мети досягти. Така людина живе повноцінним життям, вона не піддається байдужості й слабкості, її не злякають ніякі перешкоди.

У цьому творі є 248 слів. Звичайно, на тему про життя, про його неповторність і силу можна було б говорити й говорити. І підходити до цієї теми можна по-різному. Але визначений обсяг висловлювання вичерпано повністю, а учень показав своє вміння логічно й грамотно викладати думки — і цього досить.

Спробуйте й Ви, готуючись до зовнішнього незалежного оцінювання, написати кілька тренувальних творів–висловлювань, наприклад, про любов до України, про покликання людини на землі, про її самовдосконалення, про обов’язок перед рідним народом, про роль мови, освіти, книги в житті людини, про зв’язок між минулим і майбутнім, про цінність життя тощо.

Отож успіху всім, хто проходитиме зовнішнє незалежне оцінювання з української мови!